

Historia

ZAKRES PODSTAWOWY

Zmiana MEN 2024

Oznaczono usunięte
i zmienione treści

1

część 1

Podręcznik dla **szkół ponadpodstawowych**

Mirosław Ustrzycki, Janusz Ustrzycki

Historia

Starożytność

Podręcznik dla **szkół ponadpodstawowych**

część I

1

ZAKRES PODSTAWOWY

 OPERON
Edukacja jest podróżą

2024

Konsultacja naukowa: dr Arkadiusz Bugaj
Projekt okładki: Paweł Kwacz
Redaktor prowadzący: zespół
Redakcja językowa: Marlena Dobrowolska, Monika Turata
Redakcja graficzna i skład: Katarzyna Gostępska
Fotoedycja: Marta Jasińska
Korekta techniczna: Katarzyna Kupracz, Marlena Dobrowolska

Zdjęcia: BE&W, Flickr/Carole Raddato/CC BY-SA 2.0, FoKa/FORUM, Muzeum Pergamońskie w Berlinie, Giulio Parigi/Livescience.com, Shutterstock, Wikipedia, Wikipedia/Galeria Nowoczesna w Zagrzebiu, Wikipedia/cgb.fr/CC BY-SA 3.0, Wikipedia/Gianni Careddu/CC BY-SA 4.0, Wikipedia/Ludwig Schneider/CC BY-SA 3.0, Wikipedia/Miguel Hermoso Cuesta/CC BY-SA 3.0, Wikipedia/Peulle/CC BY-SA 4.0, Wikipedia/PRA/CC BY 1.0, Wikipedia/Radomil talk/CC-BY-SA 3.0, Wikipedia/Remi Jouan/CC BY-SA 3.0, Wikipedia/Sailko/CC BY-SA 3.0, Wikipedia/Sting/CC BY-SA 2.5, Zamek Królewski na Wawelu

Mapy: Katarzyna Gostępska
Infografiki: Magda Szafarczyk

OPERON Sp. z o.o. oświadcza, że z należytą starannością podjęło wszelkie działania zmierzające do powiadomienia podmiotów majątkowych praw autorskich do utworów słownych i fotograficznych wykorzystanych w podręczniku o zamiarze ich publikacji celem uzyskania od twórców lub ich następców prawnych wymaganej zgody za przysługującym wynagrodzeniem w stosownej wysokości. Osoby, których prawa w sposób niezawiniony przez wydawnictwo zostały naruszone, prosimy o bezpośredni kontakt z wydawcą.

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii w zakresie podstawowym na poziomie szkoły ponadpodstawowej, na podstawie opinii rzeczoznawców: prof. dr. hab. Grzegorza Kucharczyka, mgr. Arkadiusza Maślacha, prof. dr. hab. Dariusza Rotta.

Etap edukacyjny: III

Typ szkoły: szkoła ponadpodstawowa

Rok dopuszczenia: 2023

Numer dopuszczenia: 1198/1-2/2023

© Copyright by OPERON Sp. z o.o. & Mirosław Ustrzycki, Janusz Ustrzycki

Gdynia 2023

Wszelkie prawa zastrzeżone. Kopiowanie w całości lub we fragmentach bez zgody wydawcy zabronione.

N8034

Wydawca:

OPERON Sp. z o.o.

81-541 Gdynia, al. Zwycięstwa 96/98

tel. centrali 58 679 00 00

e-mail: info@operon.pl

www.operon.pl

ISBN 978-83-8197-405-9

Zgodnie z decyzją MEN od września 2024 r. obowiązuje zmieniona, uszczuplona o ok. 20% podstawa programowa. W związku z tym w podręczniku znalazły się stosowne oznaczenia.

Takim symbolem oznaczono treści usunięte z podstawy programowej.

Takim symbolem oznaczono treści, które zostały zmienione. Nauczyciel przedstawi uczniowi zmiany i wyjaśni, czego powinien się nauczyć.

Spis treści

I. Początki ludzkiej cywilizacji

1. Historia jako nauka. Metody badania dziejów człowieka	8	
2. Cywilizacja Mezopotamii	18	
3. Starożytny Egipt	29	
4. Izraelici i ich religia – judaizm.....	39	
5. Cywilizacje Środkowego i Dalekiego Wschodu: Indii i Chin.....	46	
Podsumowanie przed sprawdzianem.....	57	

II. Starożytna Grecja

1. U początków greckiej cywilizacji.....	60	
2. Sparta i Ateny – dwie drogi rozwoju społecznego i ustrojowego <i>polis</i>	72	
3. Grecja w okresie klasycznym	81	
4. Religia i obyczaje starożytnych Greków	91	
5. Kultura grecka w epoce archaicznej i klasycznej.....	98	
6. Podboje macedońskie i świat grecki w okresie hellenistycznym	108	
Podsumowanie przed sprawdzianem.....	119	

III. Starożytny Rzym

1. Początki Rzymu i republiki rzymskiej. Podbój Italii	122	
2. Podboje Rzymu poza Italią i przemiany społeczne u schyłku republiki.....	131	
3. Upadek republiki. Cesarstwo Rzymskie w okresie pryncypatu	139	
4. Kultura, osiągnięcia cywilizacyjne, wierzenia w starożytnym Rzymie	149	
5. Rzym w III–V w. Upadek cesarstwa na Zachodzie.....	159	
Podsumowanie przed sprawdzianem.....	172	

Warto przeczytać	174
------------------------	-----

Indeks osobowy	174
----------------------	-----

Indeks pojęć.....	176
-------------------	-----

Wstęp

Jak jest zbudowany nasz podręcznik

Podręcznik pozwala na pełne wykorzystanie nowoczesnych metod dydaktycznych w nauczaniu historii. Zgodnie z założeniami reformy programowej uczniowie liceów i techników rozpoczną naukę tego przedmiotu w wymiarze 2 godzin tygodniowo w klasach I–IV.

Zanim zaczniecie korzystać z podręcznika, zapoznajcie się z jego budową i przyjrzyjcie się wszystkim jego elementom. Zostały one skonstruowane tak, by ułatwić wam naukę i pomóc w błyskawicznym znalezieniu potrzebnych informacji.

Każdy rozdział podręcznika otwiera spis tematów z danego obszaru.

3. Starożytny Egipt

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz cywilizację starożytnego Egiptu;
- zapoznasz się z najważniejszymi osiągnięciami tej cywilizacji;
- dowiesz się, na czym polegała władza faraonów.

Środowisko geograficzne Egiptu

Życie mieszkańców Egiptu było silnie związane z wielką rzeką – Nilem. Jej dolina, otoczona wysokimi górami, stanowiła naturalną drogę dla ludności, która mogła się w niej przemieszczać. W dolinie Nile, wzdłuż jej brzozy, znajdowały się liczne oazy. Woda była dla Egiptu niezwykle cenna, dlatego mieszkańcy starożytnego Egiptu potrafili ją gromadzić i wykorzystywać.

Starożytny Egipt nazywano „darzem Nile”. Każdego roku od lipca do października dolina Nile, która była wtedy sucha, została zalana wodą. Woda z Nile, która była wtedy sucha, została zalana wodą. Woda z Nile, która była wtedy sucha, została zalana wodą. Woda z Nile, która była wtedy sucha, została zalana wodą.

Ważnym elementem życia starożytnego Egiptu było również sztuczne nawodnienie. Dzięki temu mieszkańcy Egiptu mogli uprawiać rolnictwo w miejscach, gdzie naturalnie nie było wody.

Starożytny Egipt nazywano „darzem Nile”. Każdego roku od lipca do października dolina Nile, która była wtedy sucha, została zalana wodą. Woda z Nile, która była wtedy sucha, została zalana wodą. Woda z Nile, która była wtedy sucha, została zalana wodą.

Bezpośrednio pod tytułem rozdziału znajdziecie moduł „Na tej lekcji” – jego zadaniem jest ukierunkowanie was na cele realizowane w danym temacie.

Hasła na marginesach odnoszą do treści obowiązkowych do zapamiętania z lekcji. Zostaną one powtórzone w podsumowaniu lekcji.

W tekście pojawiają się wytłuszczenia. Dzięki nim łatwiej odnajdziecie istotne zagadnienia, pojęcia i nazwy.

I. Początki ludzkiej cywilizacji

- ▶ Historia jako nauka. Metody badania dziejów człowieka
- ▶ Cywilizacja Mezopotamii
- ▶ Starożytny Egipt
- ▶ Izraelici i ich religia – judaizm
- ▶ Cywilizacje Środkowego i Dalekiego Wschodu: Indii i Chin

1. Historia jako nauka. Metody badania dziejów człowieka

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz definicje podstawowych pojęć związanych z historią jako nauką;
- zapoznasz się z podziałem historii na dziedziny i dyscypliny naukowe;
- przeczytasz o podziale dziejów na epoki historyczne;
- poznasz podział źródeł historycznych.

Historia jako nauka

prehistoria

O **czasach historycznych** można mówić od momentu powstania **pisma** i **pisanych świadectw życia ludzi**, które dziś poddajemy naukowej analizie. Nieporównanie dłuższy okres w dziejach stanowi jednak **prehistoria** (czasem zwana **prahistorią**) poznawana za pomocą **metod archeologicznych** (przydatnych również w badaniu historii). Czasy **prehistoryczne** zaczynają się **około 2 do 2,5 miliona lat** temu, kiedy dalecy przodkowie współczesnego człowieka zaczęli posługiwać się pierwszymi, najprostszymi narzędziami z drewna, kości i kamienia. Natomiast początek **epoki historycznej** był związany z pojawieniem się bardziej złożonej organizacji społecznej, rozwojem miast i obejmujących większe regiony cywilizacji. Właśnie w takich warunkach rodziło się pismo – wyraz umiejętności notowania informacji za pomocą znaków. W różnych regionach świata, wśród różnych społeczności miało to miejsce w innym czasie. Jednak nigdzie nie nastąpiło wcześniej niż **w 2 połowie IV tysiąclecia p.n.e.**

Archeolożka podczas wykopalisk

Archeologia to nauka, która odkrywa i interpretuje materialne pozostałości działalności ludzkiej znajdujące się pod powierzchnią ziemi albo na dnie zbiorników wodnych. Takie badania wykopaliskowe są podstawą naszej wiedzy o prehistorii. Dostarczają także wielu ważnych informacji o czasach historycznych, dla których źródła pisane są nieliczne. Dlatego też wyniki prac archeologów wzbogacają naszą wiedzę o starożytności i średniowieczu.

Historia (gr. *historía* – badanie, dochodzenie do wiedzy, wiedza zdobyta poprzez badanie) jest nauką zajmującą się badaniem i opisem ludzkich działań w przeszłości, a także wytworzonej przez człowieka **kultury materialnej** oraz **duchowej**. Po raz pierwszy słowa „historia” użył w 450 r. p.n.e. grecki uczyony Herodot z Halikarnasu dla określenia swojego dzieła.

Kultura materialna – ogół materialnych wytworów ludzkich tworzących dorobek i dziedzictwo danej społeczności ludzkiej (np. architektura, narzędzia, biżuteria, naczynia i inne przedmioty codziennego użytku, a także techniki ich wykonywania).

Kultura duchowa – ogół niematerialnych wytworów danej społeczności (np. język, wierzenia religijne, obyczaje, wszelkie twory intelektu).

”

Przeszłość oczywiście istniała niezależnie od historyków, królowie żyli i prowadzili wojny, zaś zbrodnie Hitlera nie były złudzeniem czy wytworem wyobraźni, jednak po przeminieniu tego, co było, to wszystko zdane jest na naszą łaskę. To, co historycznie zaistnieje, zaistnieje tylko dzięki naszej pamięci lub dzięki pracy historyków.

~ historyk Jerzy Topolski

Piśmiennictwo historyczne, czyli dziejopisarstwo, określamy terminem **historiografia** (od gr. *historíai* – opowieści o dawnych zdarzeniach i *grápho* – piszę). Obejmuje ono zarówno dzieła powstałe przed wiekami, zanim wykształciły się w pełni naukowe metody badawcze (np. pochodzące z XV w. *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego* Jana Długosza), jak i prace będące rezultatem badań współczesnych historyków. Sama historiografia również może być przedmiotem badania. Nauka zajmująca się dziejami piśmiennictwa historycznego, zmianami sposobu pisania o historii to **historia historiografii**.

W historii jako nauce wyróżnia się liczne **dziedziny**. Wyodrębnia się je ze względu na **okres historyczny** bądź **obszar geograficzny**, którego dotyczą, a także na ich szczegółowy **przedmiot badań**. Mówimy na przykład o historii starożytnej i średnio-wiecznej, o historii Polski bądź Dalekiego Wschodu, o historii prawa albo obyczajów. W XIX w., zwłaszcza w jego drugiej połowie, wyodrębniły się obok historii takie dyscypliny humanistyczne, jak: historia sztuki, archeologia, socjologia czy politologia, a w XX w. między innymi antropologia kulturowa.

Podział historii według przedmiotu badań

Podział historii ze względu na badany obszar

Podział historii Polski na okresy

Periodyzacja dziejów

koniec
starożytności

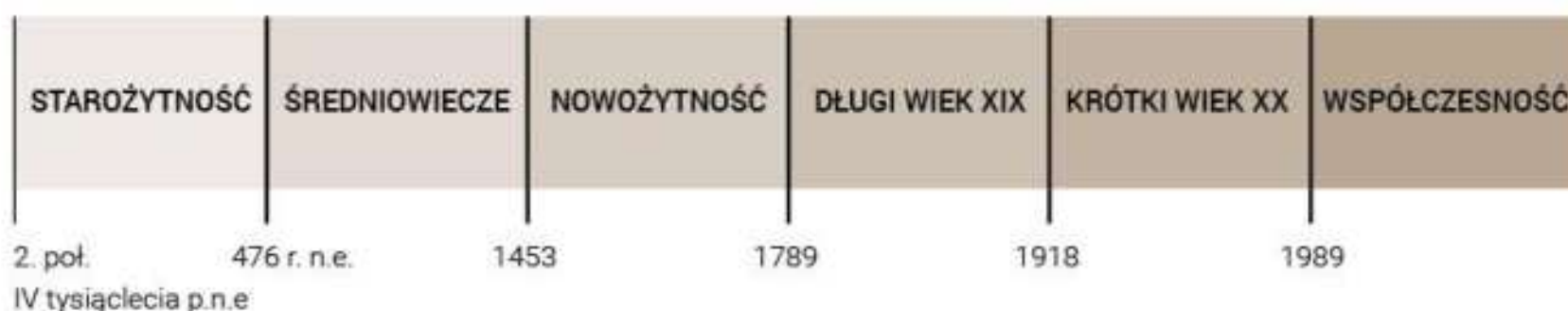
Najpowszechniej używany, również jako podstawa konstrukcji tego podręcznika, jest podział **chronologiczny**, czyli na **epoki historyczne**. W tradycji naukowej Zachodu wyróżnia się kilka podstawowych epok: starożytność, średniowiecze, nowożytność, wiek XIX oraz XX. Daty początku i końca danej epoki są przedmiotem licznych dyskusji wśród historyków. Przejście z jednej epoki do drugiej trwa długo, dlatego dla pewnej wygody oraz uporządkowania obrazu dziejów badacze przyjmują daty umowne. Najpopularniejszą granicę określającą **koniec starożytności i początek średniowiecza** stanowi rok **476 naszej ery (n.e.)**, czyli upadek Cesarstwa Zachodniorzymskiego. Okres rozkwitu kultury oraz sztuki starożytnej Grecji i Rzymu (od początków I tysiąclecia p.n.e.) – niezwykle ważny dla naszej cywilizacji – określa się często jako **antykw** (starożytność klasyczna). Za **koniec średniowiecza i początek czasów nowożytnych** przyjmuje się najczęściej **1453 r.** (zdobycie Konstantynopola przez Turków i upadek Cesarstwa Bizantyńskiego, które dziedziczyło tradycje antycznego Rzymu) lub **1492 r.** (odkrycie przez Kolumba Nowego Świata, czyli Ameryki). Inni historycy uważają, że epokę nowożytną rozpoczęło wynalezienie druku przez Gutenberga (połowa XV w.) albo wystąpienie Marcina Lutra (1517 r.). Terminami „starożytność”, „średniowiecze” czy „nowożytność” historycy posługują się głównie w stosunku do dziejów Europy oraz Bliskiego Wschodu. Pojęcia te są rzadziej używane do omawiania historii Chin, Indii, Afryki Subsaharyjskiej czy Ameryki.

Historycy nie są zgodni w kwestii dalszych podziałów na epoki następujące po nowożytności. Stosunkowo rzadko można spotkać pogląd, że trwa ona do dziś. Częściej przyjmuje się, że **epoka nowożytna** w ścisłym sensie **kończy się u schyłku XVIII w.** Kolejne okresy utożsamia się z następującymi po sobie stuleciami: XIX i XX. Historycy nie rozumieją ich jednak w sposób formalny czy też „matematyczny”, lecz poprzez powiązanie z przełomowymi wydarzeniami w dziejach. Dlatego mówi się o „**długim wieku XIX**” – od **1789 r.** (początek rewolucji francuskiej) do **1918 r.** (zakończenie I wojny światowej) oraz o „**krótkim wieku XX**” – do **1989 r.** (upadek komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej i koniec zimnej wojny). Po nim następuje współcze-

sność. Jest to tylko jeden z możliwych podziałów, z którym nie każdy historyk się zgadza. Popularne są pojęcia „**historia najnowsza**” i „**historia współczesna**”. Nie ma jednak żadnych powszechnie przyjmowanych ram czasowych wyznaczających granice ich trwania. Bez wątpienia wiążą się z XX w., a współczesność trwa do dziś.

Jeden z możliwych podziałów dziejów powszechnych

Dzieje każdego regionu świata czy też kraju mają przy tym swoją specyfikę. Wymienione powyżej daty stanowiące punkty graniczne, służące periodyzacji dziejów odnoszą się przede wszystkim do europejskiego kręgu cywilizacyjnego – w tym zwłaszcza jego zachodniej części. Także w przypadku **historii Polski** podział na epoki jest nieco odmienny. Narodziny polskiej państwowości miały miejsce na przełomie europejskiego wczesnego i pełnego średniowiecza. W dziejach Polski nie występuje zatem epoka starożytna. Zjawiska typowe dla średniowiecza trwały też na ziemiach polskich dłużej niż w zachodniej Europie. Przy tym z punktu widzenia polskiej historii bardzo znaczącą datą jest rok **1492** – często przyjmowany jako data odgraniczająca umownie polskie średniowiecze od nowożytności. W tym roku dobiegło końca długie panowanie Kazimierza Jagiellończyka, a trony polski i litewski zostały przejściowo rozdzielone. Moment ten otworzył kilkunastoletni okres, który okazał się decydujący dla wytworzenia się zasadniczych ram funkcjonowania demokracji szlacheckiej – przede wszystkim sejmu, który w formule obowiązującej w czasach I Rzeczypospolitej zebrał się po raz pierwszy w styczniu 1493 r. Z kolei epoka nowożytna w Polsce kończy się umownie w roku **1795** – w momencie upadku I Rzeczypospolitej wraz z ostatnim rozbiorem.

Urządzenie do przeprowadzania badań metodą datowania radiowęglowego znajdujące się w instytucie naukowo-badawczym w miejscowości Livermore w USA

Do ustalania wieku przedmiotów pochodzących z ostatnich 50 tys. lat stosuje się m.in. **metodę radiowęglową**. Wykorzystuje się w niej znajomość czasu połowicznego rozpadu promieniotwórczego izotopu węgla ^{14}C , który rozpoczyna się wraz ze śmiercią organizmu. Można w ten sposób określić wiek znalezisk pochodzenia organicznego (np. kości, drewna, tkanin czy ziarna). Jeśli przedmioty pochodzenia nieorganicznego są bezpośrednio powiązane z takim znaleziskiem (np. metalowe czy kamienne narzędzia znalezione w drewnianej trumnie), można pośrednio określić również ich wiek.

Ćwiczenie

Poszukaj informacji na temat innych metod datowania, np. dendrochronologii.

Chronologia w historii

Chronologia jest jednym z podstawowych elementów odróżniających historię od pozostałych dyscyplin nauk społecznych. Umieszczanie wydarzeń i procesów historycznych w czasie, a także określanie zachodzących pomiędzy nimi relacji, należy do podstawowych zadań historyka podczas rekonstrukcji przeszłości. Chronologia porządkuje narrację historyczną, umożliwia dostrzeganie związków przyczynowo-skutkowych oraz nadaje właściwe znaczenie pojedynczym zdarzeniom i całym procesom historycznym. Jeżeli chcemy poprawnie zinterpretować fakty lub zjawiska historyczne, musimy je odpowiednio umiejscowić na osi czasu, a następnie powiązać z innymi – rozpatrując je w szerszym kontekście historycznym. Możemy tego dokonać poprzez określenie, czy dane wydarzenia odbywały się w tym samym czasie, czy też jedno z nich poprzedzało drugie.

sposoby
datowania

W przeszłości ludzie stosowali różne metody określania, kiedy dane wydarzenie miało miejsce. **Dominujący** obecnie na świecie **sposób liczenia czasu od narodzin Chrystusa** (czyli od początku naszej ery – n.e.) został opracowany po upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego. Duchowny Dionizy Mały, żyjący pięć stuleci po śmierci Jezusa, obliczył (błędnie) datę jego narodzin, którą chrześcijanie przyjęli za początek nowej ery w dziejach świata.

Obok określeń „przed naszą erą” i „naszej ery” stosuje się też sformułowania „przed Chrystusem”, „po Chrystusie”. Jest to szczególnie częste w publikacjach angielskojęzycznych: **p.n.e.** to **BC** oznaczające w języku angielskim *before Christ* – przed Chrystusem, a **n.e.** to **AD** pochodzące od łacińskiego określenia *Anno Domini* – Roku Pańskiego.

Era – okres rozpoczynający się od wydarzenia, które zostało uznane za najważniejsze w dziejach danej społeczności.

W Bizancjum, a następnie na Rusi Kijowskiej oraz aż do końca XVII w. w Rosji stosowano kalendarz, w którym lata liczono od stworzenia świata. Ów pierwszy rok odpowiadał 5509 r. p.n.e. według kalendarza stosowanego na Zachodzie.

datowanie
w religiach
monoteistycznych

Wyznawcy islamu – muzułmanie za początek nowej ery przyjęli opuszczenie Mekki przez proroka Mahometa, co zdarzyło się w **622 r. n.e.** (ery chrześcijańskiej). **Z kolei wyznawcy judaizmu – żydzi** – liczą czas od stworzenia świata przez Boga. Według ich obliczeń miało to miejsce **3761 lat przed** ustaloną przez chrześcijan datą narodzin Jezusa. Żydzi i muzułmanie używają oprócz własnej także chrześcijańskiej rachuby czasu, która stała się ogólnościową normą. Gdy **1 stycznia 2001 r.** rozpoczynał się **XXI w.**, według kalendarza muzułmańskiego był rok **1421**, a według żydowskiego **5761**.

Rzymianie liczyli czas od momentu legendarnego założenia miasta w **753 r. p.n.e.** Sposobem na określenie czasu danego wydarzenia było również podanie nazwisk dwóch konsulów – urzędników sprawujących przez rok najwyższą władzę w Rzymie. Natomiast w okresie cesarstwa mówiono, że konkretne wydarzenie odbyło się na przykład w trzecim roku panowania danego cesarza.

Napisy sporządzone na przykład w świątyniach, pałacach i grobowcach informują jedynie, za panowania którego władcy oraz w którym roku jego rządów odbyła się zwycięska lub przegrana bitwa. Historycy często muszą przeprowadzić bardzo

dokładne badania i porównać daty znanych wydarzeń w kilku różnych krajach, aby umiejscowić w czasie dane wydarzenie. Sprawami tymi zajmuje się nauka określana jako **chronologia historyczna** (gr. *chronos* – czas, *logos* – nauka). W przypadku starożytnego Egiptu wykorzystuje się nieliczne pozostawione przez kapłanów egipskich zapiski o dokonanych w konkretnym dniu obserwacjach gwiazdy Syriusz. Współczesna wiedza astronomiczna pozwala obliczyć położenie gwiazd na niebie w przeszłości i na tej podstawie ustalić datę danego wydarzenia.

Zarówno dla Egipcjan, jak i innych starożytnych społeczeństw rolniczych czas biegł **cyklicznie**, wydarzenia się powtarzały: po okresie siewu przychodził czas zbioru i znowu siew, po powodzi – susza i znowu powódź, po śmierci władcy – kolejny władca, a po nim następny. Czas był raczej ciągłym powrotem znanych już zjawisk niż zmierzaniem ku kolejnym etapom rozwoju. Podobnie postrzegano czas w starożytnej Grecji.

Wyznawcy judaizmu, a później chrześcijanie postrzegali czas inaczej. Wprawdzie oni także żyli w rytmie powtarzających się pór roku i świąt religijnych, jednak istotniejsze było dla nich **liniowe postrzeganie czasu**. Wiązało się ono ze sposobem rozumienia zapisanej w Biblii historii świętej, czyli realizacji w czasie boskich planów wobec człowieka. Według wierzących na początku Bóg stworzył świat i człowieka, a na końcu świata pojawi się jako Mesjasz (Zbawiciel). Dla społeczności żydowskiej, chrześcijańskiej, a następnie też muzułmańskiej najważniejsze w ich mniemaniu wydarzenia nie miały się już powtórzyć. Przykładem jest chociażby stworzenie Adama i Ewy. Dotyczy to także śmierci Jezusa na krzyżu czy objawienia Mahometa. Te zdarzenia uważano za etapy na drodze w relacjach między Bogiem a człowiekiem oznaczającej zmiany i ruch do przodu, a nie ciągły powrót.

Czas cykliczny

Czas linearny

Czas cykliczny jest właściwy dla kultury greckiej i dla wielu ludów Wschodu, w których czas wyobrażano jako koło.

Czas linearny (liniowy) jest charakterystyczny dla judaizmu oraz chrześcijaństwa, w których czas przedstawiano w postaci linii.

Czymże jest czas? Jeśli nikt mnie o to nie pyta, wiem. Jeśli pytającemu usiłuję wytłumaczyć, nie wiem.

~ św. Augustyn

Średniowieczny zegar astronomiczny z kalendarzową tarczą oraz medalionami reprezentującymi miesiące, Praga 1410 r.

Źródła historyczne

podział źródeł

Wiedzę o przeszłości historycy czerpią ze **źródeł historycznych**. Są nimi wszelkie zachowane materialne i niematerialne ślady działalności człowieka. Do **źródeł materialnych** zaliczamy: źródła **pisane – opisowe** (tj. relacyjno-narracyjne), na przykład: kroniki, pamiętniki, hagiografie (żywoty świętych), dzieła naukowe i literackie; **pisane – normatywne** – na przykład: kodeksy prawne, reguły zakonne, a także źródła o charakterze statystycznym, jak spisy ludności czy majątku, oraz **niepisane**, na przykład: przedmioty codziennego użytku, budowle i ich pozostałości, nagrobki. Do **źródeł niematerialnych** zaliczamy między innymi obyczaje, legendy, pieśni.

Niektóre źródła mogą być przypisane równocześnie do dwóch różnych kategorii. Jednym z takich źródeł jest chociażby płyta nagrobna, którą ze względu na znaczenie zaklasyfikujemy do źródeł niepisanych, ale z uwagi na zamieszczony na niej napis (inskrypcję) przyporządkujemy do źródeł pisanych. Mapy, globusy są źródłem kartograficznym – zarówno niepisanym ikonograficznym, jak i pisany.

Mapa świata Johanna Schnitzera (czytaj: sznicera), Ulm (dzisiejsze Niemcy), 1482 r.

Mapa została wykonana na podstawie dzieła *Geografia* Ptolemeusza z Aleksandrii. Przedstawia cały znany wówczas (ok. 160–180 n.e.) świat.

Podział źródeł historycznych ze względu na typ przekazu

Źródła historyczne			
materialne			niematerialne
pisane		niepisane	
opisowe (relacyjno-narracyjne) – m.in.:	normatywne (aktowe) – m.in.:	m.in.:	m.in.:
roczniki, kroniki, dzieła naukowe i literackie, inskrypcje, pamiętniki, relacje świadków, autobiografie, biografie, hagiografie, listy, raporty, prasa, broszury, ulotki	konstytucje, ustawy, dekrety, manifesty, kodeksy, statuty, immunitety, przywileje, bulle, traktaty, umowy, regulaminy, reguły, instrukcje, rachunki, statystyczne: spisy, ewidencje ludności	narzędzia, broń, odzież, ozdoby, obrazy, rzeźby, karykatury, fotografie, filmy, monety, mapy, globusy, budowle, np. kościoły, kamienice, zamki i ich ruiny, umocnienia, cmentarze	legendy, obyczaje, tańce, pieśni, obrzędy, rytuały, ceremonie

Starożytne egipskie hieroglify wyryte na kamiennym murze świątyni Karnak w Luksorze, Egipt

Ćwiczenie

Określ rodzaj źródeł przedstawionych na ilustracjach w tym rozdziale podręcznika.

Istnieją ponadto inne klasyfikacje źródeł historycznych. Źródła można podzielić na adresowane oraz nieadresowane. **Źródła adresowane** to na przykład: kroniki sławiące monarchę, relacje świadków wydarzeń albo inskrypcje nagrobne. Powstawały z myślą o przekazaniu informacji na temat rozgrywających się wydarzeń zarówno współcześnie żyjącym, jak i potomnym. Mogą zawierać wiadomości, których zadaniem było celowe zafałszowanie prawdy historycznej lub informacje nieświadomie zniekształcone przez twórcę źródła, przedstawiające jego subiektywny punkt widzenia. Twórca mógł również mieć dostęp do nieprawdziwych faktów lub

być pozbawiony zmysłu krytycyzmu. **Źródła nieadresowane** nie powstały z myślą o przyszłym odbiorcy. Można wśród nich wyróżnić księgi meldunkowe, spisy ludności, niepisane źródła materialne.

Źródła historyczne dzielimy również na **bezpośrednie** – zawierające informacje możliwe do uzyskania bez pośrednictwa narratora, na przykład: budowle, narzędzia, broń, oraz **pośrednie** – mówiące o przeszłości poprzez informatora, na przykład: kroniki, pamiętniki, korespondencja.

Problemem w rekonstrukcji przeszłości może być mała liczba i niedostateczna różnorodność źródeł historycznych. Badanie prehistorii z powodu braku źródeł pisanych jest możliwe jedynie za pomocą metod archeologicznych. W przypadku historii starożytnej, zwłaszcza dziejów Greków i Rzymian, historycy korzystają nie tylko ze źródeł niepisanych – zachowanych obiektów architektonicznych czy na przykład ceramiki. Czerpią informacje o przeszłości również z bogatych źródeł **pisanych** (dzieł historycznych i literackich, napisów na monetach), **ikonograficznych** (rzeźb, obrazów, mozaik) oraz **epigraficznych** (inskrypcji na budowlach, nagrobkach). Zróżnicowany materiał badawczy wymagał wyodrębnienia specjalizacji naukowych. Filolodzy klasyczni zajmują się dziełami literackimi Greków i Rzymian, historycy filozofii – dziełami filozoficznymi, epigraficy – inskrypcjami.

W przypadku historii nowożytnej, a zwłaszcza najnowszej, trudnością bywa **nadmiar źródeł**. Historyk, który nie może zapoznać się ze wszystkimi materiałami, musi dokonać ich selekcji. Innym problemem może być również emocjonalne zaangażowanie badacza wynikające z prezentowanego światopoglądu (poglądów politycznych, wyznawanej religii), narodowości oraz braku dystansu czasowego wobec badanych zjawisk historycznych.

” *Potomność powinna sądzić ludzi i rządy tylko w świetle ich czasów i okoliczności, w jakich przyszło im żyć.*

– Napoleon Bonaparte

Nie wszystkie ilustracje zawarte w książkach historycznych (także w tym podręczniku) pochodzą z epoki, która jest przedmiotem opisu. Niektóre z nich to powstałe znacznie później wyobrażenia postaci czy wydarzeń historycznych. Na przykład reprodukowane w części dotyczącej średniowiecza wizerunki pierwszych polskich władców z dynastii Piastów – między innymi autorstwa Jana Matejki czy Aleksandra Lessera – powstały w XIX w. Stanowią owoc wyobraźni ich autorów. To samo może dotyczyć prób odtwarzania wyglądu nieistniejących budowli, jeśli nie mamy ich szczegółowych opisów. Dlatego ilustracje takie nie mogą być traktowane wprost jako świadectwo ukazywanej epoki, tym bardziej jako źródło historyczne dla owych dawnych czasów. Wiele twórców takich wyobrażeń zachowywało jednak rzetelność w próbie rekonstrukcji na przykład dawnych strojów, uzbrojenia czy architektury. Wówczas ich dzieła mają znaczną wartość jako pomocne w wyobrażaniu sobie odległych czasów.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij pojęcia „prehistoria” i „historia” oraz wymień epoki, na które została podzielona historia.
2. Omów podział historii ze względu na przedmiot i obszar geograficzny badań.
3. Przedstaw podział źródeł historycznych, podając ich przykłady. Wyjaśnij, jakiego typu źródłami nie dysponują badacze prehistorii.
4. Wytlumacz, na czym polegają różnice między źródłami relacyjno-narracyjnymi i normatywnymi.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **Prehistoria** to okres dziejów ludzkości przed powstaniem pisma (czyli do 2. poł. IV tysiąclecia p.n.e.). s. 8
- **Historia** jest nauką zajmującą się badaniem i opisywaniem przeszłości od momentu powstania cywilizacji posługujących się przekazem pisemnym. s. 9
- **Historię dzielimy** ze względu na: chronologię – m.in. na starożytność, średniowiecze; przedmiot badań – np. historię polityczną, gospodarczą, kultury; obszar geograficzny badań – danego regionu czy państwa. s. 9
- Pierwszą epoką historyczną jest **starożytność** obejmująca okres od 2. połowy IV tysiąclecia p.n.e. do V w. n.e. (umownie do 476 r.). s. 10
- Obecnie powszechnie stosowany na świecie jest **sposób datowania** od narodzin Chrystusa; powstał on w 1. połowie VI w. w chrześcijańskim Rzymie. s. 12
- **Muzułmanie** za początek nowej ery przyjęli opuszczenie Mekki przez Mahometa, czyli 622 r. według ery chrześcijańskiej. W **kalendariuszu żydowskim** rachuba lat zaczyna się od „dnia stworzenia świata”, który według ustaleń żydowskich autorytetów religijnych miał miejsce w 3761 r. p.n.e. s. 12
- **Źródła historyczne dzielimy** ze względu na typ przekazu na niematerialne (np. obyczaje) i materialne, a wśród tych ostatnich na niepisane (np. narzędzia, budowle), pisane opisowe (np. pamiętniki) i pisane normatywne (np. przywileje, traktaty). s. 14

2. Cywilizacja Mezopotamii

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z rozwojem cywilizacji Mezopotamii;
- dowiesz się o istotnych osiągnięciach Sumerów, Babilończyków i Asyryjczyków.

Warunki naturalne Mezopotamii

Mezopotamia

Mezopotamia to inaczej „Międzyrzecze” – kraina **leżąca w dorzeczu dwóch rzek: Eufratu i Tygrysu**. Dziś łączą się one ze sobą, zanim wpadną do Zatoki Perskiej. Jednak w starożytności rzeki te miały swoje odrębne ujścia. Obszar Mezopotamii był bardzo zróżnicowany geograficznie. Najkorzystniejsze warunki dla rozwoju ludzkiego osadnictwa panowały w jej **południowej części**.

W dolinach Eufratu i Tygrysu ziemia była żyzna, a zasoby wody bardzo duże. Woda nie pochodziła jednak z opadów deszczu, które zdarzały się sporadycznie, ale z rzek spływających z wyżyn leżących na północy. Mieszkańcy Mezopotamii poszerzali ponadto obszar zdalny do uprawy poprzez tworzenie **systemu irygacyjnego**, czyli kopanie **sieci kanałów nawadniających i zbiorników wodnych**. Było to konieczne także ze względu na nieregularność przyborów wody w rzekach i powtarzające się okresy suszy. Zbudowanie takiego systemu, a następnie jego obsługa i utrzymanie w dobrym stanie, było przedsięwzięciem na dużą skalę, wymagającym współpracy wielu osób. W związku z tym odegrało wielką rolę w tworzeniu **bardziej zorganizowanej struktury społecznej i kształtowaniu się zaczątków państw**.

Obszar, na którym rozwijała się cywilizacja starożytnej Mezopotamii

Sumerowie i ich dziedzictwo cywilizacyjne

To na terenie Mezopotamii powstało pismo i narodziły się pierwsze systemy państwowe oraz prawne. Dokonali tego **Sumerowie** – lud, którego pochodzenie nie jest dla badaczy jasne. Część uważa ich za ludność **autochtoniczną**. Większość jednak sądzi, że byli **przybyszami**, którzy podporządkowali sobie miejscową ludność. Przypuszcza się, że pochodzili z terenów położonych dalej na wschód w Azji, być może leżących u podnóża Himalajów.

Autochtoni (ludność autochtoniczna) – ludność miejscowa, rdzenna, zamieszkująca dany teren od dawna – w odróżnieniu od ludności napływowej, świeżo przybyłej z innych obszarów.

Cywilizacja Sumerów rozkwitła na przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e. i rozwijała się przez **ponad tysiąc lat**. Długo nie tworzyli oni jednego organizmu państwowego, lecz wiele **miast-państw**. Centrum każdego z nich był ośrodek miejski spełniający funkcję religijną i administracyjną. Jego władza rozciągała się na okoliczne tereny rolnicze skupione wokół wspólnego systemu irygacyjnego, w którego obrębie znajdowało się kilka lub kilkanaście mniejszych osad. Panujący w miastach-państwach **system rządów** ściśle wiązał się z religią i miał charakter teokratyczny. Oznacza to, że władza była sprawowana oficjalnie w imieniu bogów i początkowo znajdowała się w rękach najwyższego kapłana głównej świątyni miasta. Odgrywał on rolę pośrednika między bóstwem naczelnym czczonym w danym mieście a zamieszkującą je ludnością. Dopiero później pojawili się przywódcy świeccy.

Religia miała charakter **politeistyczny**, to znaczy, że wierzono w wielu bogów. Liczni z nich byli przedmiotem kultu wszystkich Sumerów. Jednak szczególną rangę miało **bóstwo lokalne**, będące opiekunem danego miasta. Ludność w obawie przed gniewem bogów i w celu pozyskania ich przychylności składała dary oraz wznosiła świątynie (**zigguraty**). Wierzono również w istnienie złych demonów, a także dobrych bóstw opiekuńczych strzegących ludzi i ich domostw.

Ziggurat w Ur (ok. 2100 r. p.n.e.) – jego stan obecny po częściowej odbudowie oraz komputerowa rekonstrukcja stanu pierwotnego

Jest to najlepiej zachowany spośród sumeryjskich zigguratów. Jak większość tego typu budowli, ziggurat w Ur zbudowano głównie z cegły suszonej na słońcu. Do zewnętrznej warstwy jego ścian użyto odporniejszej na warunki atmosferyczne cegły wypalanej. Zabytek mierzył pierwotnie ok. 20 m wysokości. Kolejne tarasy i schody wiodły do świątyni znajdującej się na szczycie – miejsca zamieszkiwanego przez bóstwo. Zigguraty spełniały również dodatkową funkcję – służyły m.in. jako magazyny na zboże oraz obserwatoria astronomiczne. Budowle o podobnym kształcie wznosiły także kolejne ludy, które zajęły miejsce Sumerów na terenie Mezopotamii. Inny sławny ziggurat – Etemenanki powstały w Babilonie długo po Sumerach – był świątynią babilońskiego boga Marduka. Ten największy z zigguratów jest uważany za pierwowzór opisaną w Biblii wieży Babel.

cywilizacja
Sumerów

rozwój
cywilizacyjny

Źródłem dobrobytu mieszkańców Mezopotamii było w pierwszej kolejności **rolnictwo**. Świetnie rozwijało się też **rzemiosło**. Ponieważ kraina była uboga w surowce mineralne, sprowadzano je z innych obszarów. W efekcie na dużą skalę rozwinęła się **wymiana handlowa** z odległymi regionami Bliskiego Wschodu, a nawet z pograniczem Indii. Sumerowie potrafili wytopić **miedź, brąz i złoto**. Użycie tych metali oznaczało wielki postęp cywilizacyjny. Wysoko ceniono **tkaniny** produkowane w Mezopotamii. Kolejną nowością wprowadzoną przez Sumerów było **kolorowe szkło**. Podstawowy **budulec** stanowiła **glina** – oprócz cegły suszonej na słońcu posługiwano się także cegłą wypalaną. Stosunkowa nietrwałość tego materiału przyczyniła się do tego, że budowle wznoszone przez Sumerów nie dotrwały do naszych czasów. Dziś odkrywa się ruiny największych sumeryjskich świątyń. Gliny używano także do produkcji tabliczek do pisania, ceramiki i wielu drobnych przedmiotów codziennego użytku. Kolejnym ważnym surowcem, z którego wyrabiano wiele codziennych przedmiotów i który wykorzystywano również w budownictwie, była **trzcina**.

Dumuzi i Inanna – boscy małżonkowie z mitologii Sumerów

Dumuzi był bogiem przyrody i plonów, a jego żona Inanna – patronką wojowników.

Sumerowie poprzez swoje wynalazki odegrali wielką rolę w rozwoju cywilizacji. Wynaleźli **koło jako mechanizm umożliwiający poruszanie się wozu** oraz **koło garncarskie**, dzięki któremu udoskonalono sposób wytwarzania naczyń ceramicznych. Stworzyli podstawy matematyki, geometrii, nauk przyrodniczych i medycyny. Sumerowie stosowali w liczeniu zarówno system dziesiętny, jak i sześćdziesiątny. Ten drugi odgrywał przy tym znacznie większą rolę. Posłużył im do podziału okręgu na 360 stopni. Stosowany był także w systemie wag. Przede wszystkim uważa się, że to właśnie Sumerowie jako pierwsi wytworzyli **pismo**. Początkowo miało ono charakter obrazkowy (**piktograficzny**) – dosłownie odwzorowywało przedmioty. Wyobrażenia obrazkowe mogły też w sposób umowny oznaczać bardziej złożone pojęcia (w ten sposób powstawały **znaki ideograficzne**). Z czasem obrazkowe odwzorowania upraszczano, nadając im proste geometryczne kształty. Wprowadzono znaki, które nie odnosiły się już do rzeczy i pojęć, ale stanowiły **zapis dźwięków**: cząstek słów, sylab (**znaki fonetyczne**). Pismo używane w Mezopotamii – nazywane **pismem klinowym** – miało złożony charakter: było ideograficzno-fonetyczne. Używano w nim obu rodzajów znaków, których w sumie wyróżniano kilkaset.

Zachowane do naszych czasów teksty zapisane pismem klinowym dotyczą nie tylko spraw urzędowych czy finansowych. Przetrwały także **teksty literackie**: eposy, bajki, filozoficzne przypowieści. Najstawniejszym z nich jest **Epos o Gilgameszu** – uznawany za pierwsze arcydzieło literackie.

Epos – dłuższy utwór literacki, opowiadający o losach bohaterów legendarnych bądź historycznych w przełomowych dla danej społeczności momentach dziejów.

Tabliczka pokryta pismem obrazkowym datowana na ok. 3300 r. p.n.e. z okresu wczesnosumeryjskiej kultury Uruk oraz rozwinięte pismo klinowe na glinianej tabliczce wraz z rylcem służącym do pisania

Podstawowym materiałem, na którym pisano, była glina. Kształt, jaki uzyskało pismo klinowe, stanowił efekt używania tego właśnie materiału. Rylec, którym pisano w miękkiej glinie, pozostawiał ślad w postaci nie prostej linii, ale klina. Prezentowana forma znaków utrwaliła się wśród wielu ludów zamieszkujących obszar Bliskiego Wschodu i nawet gdy zdarzało się, że szczególnie ważny tekst ryto w kamieniu, nadal stosowano znaki o kształcie klina. Pismo klinowe pozostawało w użyciu długo po Sumerach. Przejmowali je kolejni zdobywcy Mezopotamii i dopiero krótko przed początkiem naszej ery zaczęło ono wychodzić z użycia.

Babilonia

Na początku II tysiąclecia p.n.e. ostatnie z wielkich państw sumeryjskich – królestwo Ur upadło pod naporem koczowniczych **plemion semickich**, przede wszystkim **Amorytów**. Sumerowie jako lud ulegli stopniowemu wchłonięciu przez przybyłą ludność semicką i utracili swoją etniczną odrębność. Jednak ich kultura materialna oraz duchowa przetrwały. Co więcej, sumeryjskie tradycje kulturowe i osiągnięcia cywilizacyjne stały się podstawą dla rozwoju kultury przybyszów. W związku z tym można mówić o ciągłości cywilizacji obszaru Mezopotamii w starożytności.

plemiona semickie

Ludy semickie (Semici) – grupa ludów zamieszkujących Bliski Wschód od początku czasów historycznych, posługujących się należącymi do jednej rodziny (semickiej) językami. Zaliczali się do nich m.in. Akadowie, Aramejczycy, Izraelici, Fenicjanie, Arabowie.

Mezopotamia pod rządami Amorytów była początkowo podzielona. Jednak stopniowo rosła potęga jednego z ich ośrodków – położonego w centrum kraju **Babilonu**. Stworzone wokół niego **królestwo Babilonii** osiągnęło szczyt potęgi w **1. połowie XVIII w. p.n.e.** Jego ówczesnego władcę – **Hammurabiego** – można określić jako pierwszego monarchę, którego imię pozostaje do dziś powszechnie znane. Hammurabi opanował większość obszarów Mezopotamii aż po Syrię na zachodzie. Doprowadził do zrekonstruowania i rozbudowy zniszczonego systemu kanałów nawadniających, usprawnienia administracji i rozwoju handlu. Dzięki temu nastąpiło ponowne ożywienie gospodarcze i kulturalne terenów Mezopotamii.

Hammurabi

Sławę zyskał przede wszystkim spisany na polecenie monarchy zbiór praw (**Kodeks Hammurabiego**). Został on wykuty w kamiennej płycie i wystawiony na widok publiczny. Ci, którzy sprawowali sądy w państwie, musieli kierować się ogłoszonym prawem; nie mogli wymierzać kar dowolnie, według swojego uznania. W testamencie władca nakazał stosować kodeks swoim następcom i zagroził gniewem bogów w przypadku nieprzestrzegania jego przepisów.

Szczyt steli (pionowej kamiennej płyty z wykutym tekstem), na której spisany został Kodeks Hammurabiego

Płaskorzeźba wieńcząca stelę przedstawia wręczenie Hammurabiemu symboli władzy królewskiej przez Szamasza – boga słońca oraz sprawiedliwości.

Kodeks Hammurabiego jest najstarszym zachowanym w całości do naszych czasów zbiorem praw, choć nie był pierwszym takim zestawieniem w dziejach Mezopotamii. Kontynuował tradycję Sumerów. Prawa zapisane w kodeksie były charakterystyczne zarówno dla tego okresu, jak i w znacznym stopniu dla całego świata starożytnego. Surowe i okrutne kary odpowiadały popełnionym czynom w myśl zasady „oko za oko, ząb za ząb”. Za wiele przewinień groziła więc śmierć. O wymierzanej karze decydowało nie tylko samo przestępstwo, lecz także pozycja społeczna sprawcy. Dla osób zamożnych, pełniących ważne funkcje, przewidywano lżejsze wyroki niż dla przedstawicieli niższych warstw społeczeństwa. Życie i zdrowie niewolnika były warte tylko tyle, ile praca wykonywana przez niego dla właściciela. I to właśnie on otrzymywał odszkodowanie za krzywdę wyrządzoną niewolnikowi.

Źródło historyczne

Fragmenty Kodeksu Hammurabiego

- § 1. Jeśli obywatel obywatela oskarżył i morderstwo mu zarzucił, a nie udowodnił mu (tego), oskarżyciel jego zostanie zabity.
- § 2. Jeśli obywatel czary obywatelowi zarzucił i nie udowodnił (mu) tego, ten któremu czary zarzucono do Rzeki wejdzie, w Rzece się zanurzy, jeśli Rzeka dosięgnie go, oskarżyciel jego domostwo jego zabierze. Jeżeli człowieka tego Rzeka oczyści i zostanie zdrowy, ten który czary (mu) zarzucił zostanie zabity, ten zaś, którego Rzeka oczyściła domostwo oskarżyciela swego zabierze.
- § 6. Jeśli obywatel mienie boga lub pałacu skradł, obywatel ten zostanie zabity i ten, który rzecz skradzioną w ręce swe przyjął zostanie (także) zabity.
- § 195. Jeśli syn ojca swego uderzył, rękę utną mu.
- § 196. Jeśli obywatel oko obywatelowi wybił, oko wybija mu.

- § 197. Jeżeli kość obywatela złamał, kość mu złamają.
- § 198. Jeśli oko muśkenowi [ludność osobiście wolna, ale służebna wobec króla – kategoria stojąca niżej niż „obywatele”] wybił lub kość muśkeny złamał, 1 minę [505 gramów] srebra zapłaci.
- § 199. Jeśli oko niewolnika obywatela wybił lub kość niewolnika obywatela złamał, połowę ceny jego zapłaci.
- § 200. Jeśli obywatel ząb obywatelowi równemu sobie wybił, ząb wybija mu.
- § 201. Jeżeli ząb muśkeny wybił, 1/3 miny srebra zapłaci.
- § 202. Jeśli obywatel (w) policzek obywatela godniejszego niż on uderzył, na Zgromadzeniu 60 razy bykowcem zostanie uderzony.
- § 209. Jeśli obywatel córkę obywatela uderzył i sprawił, że płód swój poroniła, 10 szekli [1 shekel = 8,41 grama] srebra za płód jej zapłaci.
- § 210. Jeśli kobieta ta zmarła, córkę jego zabiją.
- § 211. Jeśli sprawił, że córka muśkeny w (wyniku) uderzenia płód swój poroniła, 5 szekli srebra zapłaci.
- § 212. Jeśli kobieta ta zmarła, 1/2 miny srebra zapłaci.
- § 213. Jeśli niewolnicę obywatela uderzył i sprawił, że płód swój poroniła, 2 szekle srebra zapłaci.
- § 214. Jeżeli niewolnica ta zmarła, 1/3 miny srebra zapłaci.
- § 229. Jeśli murarz obywatelowi dom zbudował, a pracy swej (odpowiednio) nie umocnił i dom zbudowany zawalił się i spowodował śmierć właściciela domu, murarz ten zostanie zabity.
- § 230. Jeżeli (zaś) spowodował śmierć syna właściciela domu, syn murarza tego zostanie zabity.

Kodeks Hammurabiego, tłum. M. Stępień, Warszawa 2000, s. 82–83, 123 i n.

Ćwiczenia

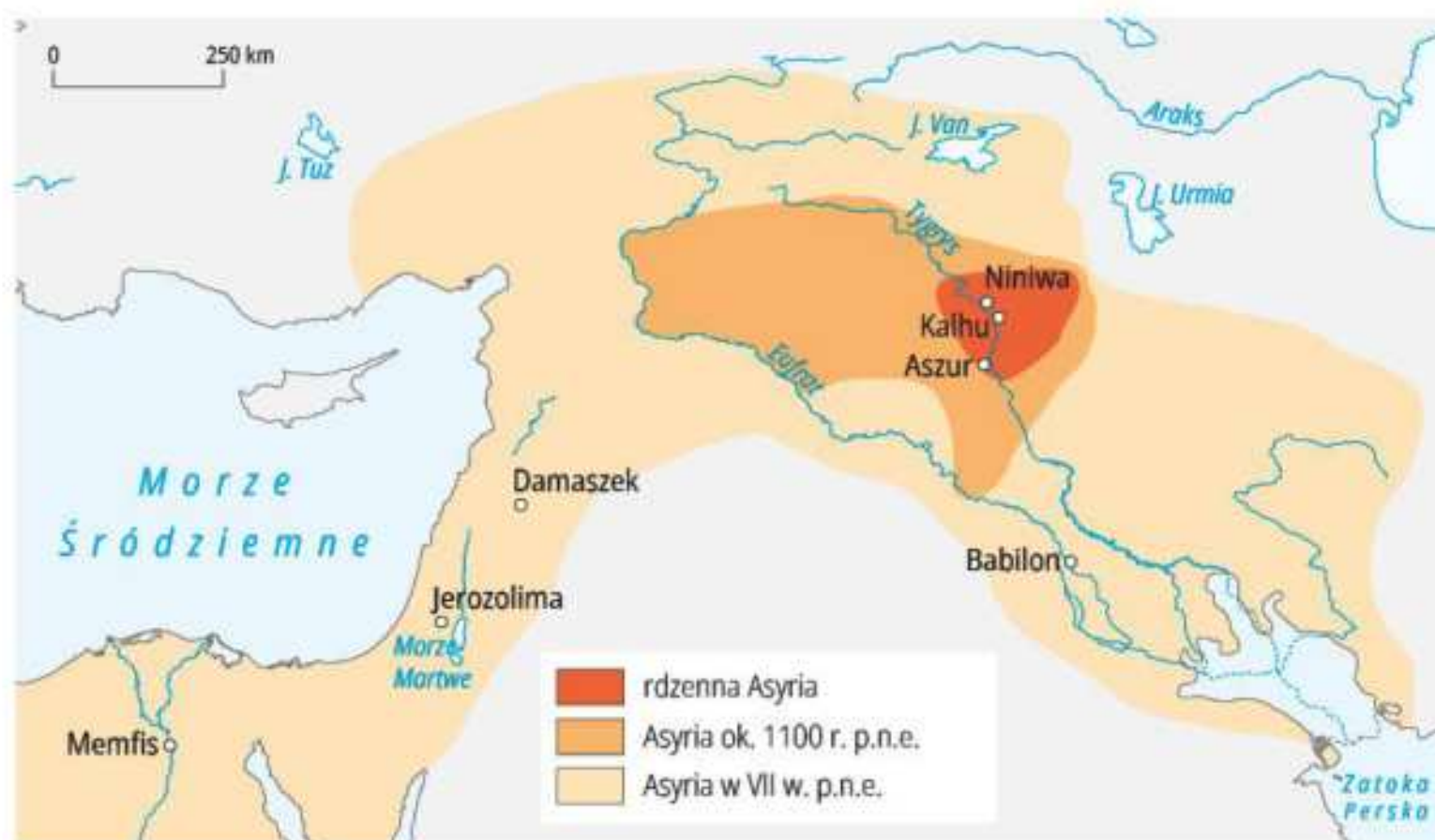
1. Na podstawie tekstu źródłowego i wiadomości zawartych w rozdziale wyjaśnij, jak w Babilonii rozumiano sprawiedliwość i jej wymierzanie. Na jakich zasadach etycznych były oparte?
2. Jakie informacje na temat społeczeństwa babilońskiego można uzyskać, analizując tekst *Kodeksu Hammurabiego*? Wskaż konkretne fragmenty, które zawierają takie treści.

Pomiędzy ekspansją Asyrii* a odrodzeniem znaczenia Babilonii

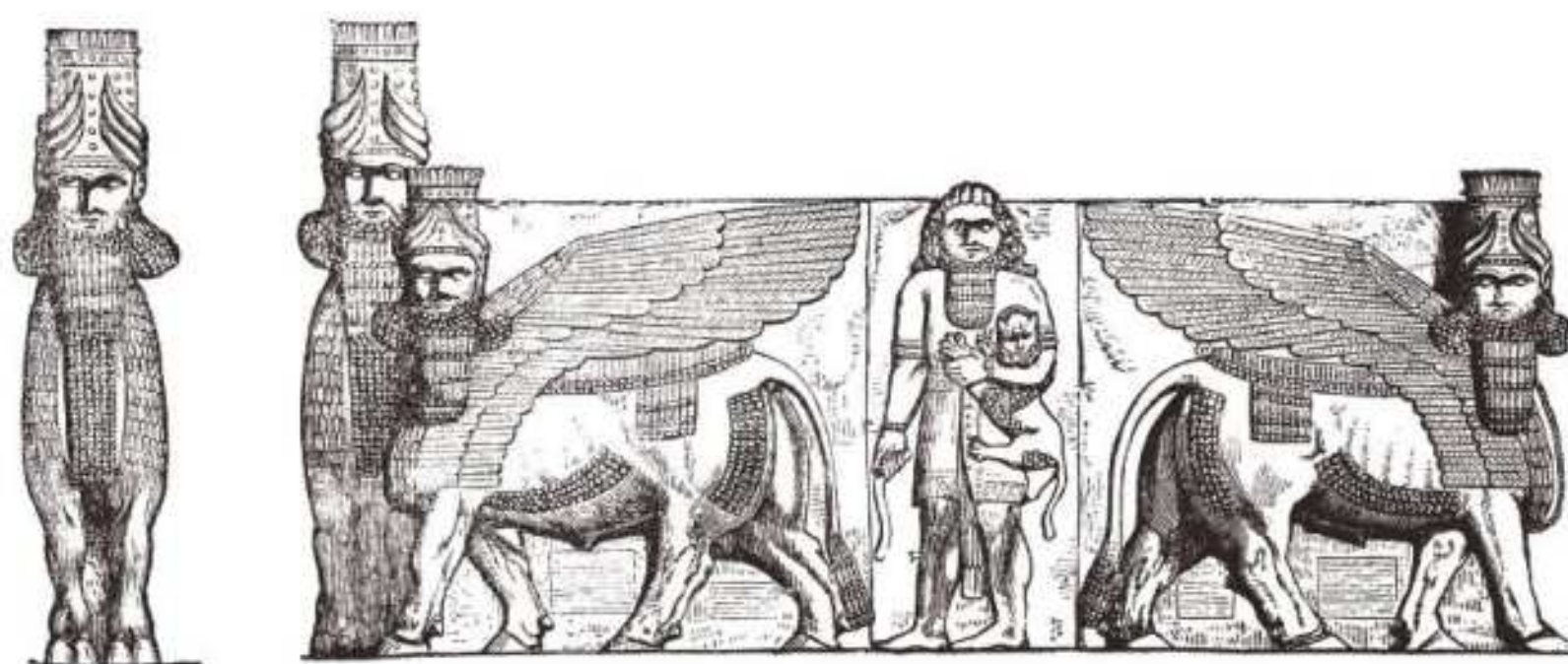
Na północ od Babilonii już od około 2000 r. p.n.e. kształtowało się nowe państwo – **Asyria**, która z czasem stała się wielką potęgą. W II tysiącleciu p.n.e. często przegrywała ona rywalizację z sąsiadami, więc okresy pomyślności przedzielone były okresami jej upadku oraz utraty niezależności. **Do największego znaczenia Asyryjczycy doszli w IX–VII w. p.n.e.** dzięki opanowaniu osłabionej wówczas Babilonii oraz całego wschodniego wybrzeża Morza Śródziemnego od południowej Anatolii (dzisiejsza Turcja) po Palestynę. Asyryjczycy podbili również na krótko Egipt oraz uzależnili od siebie Cypr. Żadne z wcześniej istniejących państw nie osiągnęło tak wielkich rozmiarów.

Asyria

* Zagadnienie wykraczające poza podstawę programową.

Imperium asyryjskie w okresie największego rozwoju terytorialnego

Ilustracja przedstawiająca ruiny wejścia do pałacu Asurbanipala (Niniwa)

Bramy cytadeli strzegą posągi bóstw opiekuńczych, charakterystyczne dla sztuki asyryjskiej. Były to wyobrażenia skrzydlatych byków o ludzkich głowach z długimi brodami.

Asyria była państwem rządzonym w sposób **despotyczny**. Potęgę króla, będącego równocześnie najwyższym kapłanem, umacniali wojownicy – ludność miejscowa, dzierżawiąca ziemię. Rzemieślnicy, kupcy oraz rolnicy wywodzili się natomiast z terenów podbitych i zależnych od Asyryjczyków. Łupy wojenne były ważnym źródłem utrzymania królestwa. Asyryjscy władcy zasłynęli z okrucieństwa, z jakim podporządkowywali sobie podbite tereny. Wysiedlali całe ludy z ich ojczyźnych ziem, nierzadko stosując przemoc oraz tortury. Jedynie ci, którzy dobrowolnie się poddali, mogli liczyć na łagodne traktowanie.

Relief, czyli rzeźba wykonana na płycie kamiennej, przedstawiający króla asyryjskiego stojącego na czele wojsk oblegających miasto, VIII w. p.n.e.

Armia asyryjska przez długi czas miała opinię niepokonanej. Już od ok. 1200 r. p.n.e. w wyposażeniu jej wojowników znalazła się broń zrobiona z żelaza, lepsza od używanej dotąd na Bliskim Wschodzie broni wykonanej z brązu. Znaczną rolę odgrywały udoskonalone, zwrotne rydwany, a podczas zdobywania miast – maszyny oblężnicze (takie jak przedstawiona na ilustracji). Asyryjskie okrucieństwa wobec pokonanych przeciwników miały na celu zastraszenie mieszkańców podbijanych ziem. Aby ułatwić sobie ich podporządkowanie i zabezpieczyć się na przyszłość przed buntami, asyryjscy królowie szeroko rozpowszechniali informacje o swoich okrutnych postępach. Na przedstawionym reliefie jest ukazana kaźń wrogów nabitych na pale – to wyobrażenie miało być przestrogą dla niepokornych.

Oslabiona ciągłymi wojnami, a ponadto konfliktami pomiędzy kandydatami do królewskiego tronu **Asyria uległa pod koniec VII w. p.n.e. koalicji** sąsiednich ludów. Przewodzili im Babilończycy, którzy dzięki temu odzyskali niezależność i dawną potęgę. Na początku VI w. p.n.e. **Nabuchodonozor II** rozbudował Babilon, który stał się największym miastem ówczesnego świata i pozostawał nim do czasu, gdy kilka stuleci później przewyższyła go hellenistyczna Aleksandria (zobacz rozdz. II.6.). Jednak świetność Babilonii nie trwała już długo. W 539 r. p.n.e. jej stolica została zdobyta przez wojska nowej potęgi – olbrzymiego imperium rozciągającego się na wschodzie – **Persji** (zobacz rozdz. II.3.).

odrodzenie
Babilonii

Wiszące ogrody Semiramidy w Babilonie w wyobrażeniu niemieckiego malarza Ferdynanda Knaba, XIX w.

Wiszące ogrody rozpościerające się na tarasach pałacowych nakazał założyć w VI w. p.n.e. król Babilonii Nabuchodonozor II. Bujna roślinność była widoczna spoza murów miasta, co na terenach, gdzie wodę zawsze bardzo ceniono, robiło ogromne wrażenie. Ogrody zostały uznane za jeden z siedmiu cudów świata starożytnego. Dziś niewiele wiemy o ich wyglądzie. Jednak istnienie wiszących ogrodów opisanych w III i I w. p.n.e. przez pisarzy greckich potwierdziły badania archeologiczne.

Niniwa

Niniwa, zamieszkała już w okresie prehistorycznym, od przełomu III i II tysiąclecia p.n.e. stanowiła ważne centrum religijne na obszarze Mezopotamii. Otaczana była tu czcią zwłaszcza bogini Inanna, bardziej znana później jako Ishtar. Z końcem VIII w. p.n.e. Niniwa stała się stolicą Asyrii. Wkrótce liczyła 100 tys. mieszkańców. W 612 r. p.n.e. po trzymiesięcznym oblężeniu została zdobyta przez Medów i Babilończyków. Oznaczało to koniec imperium asyryjskiego. Wykopaliska, jakie zaczęto prowadzić w Niniwie w połowie XIX w., przyniosły jedno z największych sensacji w dziejach archeologii. Wśród nich znalazła się wielka biblioteka króla Asurbanipala, a w niej tabliczki, dzięki którym świat poznał *Epos o Gilgameszu*.

Bóg Ninurta – znany już Sumerom – przez Asyryjczyków postrzegany głównie jako bóg wojny walczący z potworem uosabiającym chaos

VII w. p.n.e.

[Sennacherib] dokładał ogromnych starań, by doprowadzić wodę do Niniwy dla zraszania założonych przez siebie sadów i parków; w tym celu przekopał dziesięciokilometrowy kanał, w jednym miejscu doprowadzając wodę akweduktem długości trzystu metrów. Cała budowa składała się z około dwóch milionów kamieni, ważących ćwierć tony każdy. [...] Górną część samego akweduktu stanowił murowany przewód szerokości 22 metrów, starannie wyprofilowany dla zapewnienia równomiernego spadku, o poboczach umocnionych skarpą.

H.W.F. Saggs, *Wielkość i upadek Babilonii*, Warszawa 1973, s. 165.

Sennacherib przeniósł do Niniwy stolicę Asyrii. Otoczył miasto murem o długości 12 km, zaopatrzonym w 15 potężnych bram. Nakazał doprowadzić wodę kanałami do stolicy i do ogrodu otaczającego pałac oraz dla nawadniania okolicznych pól. Tego systemu transportu wody nie przewyższył rozmachem żaden lud do czasów Rzymian.

Pochodzący z XIX w. wizerunek pałacu Sennacheriba – zapewne bardzo odległy od jego rzeczywistego wyglądu – daje jednak wyobrażenie o charakterze i rozmachu założenia architektonicznego.

Asurbanipal panował ok. 40 lat. Potrafił czytać i pisać, co było rzeczą niespotykaną wśród władców w owych czasach. Nakazał poszukiwać w całym kraju tekstów przydatnych w życiu jego dworu. Pałac króla, a w nim wielką bibliotekę, odkrył w 1849 r. Austen Henry Layard (czytaj: henri lajard). Odnaleziono ok. 20 tys. glinianych tabliczek zapisanych pismem klinowym. Zawierają one zarówno dokumenty państwowe, jak i dzieła religijne, astrologiczne, medyczne. Tutaj też po raz pierwszy natrafiono na zapisaną na 12 tabliczkach opowieść o Gilgameszu.

Tabliczka pochodząca z biblioteki Asurbanipala w Niniwie zawiera wskazówki dotyczące położenia Księżyca oraz listę wróżb z nim związanych

Królewskie polowanie – król Asurbanipal poluje na lwy, relief z ok. 640 r. p.n.e.

Sceny myśliwskie były jednymi z najpopularniejszych. Podobnie jak sceny wojenne, sławiły męstwo króla. Jednak dzisiaj szczególną uwagę historyków sztuki zwraca nie majestat władcy, ale niezwykle mistrzostwo ukazywania postaci zwierząt przez artystów asyryjskich.

I wyciągnie On rękę na północ, i zniszczy Asyrię, i obróci Niniwę w pustkowię, w suchy step, jak pustynię. [...]

Oto wrzaskliwe miasto, które bezpiecznie mieszkało, które mówiło w swym sercu: „Ja, i nikt więcej!” Jakże stało się pustkowiem, legowiskiem dzikich zwierząt? Każdy, kto obok niego przechodzić będzie, zagwizdże i ręką potrząśnie.

Księga Sofoniasza 2, 13, 15,
Biblia Tysiąclecia.

Relief przedstawiający **zranioną lwicę**, obecnie w zbiorach Muzeum Brytyjskiego

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób warunki naturalne panujące w Mezopotamii przyczyniły się do rozwoju osadnictwa i zaczątków najstarszych organizacji państwowych.
2. Kim byli Sumerowie? Omów ich znaczenie w rozwoju cywilizacji.
3. Scharakteryzuj zasady prawne zawarte w *Kodeksie Hammurabiego*.
- 4.* Wyjaśnij, na czym opierała się potęga państwa asyryjskiego.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 18

- Cywilizacja **Mezopotamii** narodziła się w dorzeczu rzek Eufratu i Tygrysu wpadających do Zatoki Perskiej. Na obszarze tym rozbudowywane były stopniowo systemy irygacyjne, których utrzymanie wymagało bardziej złożonej organizacji społecznej.

s. 19

- Od przełomu IV i III tysiąclecia p.n.e. na terenie Mezopotamii rozwijała się **cywilizacja Sumerów**. Zamieszkiwali oni lokalne ośrodki państwowe – stosunkowo niewielkie miasta-państwa.

s. 20

- Sumerowie mieli duże osiągnięcia w zakresie rolnictwa, rzemiosła i handlu. Ich wielki wkład w **rozwój cywilizacyjny** wiązał się z wynalezieniem pisma, zastosowaniem koła, rozwojem wiedzy matematycznej i przyrodniczej.

s. 21

- Na początku II tysiąclecia p.n.e. obszar Mezopotamii został zdominowany przez **semickich Amorytów**. Utworzyli oni królestwo Babilonii, które największą potęgę osiągnęło w czasie panowania Hammurabiego (XVIII w. p.n.e.).

s. 21

- **Hammurabi** zasłynął zwłaszcza z powodu kodeksu praw spisanych na jego polecenie. Treść kodeksu w całości przetrwała do naszych czasów.

s. 23

- W IX–VII w. p.n.e. Bliski Wschód został zdominowany przez nowe imperium – **Asyrię**, która podporządkowała sobie rozległe tereny.

s. 25

- Po upadku Asyrii na krótko odrodziła się **potęga Babilonii**.

* Zagadnienie wykraczające poza podstawę programową.

3. Starożytny Egipt

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz cywilizację starożytnego Egiptu;
- zapoznasz się z największymi osiągnięciami tej cywilizacji;
- dowiesz się, na czym polegały wierzenia Egipcjan.

Środowisko geograficzne Egiptu

Życie mieszkańców Egiptu było skoncentrowane wokół **wielkiej rzeki – Nilu**. Jej **dolina użyźniana wylewami** pozwoliła na rozwój gospodarki rolnej w podobnym czasie, co w dolinach Eufratu oraz Tygrysu. Również i na obszarze Egiptu, aby osiągnąć z niej pełną korzyść, usprawniono **system irygacyjny**. Wybudowanie kanałów pozwoliło na nawodnienie nieurodzajnej dotąd ziemi, a także umożliwiło odprowadzanie nadmiaru wody z terenów zalanych przez rzekę.

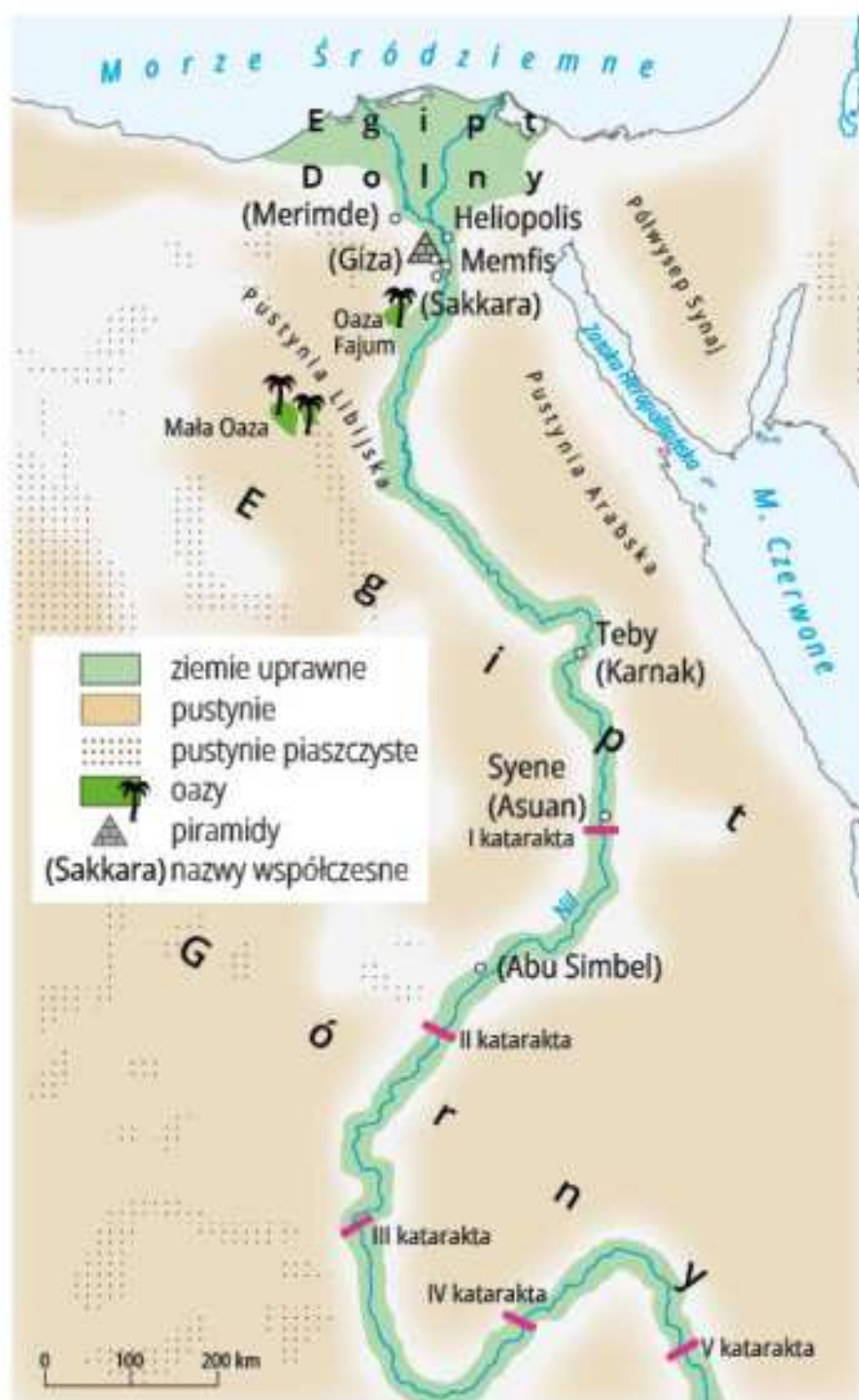
starożytny
Egipt

Starożytny Egipt nazywano „**darem Nilu**”. Każdego roku od lipca do października olbrzymia rzeka niosła swoje wody z Afryki Środkowej, pozostawiając po okresie przyborów żyzny muł i szczątki roślin. Pod uprawę nadawały się gleby znajdujące się w obrębie **wąskiego pasa terenów wzdłuż Nilu** (o szerokości od kilku do 25 km) oraz **delta**, którą rzeka tworzyła u ujścia. Jej szerokość była nieporównanie większa – wynosiła około 250 km. Ponadto do zamieszkania nadawały się nieliczne rozsiane na pustyni oazy. Na pozostałych obszarach rozpościerała się pustynia. Pod tym względem Egipt różnił się od Mezopotamii, na terenie której dolina dwóch rzek tworzyła o wiele rozleglejszą przestrzeń zdadną do zasiedlenia.

Malowidło przedstawiające chłopskie małżeństwo zbierające łodygi papirusu, XIII w. p.n.e.

Papirus rosnący na podmokłych terenach wzdłuż rzeki był gatunkiem trzciny. Znalazł szerokie zastosowanie – nie tylko jako materiał do pisania, z którym kojarzy się ta nazwa. Wykorzystywano go też do produkcji łodzi, mebli czy koszy. Nil stanowił dla mieszkańców Egiptu ponadto źródło pokarmu – ryb, które spożywano w bardzo dużych ilościach. Polowania odgrywały natomiast niewielką rolę w zdobywaniu pożywienia. Egipcjanie byli ludem rolniczym, a ich produkcję rolną cechowała różnorodność. Uprawiali takie rośliny, jak: proso, pszenica, jęczmień, groch, soczewica, oliwki i wiele innych. Ponadto hodowali bydło, świnie, kozy, owce, gęsi.

Obszar, na którym rozwijała się cywilizacja starożytnego Egiptu

Egipt dzielił się na Dolny i Górny. **Egipt Dolny** to obszar **delty** – sama północ kraju. Dalej, na południe od Memfis, rozciągał się **Egipt Górny**. Rzeka stanowiła główny szlak komunikacyjny. U jej brzegów powstawały ośrodki miejskie, pałace i świątynie.

Podobnie jak Mezopotamia, Egipt był pozbawiony wielu podstawowych **surowców**. Uzyskiwał je dzięki rozwiniętej wymianie handlowej lub w wyniku wypraw wojennych przynoszących bogate łupy oraz narzucających pokonanym ludom obowiązek dostarczania Egipcjanom różnych towarów. Do kraju nad Nilem konieczne było sprowadzanie czasem z odległych krain takich surowców, jak: drewno, kość słoniowa oraz metale, na przykład miedź czy metale szlachetne, jak złoto. Ten ostatni surowiec wydobywano także w Egipcie, jednak w niedostatecznej ilości. Egipcjanie eksportowali z kolei wyroby rzemiosła, zwłaszcza produkty z lnu i trzciny. Naczynia srebrne, złote i ceramiczne były zarówno przywożone do Egiptu, jak i z niego wywożone. Egipcjanie handlowali głównie z leżącą na południe od ich państwa Nubią oraz z krajami położonymi na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego oraz z Mezopotamią.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj położenie geograficzne Egiptu.

Ukształtowanie się państwa i społeczeństwa egipskiego

Mieszkańcy doliny Nilu stworzyli złożoną organizację społeczną opartą na podziale zadań, wymianie dóbr i rozbudowującej się stopniowo **hierarchii społecznej**. Wzrastała przede wszystkim rola osób odpowiedzialnych za utrzymanie systemu irygacyjnego oraz kapłanów i wojskowych przywódców. **Kapłani** posiadali wiedzę o mechanizmach przyptywów Nilu. Zgodnie z wiarą mieszkańców Egiptu przyptywy zależały od woli bogów, których modłami błagano o życiodajne wylewy. **Wodzowie** chronili urodzajne tereny i ich mieszkańców przed

napaściami koczowniczych plemion z pustyni. Ludzie jednoczyli się wokół Nilu, dzięki czemu Egipt szybciej niż Mezopotamia przekształcał się w jednolity organizm państwowy.

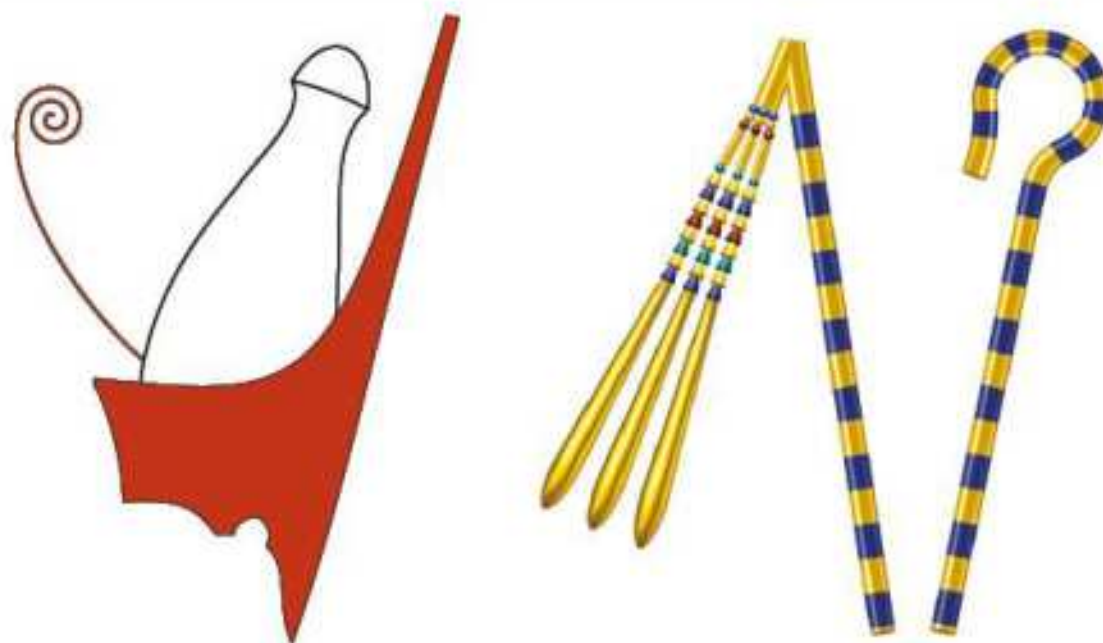
Hierarchia – porządek oparty na uszeregowaniu jakichś elementów według określonego kryterium, np. ważności, zależności elementów. Hierarchia to także grupa ludzi sprawująca władzę w jakiejś organizacji.

zjednoczenie
Egiptu

hierarchia
społeczna

Najpierw wykształciły się dwa państwa – Egipt Dolny i Egipt Górny. **Pod koniec IV tysiąclecia p.n.e.** Egipt Górny podbił deltę i cały kraj został **zjednoczony**. Już w pierwszych stuleciach dziejów historycznego Egiptu – w **okresie wczesnodynastycznym** – ukształtował się charakterystyczny dla tego kraju system państwowy i społeczny. Oparty był na silnej, centralnej władzy monarchy – faraona i hierarchii społecznej. Inaczej niż w Mezopotamii nie doszło do rozwoju odrębnych, małych miast-państw. W okresie **Starego Państwa** (ok. 2675–2170 p.n.e.), którego stolicą było **Memfis**, utrwaliły się specyficzne cechy cywilizacji egipskiej, decydujące o jej odrębności i niepowtarzalności. Wtedy też powstały budowle, które stały się najbardziej rozpoznawalnym symbolem Egiptu – **piramidy w Gizie**.

W okresie **Średniego Państwa** (2000–1760 p.n.e.) umocniła się międzynarodowa pozycja państwa. Dzięki podbojom Egipt zapewniał sobie dostęp do surowców i zabezpieczał szlaki handlowe. Największy zasięg terytorialny państwo egipskie osiągnęło w okresie **Nowego Państwa** (1565–1085 p.n.e.). **W XV w. p.n.e.** pod jego władzą znalazły się Palestyna i nadmorska część Syrii. Kraj dominował politycznie oraz gospodarczo, a elementy jego kultury przyswajano sobie na pobitych terenach.

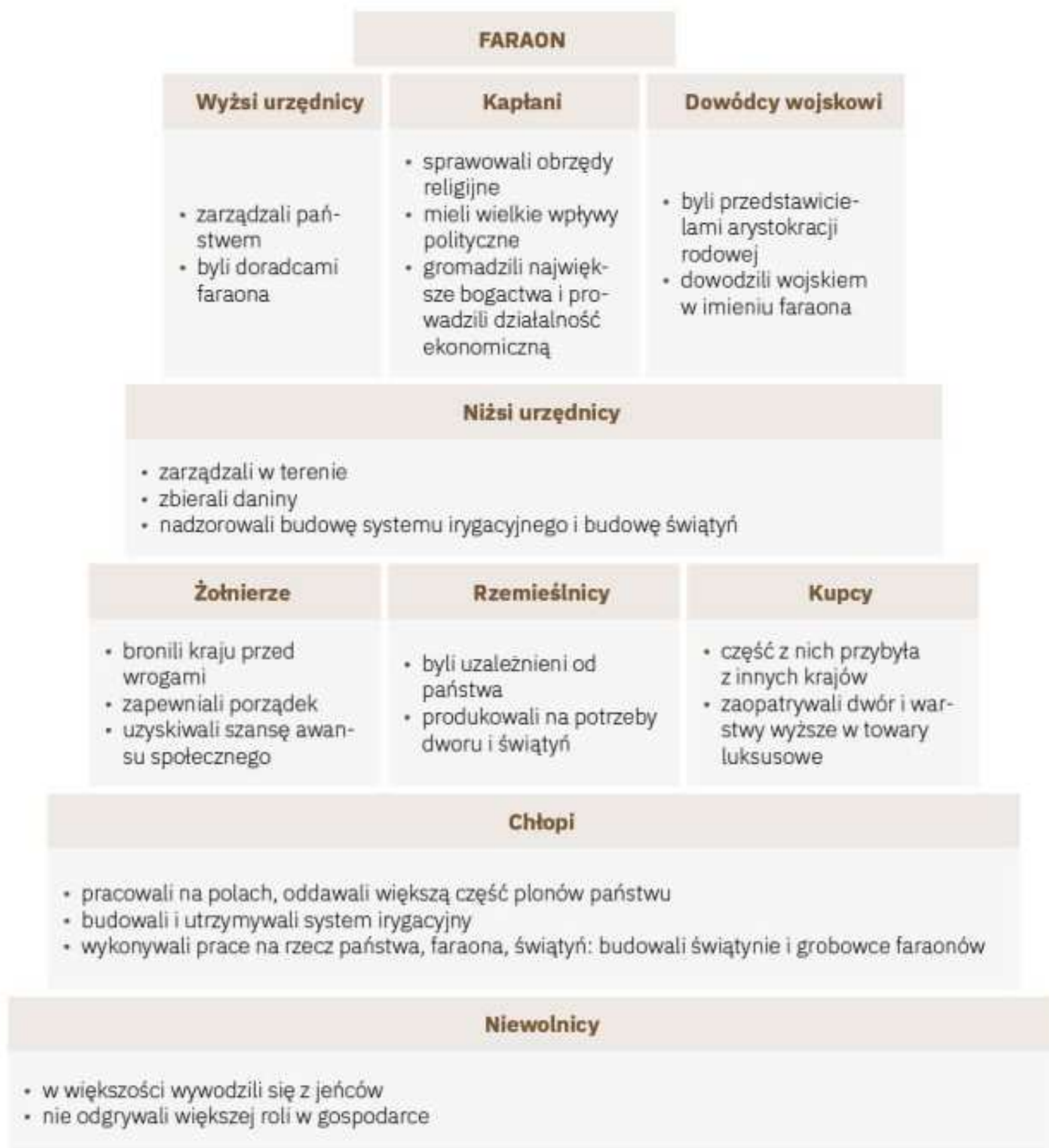

Symbole władzy faraona

Podwójna korona faraona pojawiła się wraz z połączeniem Górnego (korona biała) i Dolnego (korona czerwona) Egiptu. W dłoniach faraon dzierżył laskę pasterską i bicz.

Schemat hierarchii społecznej w Egipcie

Ćwiczenie

Na podstawie schematu ukazującego hierarchię społeczną starożytnego Egiptu omów pozycję i znaczenie poszczególnych warstw społecznych w kraju.

rządy teokratyczne

Władza faraona miała charakter despotyczny – **nie była formalnie niczym ograniczona**. Stanowiła zarazem **rządy teokratyczne**, gdyż w przekonaniu Egipcjan władca wypełniał bezpośrednio wolę bogów i pośredniczył pomiędzy nimi a ludźmi. W pewnych okresach faraona uznawano zresztą za żywego boga, w innych uważano go za boskiego syna, który sam stanie się bogiem po śmierci. Panowa-

rola kapłanów
i urzędników

nie faraona było więc wprost powiązane z religią, a on sam sprawował najwyższe funkcje kapłańskie. System rządów miał charakter **scentralizowany**. Faraon ustanawiał prawo, decydował o losie swoich poddanych, wyznaczał urzędników i dowódców wojskowych. Przynajmniej w teorii, decydował o wszystkich dziedzinach życia społecznego. Władzę opierał na **wyższych warstwach** mających dominującą pozycję w społeczeństwie: kapłanach, urzędnikach oraz wojsku.

Władza faraonów na przestrzeni 3000 lat nie zawsze była absolutna. Zdarzały się bunt i przypadki usuwania władców z tronu. W niektórych okresach znaczenie **kapłanów** wzrastało tak bardzo, że mogli podporządkować sobie panującego faraona. Niejednokrotnie decydowali o obsadzie tronu, a czasem sami na nim zasiadali.

Faraon składający ofiarę Re-Horusowi, VII w. p.n.e. (Epoka Późna)

Na reliefie jest przedstawiony Psametyk I – faraon, który uczynił Egipt ponownie niezależnym po okresie panowania Asyryjczyków.

Wierzenia religijne

Religia Egipcjan miała charakter **politeistyczny**. Wierzyli oni w wielu bogów, którzy spełniali różne funkcje w świecie nadprzyrodzonym oraz odpowiadali za poszczególne dziedziny życia ludzkiego. Wielką rolę w egipskich wierzeniach odgrywała też idea **boga najwyższego** – stwórcy świata, źródła panującego w nim porządku oraz władzy faraona. Takim bogiem był **Re** (bądź Ra) – bóg Słońca. Utożsamiano z nim niekiedy **Amona** – uosobienie sił natury, boga urodzaju i dawcę nowego życia. Takie łączenie dwóch bóstw w jedno było charakterystyczne dla myślenia religijnego Egipcjan. Faraona identyfikowano najczęściej z **Horusem** – bogiem nieba i opiekunem Egiptu – oraz z **Ozyrysem** – władcą podziemnego świata i sędzią zmarłych, który symbolizował również odrodzenie sił życiowych przyrody. Egipcjanie wierzyli, że to Ozyrysowi zawdzięczają coroczne wylewy Nilu i wegetację roślinności. Jego żona **Izyda** była patronką magii i boginią miłości, czczoną jako wzorowa matka oraz opiekunka rodzin. **Set** – bóg burzy, pustyni i obcych ziem – stanowił uosobienie zła i chaosu. Według mitologii egipskiej został on pokonany przez Horsa w walce o panowanie nad światem.

politeizm

idea życia
pośmiertnego

Egipcjanie wyobrażali sobie bogów najczęściej pod postacią **zwierząt** lub **ludzi ze zwierzęcymi głowami**. Re był przedstawiany z głową sokoła zwieńczoną dyskiem słonecznym, Set – z głową nieokreślonego, fantastycznego zwierzęcia, Horus – z głową sokoła. Izyda miała twarz ludzką, jedynie zwieńczoną rogami krowy, pomiędzy którymi znajdowała się tarcza słoneczna.

W myśleniu religijnym Egipcjan centralne miejsce zajmowała idea **życia pośmiertnego**. Dusza człowieka miała istnieć po śmierci tak długo, jak przetrwa ciało, które pozostawało jej siedzibą. Wierzano, że życie w zaświatach można zapewnić tylko człowiekowi, którego **ciało zostanie utrzymane w dobrym stanie**. Jednak zabezpieczenie zwłok przed rozkładem było kosztowne i niewiele osób mogło sobie na nie pozwolić. Ciała faraona, wyższych kapłanów i dostojników poddawano staranemu i złożonemu procesowi **mumifikacji**. Mumie umieszczano w grobowcach, do których wkładano także przedmioty mające służyć zmarłemu po śmierci.

Mumifikacja – proces zabezpieczenia zwłok przed rozkładem. Najpierw usuwano z ciała wnętrzności, następnie moczone ciało w roztworze soli i pokrywano je żywicą. Tak przygotowane zwłoki owijano szczelnie paskami lnianej tkaniny. Na głowę nakładano maskę z podobizną zmarłego. Na koniec mumię umieszczano w bogato zdobionym sarkofagu.

Los duszy zmarłego rozstrzygał się ostatecznie dopiero w świecie podziemnym na **sądzie Ozyrysa**. Bogowie wysłuchiwali wówczas zmarłego i oceniali czyny popełnione przez niego wobec bogów i ludzi za życia. Zmarłymi opiekował się i towarzyszył im w pośmiertnej drodze bóg z głową szakala – **Anubis**. To on kładł serce zmarłego na szali wagi wskazującej wyrok. Gdy był on pomyślny, duszę czekała szczęśliwość w zaświatach. W przeciwnym razie rzucono ją na pożarcie potworowi. Jednak nie tylko moralność zmarłego decydowała o przebiegu procesu. Aby uzyskać swój cel, musiał on także znać odpowiednie formuły magiczne i posiadać amulety. Ponadto za duszę zmarłego musieli się modlić kapłani. Wiedzę na ten temat zawierają spisane od początków Nowego Państwa **Księgi umartłych**.

Fragment Księgi umartłych przedstawiający ceremonię „otwarcia ust” kończącą przygotowania do pochówku, ok. 1300 r. p.n.e.

Ceremonia „otwarcia ust” przeprowadzana przez kapłanów za pomocą specjalnych świętych narzędzi miała przywrócić zmarłemu zdolności pożywiania się i mówienia w zaświatach. Główną rolę odgrywał w niej kapłan odziany w skórę lamparta. Mumię zmarłego opiekuńczymi ramionami otacza Anubis. Za jego plecami ukazano stelę, jaka była umieszczana w pobliżu grobowca – u jej szczytu znajduje się wyobrażenie zmarłego wielbiącego Ozyrysa, a poniżej zapisano formuły prześlągalne. W dolnej partii ukazano ofiarę składaną z nogi cielaka.

majestatyczne
budowle

Kultura i osiągnięcia cywilizacyjne Egipcjan

W starożytnym Egipcie podstawowym budulcem służącym do wznoszenia ważniejszych budowli był **kamień**. Dlatego mogły się one zachować do naszych czasów – w przeciwieństwie do mezopotamskich. Egipska sztuka miała charakter **monumentalny**, a ogrom zabytków do dziś budzi podziw. Przede wszystkim sztuka wiązała się ze świątyniami, grobowcami oraz pałacami faraona. Tematyka dzieł dostarcza wielu ważnych informacji o życiu codziennym Egipcjan. Na przykład grobowce wyposażano w przedmioty osobiste należące niegdyś do zmarłego, natomiast ściany bogato zdobiono malowidłami ukazującymi powszednie, prozaiczne czynności. Wynikało to z przekonania, że życie pośmiertne niewiele się różni od rzeczywistości otaczającej człowieka na tym świecie.

Piramida Chefrena i Wielki Sfinks w Gizie, XXVI w. p.n.e.

Piramidy wznoszono dla faraonów jako ich grobowce w okresie Starego i Średniego Państwa. Ukryta wewnątrz komora grobowa miała zapewnić spokój ciału zmarłego. Z piramidami były połączone budynki świątynne, gdzie oddawano cześć zmarłemu faraonowi. W okresie Nowego Państwa zaprzestano budowy piramid, a grobowce władców wykuwano w skale (np. w Dolinie Królów w Tebach). Piramida Chefrena (druga co do wielkości po piramidzie Cheopsa) liczy obecnie 136 m wysokości. Aby wznosić tak wielkie budowle, konieczna była praca setek tysięcy ludzi, doskonały system zarządzania i zaawansowana wiedza inżynierska. Obok piramidy przedstawionej na zdjęciu znajduje się rzeźba Sfinksa (73 m długości i 20 m wysokości) wykuta w monolicie skalnym będącym pozostałością po kamieniołomie. Przedstawia ona leżącego lwa, prawdopodobnie z twarzą faraona Chefrena.

Egipskie **sztuki plastyczne** ukazywały bogów i faraonów, a także ludzi przy pracy, płynące łodzie i rzeczne ptactwo. Odznaczają się dużą **dbałością o szczegóły** i **realizmem przedstawienia**. Zarazem jednak Egipcjcy rzeźbiarze i malarze przestrzegali pewnych zasad – **kanonu**, który obowiązywał przez wiele stuleci. Na przykład ciała mężczyzn malowano kolorem ciemnobrązowym, a kobiet znacznie jaśniejszym, często na żółto. Sylwetkę stojącą lub kroczącą przedstawiano tak, że twarz była widziana z boku (przy czym oko od przodu), barki i górna część tułowia z przodu, ale dolna jego część i nogi znów z boku. Zwłaszcza postać faraona musiała być przedstawiona w sposób szczególny – zawsze był on młody i piękny, a jego sylwetka większa niż sylwetki innych ludzi. Wielkość postaci z reguły odpowiadała ich pozycji społecznej.

Scena polowania w delcie Nilu, malowidło z grobowca Nebamuna w Dolinie Królów w Tebach, ok. 1350 r. p.n.e.

Popiersie Nefretete, XIV w. p.n.e.

Nefretete była żoną Echnatona – twórcy nieudanej wielkiej reformy religijnej z XIV w. p.n.e. wprowadzającej kult boga Atona (Słońca) i ograniczającej wpływ kapłanów tradycyjnych bóstw. Jej wizerunki były czczone za życia małżonków, a później niszczone przez ich politycznych przeciwników. Przedstawione na ilustracji popiersie zostało odkryte przez niemieckiego archeologa w 1912 r. i dziś znajduje się w muzeum w Berlinie. Należy ono do najstarszych wyobrażeń twarzy kobiecej w rzeźbie. Jest uważane za jedno z najpiękniejszych w dziejach całej sztuki starożytnej.

osiągnięcia
starożytnych
Egipcjan

Scentralizowane państwo egipskie potrzebowało **pisma**, którym posługiwali się **kapłani** i **urzędnicy**. Pozwalało ono na zarządzanie wieloma dziedzinami życia społecznego, a także umożliwiało rozwój **literatury religijnej** (święte teksty, modlitwy, zaklęcia magiczne) i **świeckiej** (przypowieści, bajki, listy, wiersze miłosne). Pismo egipskie narodziło się **na początku III tysiąclecia p.n.e.** Jego najstarszą formą były **hieroglify** mające charakter znaków obrazkowych. Służyły one do zapisywania w kamieniu świętych tekstów oraz relacji o zwycięstwach faraona. Pismo hieroglificzne obejmowało około 700–800 znaków. Jego **uproszczona** forma, tzw. pismo **hieratyczne**, służyła urzędnikom do codziennego użytku. W VII w. p.n.e. pismo hieratyczne zostało wyparte przez prostsze od niego pismo ludowe, szeroko stosowane między innymi w administracji, handlu i korespondencji. Podstawowym materiałem, na którym umieszczano znaki, był **papirus**. Sporządzano go z włókien bagiennej rośliny o tej samej nazwie. Układano je naprzemiennie, łączono klejem i mocno ubijano. Powstałe w ten sposób arkusze łączono w długie zwoje. Pisano na nich, używając pędzelka z trzciny oraz czarnego atramentu.

Kamień z Rosetty

Kamienna płyta znana jako kamień z Rosetty została znaleziona w Egipcie pod koniec XVIII w. n.e. przez wojska Napoleona Bonaparte. Pochodzi ona z II w. p.n.e. i zawiera ten sam tekst (odnoszący się do dekretu faraona) zapisany w trzech wersjach: po egipsku pismem hieroglificznym, ponownie po egipsku pismem demotycznym (uproszczona wersja pisma hieratycznego) oraz po grecku pismem greckim. Ponieważ starożytna greka była językiem, który Europejczycy znali, porównanie poszczególnych wersji tekstu umożliwiło odczytanie hieroglifów, czego nie potrafiono robić od końca starożytności. Dzieła tego dokonał w latach 20. XIX w. Francuz Jean-François Champollion.

Hieroglify egipskie wykute w kamieniu oraz pismo hieratyczne na papirusie, ok. 1600 r. p.n.e.

Egipcjanie uzyskali bardzo wysoki stopień **wiedzy medycznej**. W dużej mierze przyczyniła się do tego ich religia nakazująca zabezpieczanie ciał przed rozkładem. Umiejętność mumifikacji wiązała się z poznawaniem anatomii człowieka. Egipcjanie dobrze orientowali się w działaniu narządów wewnętrznych, potrafili w celach leczniczych dokonać otwarcia czaszki, leczyć złamania kości i stosować środki znieczulające.

W starożytnym Egipcie wiedza z zakresu **matematyki i astronomii** była na wysokim poziomie. W dziedzinie geometrii Egipcjanie potrafili obliczać pola powierzchni figur oraz objętości brył. Pozwoliło im to na wznoszenie monumentalnych świątyń i piramid. Najstarsza zachowana piramida pochodzi z XXVII w. p.n.e. i jest dziełem Imhotepa – wysokiego urzędnika faraona i pierwszego architekta, którego imię przetrwało do dziś (w 2000 lat po swojej śmierci zaczął być czczony jako bóstwo). Czas liczono według **kalendарza słonecznego**, opartego na zmienności pór roku (i wylewów Nilu), w którym rok został podzielony na 365 dni.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw podobieństwa i różnice w warunkach naturalnych panujących w Mezopotamii oraz Egipcie. Jaką rolę odegrał Nil w rozwoju organizacji społecznej i cywilizacji Egiptu?
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie w państwie przypisywano faraonowi oraz kapłanom.
3. Scharakteryzuj wierzenia starożytnych Egipcjan oraz ich praktyki religijne związane z pochówkiem i życiem pośmiertnym.
4. Przyjrzyj się raz jeszcze ilustracjom zamieszczonym w rozdziale. Na podstawie materiału ilustracyjnego oraz informacji zawartych w tekście omów najważniejsze cechy sztuki egipskiej.
5. W literaturze popularnonaukowej oraz internecie znajdziecie liczne informacje na temat sztuki starożytnego Egiptu. Możecie również wirtualnie zwiedzić poświęcone jej muzea oraz zachowane budowle. Przygotujcie w zespołach projekty edukacyjne związane ze sztuką starożytnego Egiptu, np. z najsłynniejszymi zabytkami architektury. Wnioski z realizacji projektów przedstawcie na forum klasy.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 29

- Rozwój osadnictwa w **starożytnym Egipcie** odbywał się w rejonie wąskiego pasa żyznej ziemi przebiegającego wzdłuż Nilu oraz w jego delcie.

s. 31

- Na przełomie IV i III tysiąclecia doszło do **zjednoczenia Egiptu** oraz scentralizowania władzy w państwie pod rządami faraona.

s. 31

- Społeczeństwo egipskie miało **hierarchiczny charakter**. Ogromna część pracy wykonywanej przez warstwy niższe, zwłaszcza chłopów oraz niewolników, była podporządkowana potrzebom faraona i jego dworu.

s. 32

- **Rządy w Egipcie** odbywały się w sposób despotyczny i teokratyczny. Pełnia władzy spoczywała w rękach faraona uważanego przez poddanych za boga na ziemi oraz pośrednika między nim a ludźmi.

s. 33

- Niezwykle ważną rolę w społeczeństwie egipskim odgrywali **kapłani oraz wyżsi urzędnicy**.

s. 33

- Religia wyznawana przez Egipcjan miała charakter **politeistyczny**. Oddawano cześć licznym bogom, których uważano za opiekunów wielu dziedzin życia.

s. 34

- Na rozwój myślenia religijnego wpłynęła **idea życia pośmiertnego**. Aby duszy zmarłego zapewnić nieśmiertelność, podejmowano wiele zabiegów mających uchronić ciało od rozkładu, takich jak: mumifikacja, odprawianie rytuałów oraz modłów.

s. 35

- Egipcjanie wzniesli wiele **majestatycznych budowli**. Należą do nich m.in. kamienne świątynie, pałace, posągi, a także ogromne grobowce w formie piramid.

s. 36

- Do **wielkich osiągnięć starożytnych Egipcjan** zaliczyć można: opanowanie pisma (hieroglify i uproszczone pismo hieratyczne), postępy w sztuce inżynieryjnej, rozwój wiedzy medycznej, matematycznej i astronomicznej – opracowanie kalendarza słonecznego.

4. Izraelici i ich religia – judaizm

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o początkach państwa Izraelitów;
- poznasz religię monoteistyczną, jaką jest judaizm;
- zapoznasz się z osiągnięciami Fenicjan.

Początki organizacji społecznej i państwowej Izraelitów

Krajiną, na obszarze której nastąpił rozwój państwa **Izraelitów (Hebrajczyków)**, była leżąca nad Morzem Śródziemnym **Palestyna**. Ludność ta stanowiła wcześniej (ok. 1600–1200 p.n.e.) **luźny związek plemion prowadzących koczowniczy tryb życia**. Ich najstarsze dzieje nie są znane współczesnym badaczom. W II tysiącleciu p.n.e. przemieszczali się prawdopodobnie po terytorium Mezopotamii. Najpóźniej **pod koniec XIII w. p.n.e.** Izraelici osiedli na południowym obszarze krainy **Kanaan** (były to tereny na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego). Obszar geograficzny, który zamieszkali, został później nazwany Palestyną.

Na ziemiach tych toczyły się ciągłe konflikty występujące pomiędzy miejscową ludnością a nowymi przybyszami, pośród których znajdowali się nie tylko Hebrajczycy, lecz także inne wrogie im ludy. Ich najgroźniejszymi wrogami byli wówczas **Filistyni**. Nieustanne walki skłoniły plemiona Hebrajczyków do zjednoczenia się wobec zagrożenia, a wreszcie obrania najwyższego przywódcy – **króla**. Według tradycji miało to nastąpić w **2. połowie XI w. p.n.e.** Poczynając **od około 1000 r. p.n.e.**, królestwo ich umacniało się pod przywództwem dwóch kolejnych monarchów: **Dawida i Salomona**. Pierwszy z nich zdobył i uczynił swoją stolicą **Jerozolimę**. Jego syn Salomon wybudował tam świątynię (**Świątynia Salomona** zwana jest też Pierwszą Świątynią) – ośrodek, który stał się centrum życia religijnego i symbolem jedności całego ludu.

Izraelici

Dawid i Salomon

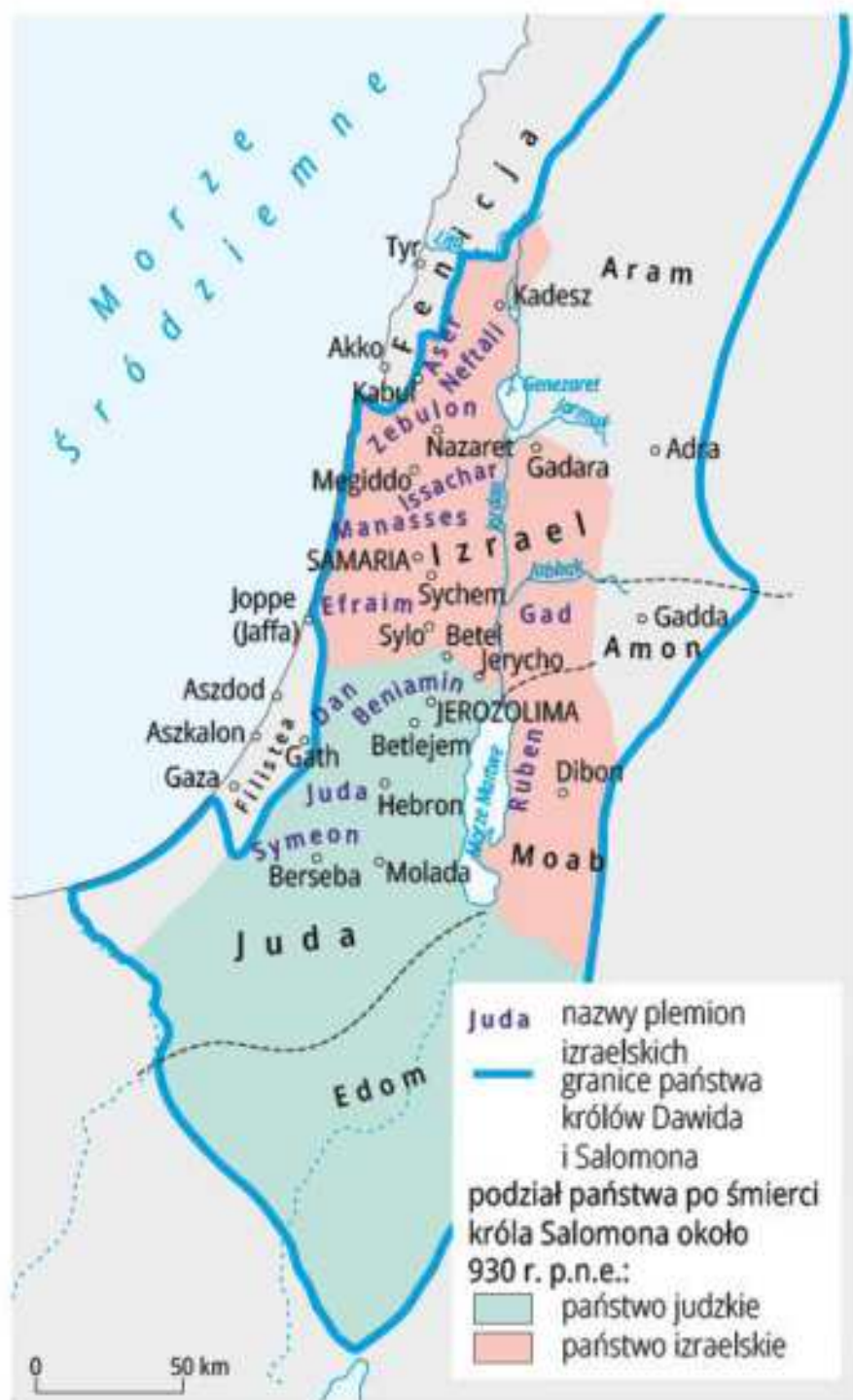
Król Dawid grający na lirze, mozaika z synagogi w Gazie (Palestyna) pochodząca z początku VI w. n.e. oraz rekonstrukcja Świątyni Salomona w Jerozolimie

rozpad królestwa
Salomona

Pod względem politycznym jedność ta okazała się jednak krótkotrwała i została zerwana wraz ze śmiercią Salomona **ok. 930 r. p.n.e.** Jego **królestwo** rozpadło się na **dwa mniejsze państwa: Izrael** (na północy) z późniejszą stolicą Samarią oraz

Judę (południe) ze stolicą w Jerozolimie. W drugim z tych królestw władzę dziedziczyli kolejni potomkowie Dawida. Judę zamieszkiwały 2 spośród 12 plemion Hebrajczyków. Było wśród nich plemię Judy, którego nazwa zaczęła wkrótce oznaczać ogół mieszkańców tego królestwa, a w późniejszych czasach wszystkich Hebrajczyków. Poprzez łacinę (*Iudaei*) słowo to przeszło do języków współczesnych (angielskie: *Jews* (czytaj: dzus), niemieckie: *Juden*, polskie: **Żydzi**).

Przez następne 800 lat dwa kraje, na jakie rozpadło się królestwo Dawida i Salomona, pozostały rozdzielone. Swoją niepodległość utrzymały przy tym tylko przez pewien czas. Jako pierwszy upadł **Izrael – podbity przez Asyrię w 722 r. p.n.e.** **Juda** natomiast w okresie panowania asyryjskiego w Palestynie nie doznała większych strat i cieszyła się częściową swobodą, a z czasem odzyskała całkowitą niezależność. Jej podboju dokonał dopiero **król Babilonii Nabuchodonozor II w 586 r. p.n.e.** Zburzono wówczas świątynię Salomona, a mieszkańców kraju przesiedlono do Mezopotamii. W ten sposób rozpoczął się trwający pół wieku okres tzw. **niewoli babilońskiej**. Zakończył się wraz z upadkiem Babilonii podbitej przez Persów. W 538 r. p.n.e. Żydzi wygnani z Judy uzyskali od króla perskiego Cyrusa II prawo powrotu do ojczystego kraju. Część z nich wróciła do Palestyny i odbudowała

Królestwa Judy i Izraela

ła świątynię w Jerozolimie (**Druga Świątynia**), a inni pozostali w Mezopotamii. Jednak ani Juda, ani Izrael nie odrodziły się już jako odrębne państwa. Ich ziemie stały się **częścią imperium perskiego**.

Religia judaistyczna

Judaizm (wyznanie mojżeszowe, religia żydowska) w odróżnieniu od innych wierzeń tej epoki był religią **monoteistyczną**. Wywodzi się z niego chrześcijaństwo. Wywarł on też znaczny wpływ na islam. Z tych względów stanowi jedno z najważniejszych źródeł współczesnej tradycji kulturowej. Święta księga judaizmu – **Biblia** hebrajska (Stary Testament – według określenia chrześcijan) – powstawała między VIII a I w. p.n.e. Była jednak oparta na o wiele starszych przekazach. Jak się wydaje, podstawowe założenia judaizmu ukształtowały się już w epoce królów Dawida i Salomona.

niewola babilońska
imperium perskie

judaizm

Biblia hebrajska

Biblia zawiera opowieści o najdawniejszych dziejach Hebrajczyków, których prawdziwość historycy nie są w stanie potwierdzić. Ich praojcem miał być **Abraham**, który na wezwanie Boga opuścił mezopotamskie miasto Ur. Udał się wraz z rodziną **do Kanaan**, a Bóg zawarł z nim **przymierze** – obiecał, że będzie miał liczne potomstwo, a ziemia ta stanie się ojczyzną jego ludu. Wnuk Abrahama, **Jakub**, odnowił przymierze z Bogiem, po czym **otrzymał imię Izrael**, od którego wziął nazwę cały lud Izraelitów. Z kolei 12 synów Jakuba dało początek 12 plemionom izraelskim. Jakub przeniósł się z synami **do Egiptu**, gdzie początkowo spotykały ich zaszczyty, jednak z czasem zaczęto ich prześladować. Ich potomkowie prowadzeni przez **Mojżesza** zdecydowali się więc na ucieczkę z Egiptu i powrót do **Ziemi Obiecanej** (Kanaan). W trakcie wędrówki Bóg ukazał się Mojżeszowi na górze Synaj i przekazał mu tablice z **Dziesięcioma Przykazaniami**.

Wyobrażenie Arki Przymierza według opisu zawartego w Biblii

Zgodnie z opisem biblijnym Arka Przymierza była skrzynią służącą do przechowywania kamiennych tablic z Dziesięcioma Przykazaniami, które Mojżesz otrzymał od Boga. Wykonano ją z drzewa akacjowego pokrytego złotą blachą. Zgodnie z tradycją do czasu zbudowania Świątyni Salomona Arkę przenoszono z miejsca na miejsce, towarzyszyła ona Izraelitom zwłaszcza w ich zmaganiach z wrogami, zapewniając zwycięstwo. Umieszczona w Świątyni stanowiła największą świętość Żydów. Bezpośredni dostęp do niej miał jedynie najwyższy kapłan (arcykapłan). Po zburzeniu Świątyni przez Nabuchodonozora II Arka zaginęła.

Źródło historyczne

Fragment Biblii opisujący drugie powołanie Mojżesza

Bóg rozmawiał z Mojżeszem i powiedział mu: „Jam jest Jahwe. Ja objawilem się Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi jako Bóg Wszechmocny, ale imienia mego, Jahwe, nie objawilem im. Ponadto ustawiłem też przymierze moje z nimi, że im dam kraj Kanaan, kraj ich wędrówek, gdzie przebywali jako przybysze. Ja także usłyszałem jęk Izraelitów, których Egipcjanie obciążyli robotami, i wspomniałem na moje przymierze. Przeto powiedz synom izraelskim: Ja jestem Pan! Uwolnię was od jarzma egipskiego i wybawię was z niewoli, i wyswobodzę was wyciągniętym ramieniem i przez surowe kary. I wezmę sobie was za mój lud, i będę wam Bogiem, i przekonacie się, że Ja, Pan, Bóg wasz, uwolniłem was spod jarzma egipskiego. Potem wprowadzę was do ziemi, którą z ręką podniesioną przysięgłem dać Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi. Dam ją wam na własność. Zaiste. Ja jestem Pan!”

Księga Wyjścia 6, 2–8, Biblia Tysiąclecia, Warszawa 1980.

Ćwiczenie

Na podstawie tekstu źródłowego oraz informacji zawartych w rozdziale wyjaśnij, na czym polegało przymierze zawarte przez Izraelitów z Bogiem i jakie znaczenie miało ono w ich wierzeniach.

Współczesne odtworzenie menorę – świętego siedmioramiennego świecznika oliwnego ze Świątyni Jerozolimskiej

Menora miała powstać w cudowny sposób w czasie wędrówki Izraelitów przez pustynię po ucieczce z Egiptu. Mojżesz rzucił w ogień złoto, które samo ukształtowało się w kształt menorę. Stała ona w Pierwszej i w Drugiej Świątyni. Dopiero Rzymianie po zburzeniu Drugiej Świątyni w 70 r. n.e. zabrali menorę jako jeden z łupów. Nie wiadomo, co się z nią później stało. Menora to symbol judaizmu, a także państwa izraelskiego. Na godle państwowym współczesnego Izraela widnieje właśnie menora z gałązkami oliwnymi po bokach i hebrajskim napisem „Izrael” poniżej.

Zgodnie ze współczesną wiedzą judaizm był pierwszą w pełni monoteistyczną religią, jaka pojawiła się w historii ludzkości. Żydzi wierzyli w **jedynego Boga** – stwórcę wszystkiego, co istnieje i źródło najwyższego prawa. Na jego określenie używali słowa JHWH (**Jahwe**). Uważali się za **naród wybrany przez Boga** będący pod jego opieką od chwili zawarcia przymierza z Abrahamem i ponowienia go przez Jakuba i Mojżesza. Klęski, które ponosili (niewola babilońska, zburzenie świątyni), tłumaczyli karą Jahwe za popełnione przez nich grzechy.

Biblia judaistyczna liczy 39 ksiąg, których ostateczne zestawienie i redakcja nastąpiły pod koniec I w. n.e. Spisana została **w języku hebrajskim** oraz w niewielkim stopniu w aramejskim. Księgi spisane w języku greckim stanowiące część chrześcijańskiego Starego Testamentu przez wyznawców judaizmu nie są uznawane. Biblia składa się z **Tory**, której autorstwo jest przypisywane Mojżeszowi, pism proroków, zbiorów psalmów, pieśni, a także przypowieści mających etyczne przesłanie.

Tora

Czytanie Tory, ilustracja współczesna

Tora, czyli Pięcioksiąg, zawiera Księgi: Rodzaju, Wyjścia, Kapłańską, Liczb i Powtórzonego Prawa. Opisują one dzieje ludzkości i narodu Izraela od stworzenia świata do osiedlenia się Izraelitów w Kanaan po ucieczce z Egiptu. Dalsze dzieje Żydów aż po upadek Judei opisują natomiast kolejne księgi – Nowiim (Prorocy). Dla wyznawców judaizmu Tora to najświętszy tekst – świadectwo objawienia i ich przymierza z Bogiem. Tora zawiera także wiele najdawniejszych przepisów prawa religijnego, sposobów sprawowania kultu i nakazów etycznych, w tym oczywiście Dziesięć Przykazań.

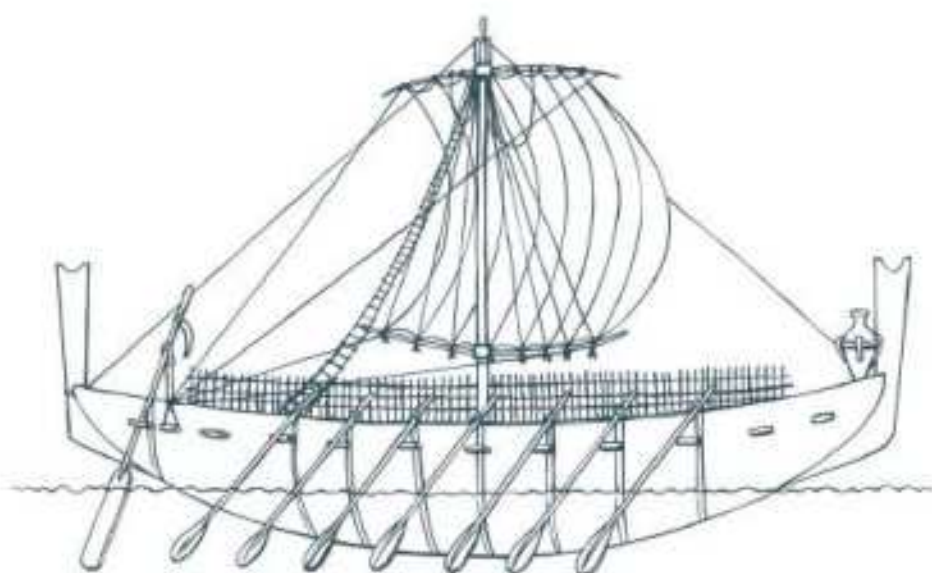

Biblia stanowi fundament **religijnego prawodawstwa żydowskiego**. Zostało ono rozwinięte w **Talmudzie**, na który składają się wyjaśnienia, komentarze i dyskusje toczone wokół treści Tory opracowane pomiędzy III w. p.n.e. a VI w. n.e. Są to drobiazgowo nakazy oraz zakazy obowiązujące każdego wyznawcę i regulujące jego codzienne życie. Przepisy religijne odegrały kluczową rolę w dziejach narodu żydowskiego, umożliwiając mu zachowanie tożsamości kulturowej. Wyróżniały Żydów spośród innych ludów, wśród których przyszło im żyć. Określały ich własny sposób bycia, postrzegany przez nich jako głęboko moralny i bogobojny. Nakaz nieuznawania innych bogów oprócz jedynego Boga Jahwe i traktowanie bóstw czczonych przez innych jako demonów wywoływały często niechęć wobec Żydów. Niejednokrotnie prowadziło to do ich prześladowania.

Fenicjanie*

Jednym z ludów zamieszkujących wschodnie wybrzeża Morza Śródziemnego sąsiadujących z Izraelitami byli **Fenicjanie**. Nigdy nie stworzyli oni jednego, wspólnego organizmu państwowego. Natomiast zamieszkwane przez nich portowe miasta-państwa odegrały wielką rolę w śródziemnomorskiej gospodarce, a przede wszystkim w handlu. Poza tym bardzo znaczące były ich osiągnięcia cywilizacyjne. Największy rozkwit i bogactwo miasta fenickie osiągnęły w XI–IX w. p.n.e. Spośród nich najpotężniejszy stał się Tyr (dzisiejszy Sur w południowym Libanie).

Fenicjanie

Rysunek przedstawiający fenicki statek handlowy wyposażony w dwa rzędy wiosel i żagiel

- Fenicjanie byli ludem kupców, rzemieślników i żeglarzy. Wiele z wytwarzanych przez nich towarów uchodziło za luksusowe. Wyruszali z nimi na bardzo odległe szlaki morskie oraz lądowe.
- Specjalnością Fenicjan była między innymi produkcja purpury – barwnika uzyskiwanego z mięczaków morskich. Barwili nimi tkaniny, które osiągały niezwykle wysokie ceny.
- Mimo braku surowców, które musieli sprowadzać, stali się mistrzami w produkcji ozdób i drobnych przedmiotów użytkowych zrobionych z metali, kości

* Zagadnienie wykraczające poza podstawę programową.

słoniowej oraz szkła. Odznaczały się one wielkim kunsztem wykonania. Natomiast wiele z nich nie miało jakiegoś specyficznego fenickiego stylu, lecz zapożyczały i łączyły ze sobą motywy ze sztuki różnych innych ludów. Były chętnie nabywane w wielu krajach.

- Fenicjan nazywa się czasami najdoskonalszymi żeglarzami starożytności. Ich umiejętności w budowaniu okrętów i nawigacji były długo niedoścignione. W celach handlowych przemierzali całe Morze Śródziemne i zapuszczali się nawet na Ocean Atlantycki.
- Aby ułatwić sobie prowadzenie handlu i dostęp do surowców, Fenicjanie zakładali kolonie na wybrzeżach Morza Śródziemnego (zwłaszcza afrykańskich i hiszpańskich) oraz na wyspach. Koloniami założonymi przez Fenicjan były między innymi:
Gades – dzisiejszy **Kadyks** w Hiszpanii,
Kartagina – na obszarze dzisiejszej Tunezji; obecnie nieistniejąca, odegrała jednak w dziejach starożytnych olbrzymią rolę,
Panormos – dzisiejsze **Palermo** na Sycylii.
- Najważniejszym osiągnięciem cywilizacyjnym Fenicjan było stworzenie pierwszego pisma opartego na **alfabecie**. Poszczególne znaki odpowiadały nie pojęciom bądź sylabom, jak to bywało w innych systemach pisma, ale głoskom (wyłącznie spółgłoskom, samogłosek w alfabecie fenickim nie było). Dlatego liczbę takich znaków – liter – można było ograniczyć do zaledwie 22. Alfabet ten stał się podstawą greckiego, który uzupełniono samogłoskami, a pośrednio też łacińskiego alfabetu – obecnie przez nas stosowanego.

alfabet fenicki

Alfabet fenicki

𐤀	𐤁	𐤂	𐤃
𐤄	𐤅	𐤆	𐤇
𐤈	𐤉	𐤊	𐤋
𐤌	𐤍	𐤎	𐤏
𐤐	𐤑	𐤒	𐤓
𐤔	𐤕		

PYTANIA I POLECENIA

- Przedstaw, jak doszło do utworzenia królestwa Izraelitów w Kanaan i jakie były jego dalsze losy.
- Wyjaśnij rolę religii w dziejach społeczności Izraelitów (Hebrajczyków). Zwróć szczególną uwagę na takie kwestie, jak: monoteizm, idea przymierza z Bogiem i koncepcja narodu wybranego.
- Wyjaśnij pojęcia: „Świątynia Salomona” („Pierwsza Świątynia”), „Druga Świątynia”, „Arka Przymierza”, „menora”, „Tora”, „Talmud”, „niewola babilońska”.
- Zastanów się i przedstaw, jaką rolę odegrały judaizm i tradycje narodu żydowskiego w rozwoju kultury europejskiej.

- * Scharakteryzuj Fenicjan. Z czego zasłynęli?

* Zagadnienie wykraczające poza podstawę programową.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **Izraelici** (Hebrajczycy), którzy stanowili początkowo zespół koczowniczych plemion, w XIII w. p.n.e. zaczęli się osiedlać w kraju Kanaan (na ziemiach nazwanych później Palestyną). s. 39
- W XI w. p.n.e. na ich czele stanął król. W kolejnym stuleciu zasiadający na tronie po sobie **Dawid** i **Salomon** umocnili nowo powstałe państwo i poczynili kroki na drodze do ugruntowania jedności Izraelitów. s. 39
- Około 930 r. p.n.e. **królestwo rozpadło się** na dwa państwa: Izrael na północy i Judę na południu. W ciągu następnych stuleci oba utraciły niepodległość. s. 40
- Szczególnie boleśnie w pamięci Żydów zapisało się **zdobycie Jerozolimy przez Babilończyków** w VI w. p.n.e., zburzenie Pierwszej Świątyni i tzw. **niewola babilońska**. s. 40
- Po upadku Babilonii obszar Palestyny stał się częścią **imperium perskiego**. s. 40
- Decydującą rolę w umacnianiu jedności Izraelitów odegrała ich **monoteistyczna religia – judaizm**. s. 40
- **Biblia hebrajska** opisuje dzieje ludu Izraela i jego przymierza z Bogiem. Zawiera przekaz religijny i etyczny. Według przesłania Biblii Izraelici stanowią naród wybrany przez Boga. s. 40
- Najświętszą dla wyznawców judaizmu część Biblii stanowi **Tora**. s. 42
- Przez wiele stuleci na wschodnich wybrzeżach Morza Śródziemnego rozwijała się **kultura Fenicjan**. Ich miasta-państwa odegrały wielką rolę gospodarczą i cywilizacyjną w basenie Morza Śródziemnego. s. 43
- Fenicjanie założyli wiele kolonii, byli **twórcami pierwszego pisma** opartego na alfabecie, w którym litery były przypisane poszczególnym głoskom. Alfabet ten stał się podstawą greckiego, a pośrednio też łacińskiego alfabetu – obecnie przez nas stosowanego. s. 44

5. Cywilizacje Środkowego i Dalekiego Wschodu: Indii i Chin*

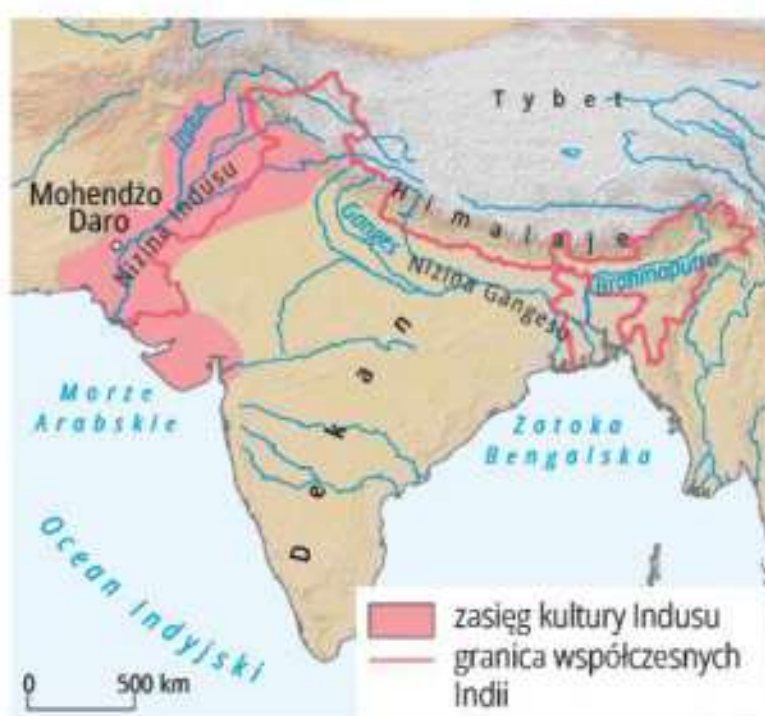
NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z okolicznościami powstania dwóch największych cywilizacji Środkowego i Dalekiego Wschodu;
- dowiesz się, jak kształtował się ich system polityczny, społeczny i religijny;
- poznasz najważniejsze osiągnięcia tych cywilizacji.

Cywilizacja doliny Indusu

cywilizacja
w dolinie Indusu

Jedna z najstarszych ludzkich cywilizacji narodziła się w **dolinie Indusu**, która stanowi zachodnią granicę Półwyspu Indyjskiego. Dzisiaj teren ten znajduje się w większości na obszarze Pakistanu, natomiast jest związany z tradycją historycznej cywilizacji indyjskiej.

Położenie geograficzne Indii i cywilizacji doliny Indusu

Początki cywilizacji Indusu sięgają **1. połowy III tysiąclecia p.n.e.** Badacze nie potrafią precyzyjnie określić czasu jej powstania ani wskazać przynależności etnicznej tworzących ją ludów. Ludność zamieszkująca obszar doliny Indusu stworzyła rozbudowany system irygacyjny, który umożliwił rozwój **rolnictwa** – uprawę pszenicy, ryżu, bawełny, wielu warzyw, hodowlę owiec, świń. Cywilizacja ta charakteryzowała się **gęstą siecią osad i miast**, z których największe były **regularnie rozplanowane**, otoczone murami, wyposażone w **systemy wodno-**

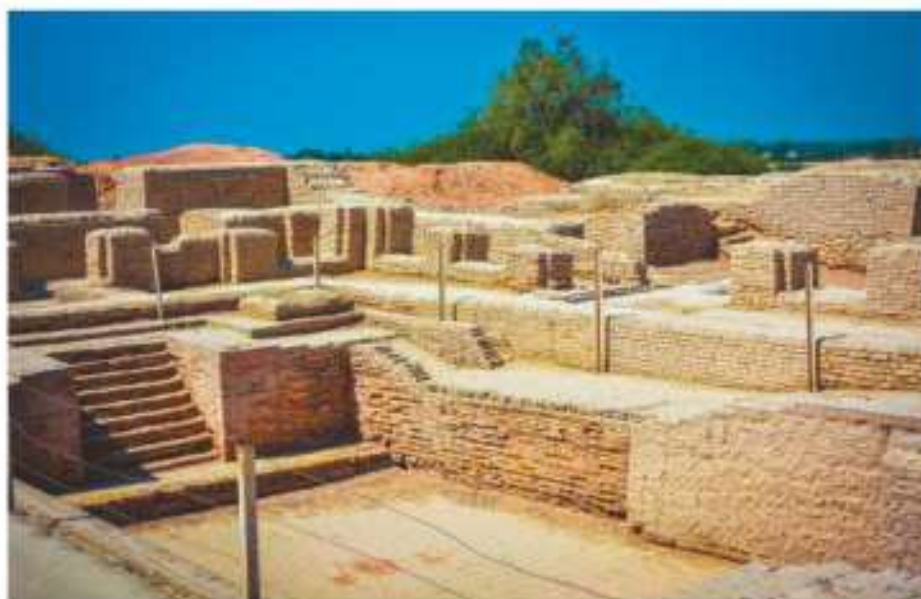
-kanalizacyjne i budynki użyteczności publicznej. Budowano z wypalanej cegły, wiele domów liczyło po kilka pięter. Najbardziej znane z miast to **Harappa** i **Mohendzo Daro**. W momencie rozkwitu liczyły one około 40 tysięcy mieszkańców. Osady należące do tej cywilizacji istniały nie tylko w dolinie samego Indusu, lecz także innych rzek spływających do morza oraz ich dopływów. Był to obszar znacznie większy niż tereny, na których rozwijały się cywilizacje Sumerów czy wczesnego Egiptu.

* Zagadnienie wykraczające poza podstawę programową.

Wielka Łaźnia w Mohendźo Daro

W centralnym miejscu Wielkiej Łaźni znajdował się basen o głębokości 2,5 m. Prawdopodobnie obmywanie się w wodzie basenu miało znaczenie rytualne, związane z obrzędami religijnymi.

Oprócz rolnictwa świetnie rozwinięte były **rzemiosło** (produkcja artystycznej ceramiki, tkanin wełnianych, narzędzi wykonanych z brązu i kamienia) oraz handel. Kupcy nawiązywali **kontakty handlowe między innymi z Mezopotamią**. Eksportowano zarówno wyroby rzemiosła, jak i wiele surowców. Mieszkańcy doliny Indusu posługiwali się własnym **pismem**. Choć zachowała się znaczna liczba wykonanych za jego pomocą krótkich napisów, naukowcom do dzisiaj nie udało się ich odczytać. Uniemożliwia to uzyskanie szerszych informacji o istniejącym wówczas społeczeństwie i panującym ustroju politycznym.

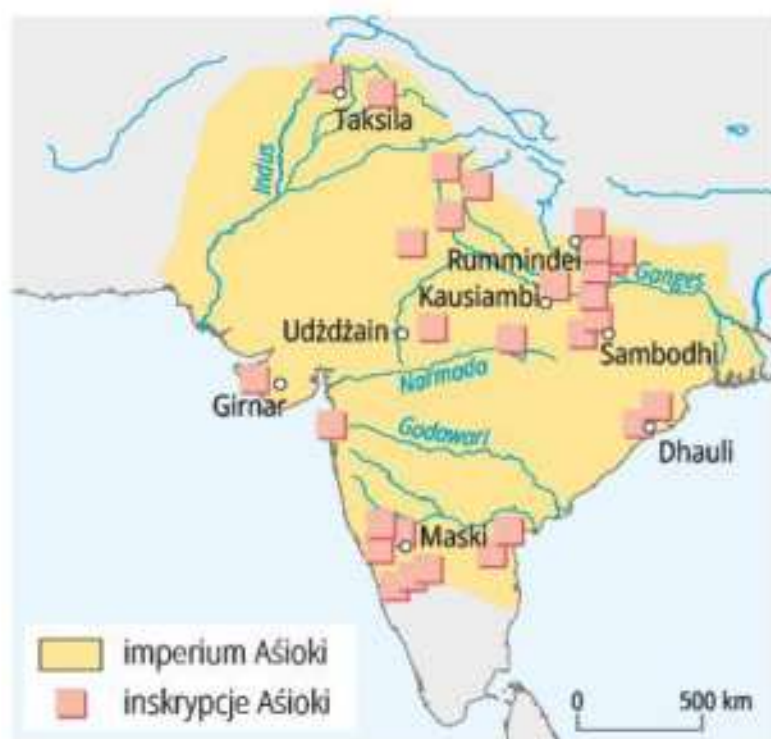
Pieczęć z Mohendźo Daro z wizerunkiem medytującej postaci (zapewne bóstwa) w otoczeniu zwierząt; w górnej części widoczne znaki pisma używanego w cywilizacji Indusu

Pieczęci, takich jak widoczna na ilustracji, używano do oznaczania towarów przeznaczonych do wymiany handlowej. Określały one, kto jest właścicielem danego towaru. Postać siedzącego bóstwa z nakryciem głowy w kształcie rogów oraz motywy zwierzęce (bawół wodny, nosorożec, tygrys, słoń, fantastyczne zwierzę o trzech głowach, jednorożec) występowały na nich najczęściej.

Spółeczeństwo indyjskie pod panowaniem Ariów

Po tysiącletnim okresie rozkwitu cywilizacja doliny Indusu zaczęła przeżywać **kryzys**, którego przyczyny nie są w pełni jasne – najprawdopodobniej były związane ze zmianami klimatycznymi, a może również z konfliktami społeczno-ekonomicznymi. Jej los przypieczętowało ostatecznie **przybycie wojowniczych plemion Ariów**. Był to lud indoeuropejski – wywodzący się z **centralnej Azji**, z obszarów na wschód od Morza Kaspijskiego, który poprzez teren dzisiejszego Iranu przywędrował w XV w. p.n.e. do północnych Indii. W ciągu następnych stuleci Ariowie zajęli prawie cały Półwysep Indyjski, **podporządkowując sobie miejscową ludność**. Narzucili jej swoje obyczaje, religię, język i formy gospodarowania. Indie nie stanowiły

przybycie Ariów

Indie w okresie rządów dynastii Maurjów w III w. p.n.e.

pod ich panowaniem jednego państwa – na ich obszarze istniały liczne księstwa i królestwa. Dopiero w IV w. p.n.e. wywodząca się z północy Półwyspu **dynastia Maurjów** utworzyła wielkie imperium – pierwsze, które swoim zasięgiem objęło prawie całe Indie. Największą potęgę osiągnęło ono w następnym stuleciu za czasów **Aśoki**. Jednak wkrótce po śmierci wybitnego władcy państwo się rozpadło.

Poziom rozwoju cywilizacyjnego Ariów był niższy niż mieszkańców doliny Indusu. Dotyczy to zarówno ich kultury materialnej (rzemiosła, budownictwa), jak i faktu, że nie znali pisma. Natomiast za ich znaczne osiągnięcie należy uznać opanowanie umiejętności produkowania **narzędzi z żelaza** (stosowanego zamiast brązu), co nastąpiło jednak dopiero w kilka stuleci po podboju.

Także **struktura społeczna**, która wykształciła się w zdominowanych przez Ariów Indiach, wywodziła się z ich tradycji. Ludność **dzieliła się na cztery grupy (varny)**. Największy prestiż otaczał **kapłanów zwanych braminami**. Drugą grupę stanowili **wojownicy**, trzecią – **kupcy, rzemieślnicy** i wolni **chłopi**. Zdecydowanie wyodrębniła się czwarta grupa – **śudrowie**, co można tłumaczyć jako „słudzy” – wykonująca zawody służebne wobec grup wyższych. Należeli do niej głównie członkowie podbitej miejscowej ludności. Przynależność do poszczególnych grup była dziedziczona. Wewnątrz każdej z grup dochodziło do dalszych podziałów, co doprowadziło do powstania **społeczeństwa kastowego**. W najtrudniejszej sytuacji znajdowali się **ludzie nienależący do kast** – tzw. niedotykalni (przez Europejczyków nazwani później pariasami). Wykonywali prace, których żaden z członków istniejących kast by się nie podjął, takie jak: grzebanie zmarłych, usuwanie odpadków, garbowanie skór, zabijanie zwierząt. Przedstawiciele pozostałych grup unikali kontaktu z nimi, spychali ich na margines społeczeństwa, pozbawiali wielu praw przynależnych lepiej urodzonym.

system kastowy

System kastowy – rodzaj organizacji społeczeństwa, w którym przestrzega się ścisłego podziału na zamknięte grupy, do których przynależy się z racji urodzenia. Przynależność do danej kasty wiąże się z reguły z wykonywaniem konkretnego zawodu, określoną funkcją w życiu społecznym i religijnym, odrębnymi zwyczajami.

Systemy religijne starożytnych Indii

Czas pomiędzy 1500 a 500 r. p.n.e. w dziejach Indii nazywa się **okresem wedyjskim**. **Wedy** (co oznacza „wiedza”) to święte teksty religijne. Wyróżniają się one zarazem wysokimi walorami literackimi i są świadectwem życia społeczeństwa indyjskiego w tej epoce. Przez cały okres jej trwania przekazywano je ustnie. Ariowie zaczęli używać pisma dopiero w V w. p.n.e. Język, którym się posługiwali, uległ

przekształceniom; jego dojrzała forma nosi nazwę **sanskrytu**. Najstarszą z Wed jest Rygweda (co dosłownie oznacza „wiedza hymnów”).

Z religii wedyjskich świętych ksiąg wyłonił się **braminizm** – religia politeistyczna, w której naczelne znaczenie miały rytuały odprawiane przez kapłanów (braminów) i składane przez nich ofiary. Wśród koncepcji religijnych występujących w braminizmie stopniowo centralne miejsce zaczęła zdobywać idea **reinkarnacji**. Pojęcie to oznacza wędrówkę duszy poprzez kolejne wcielenia, jej odradzanie się po śmierci – niekoniecznie w ciele człowieka, także zwierzęcia, rośliny lub demona. O tym, jaki los spotykał duszę w kolejnym wcieleniu, decydowały uczynki popełnione w jej poprzednim życiu.

Kamienna rzeźba z wyobrażeniem boga Agni, X w. n.e.

Agni był bogiem ognia, jednym z najważniejszych bóstw w okresie wedyjskim. Zajmował szczególnie ważne miejsce w Rygwedzie. Postrzegano go jako bliskiego ludziom ze względu na pośredniczenie pomiędzy nimi a światem bogów. Obecny był przy składaniu ofiar. Wierzano, że jego rolą jest zarazem odpędzanie wszelkiego zła.

Kolejne przemiany braminizmu i jego przemieszanie się z wierzeniami przeda-ryjskich mieszkańców Indii doprowadziły w **IV w. p.n.e.** do ukształtowania się **hinduizmu**. Choć wyznawcy różnych jego odmian oddają cześć całemu szeregowi bóstw, nie można jednoznacznie nazwać go religią politeistyczną. Większość hinduistów jest przekonana o istnieniu boga najwyższego, stojącego na czele pomniejszych bóstw (jest to tzw. henoteizm). Popularny jest też pogląd, że wielość bóstw jest pozorna, że są to sposoby przejawiania się najwyższego duchowego bytu przenikającego całą rzeczywistość (**Brahmana**). Za najwyższą istotę uznawani są podtrzymujący istnienie świata **Wisnu**, niszczący i odnawiający aspekt boskości **Śiwa** albo bogini matka **Dewi**. Hinduizm rozwinął koncepcję reinkarnacji, skupiając się zwłaszcza na dążeniu do wyzwolenia duszy z kręgu kolejnych wcieleń i roztopienia się jej w najwyższym bycie.

Płaskorzeźba ze sceną z Mahabharaty ze świątyni w Halebidu w południowych Indiach, XII w. n.e.

Mahabharata nie należała do najstarszych Wed, z czasem jednak osiągnęła pozycję najważniejszego hinduskiego eposu religijnego. Powstawała na przestrzeni wielu wieków i była dziełem licznych pokoleń twórców religijnych opowieści. Składa się z 200 tysięcy wersów, co czyni ją najdłuższym poematem epickim świata. Jej głównym tematem jest waśń dwóch spokrewnionych monarszych rodów, w którą wtrącają się bogowie. Scena przedstawiona na ilustracji ukazuje jeden z wojennych wyczynów, których pełen jest epos.

Źródło historyczne

Fragmenty *Bhagawadgity* – Kryszna wskazuje swoim wyznawcom drogę do osobistego wybawienia

Ten, kto do żadnego ze stworzeń nie żywi wrogich uczuć,
kto przyjazny jest i współczujący, wolny od egoizmu i pychy,
jednaki w szczęściu i nieszczęściu, cierpliwy [...] kto panuje nad samym sobą, [...]
kto na mnie skupił umysł i rozum, ten będąc mym wyznawcą, jest mi drogi.
Kto nie napawa ludzi lękiem i kto sam nie odczuwa lęku przed ludźmi,
Kto wolny jest od radości, gniewu, i lęku i niepokoju, ten jest mi drogi.
Kto niczego nie oczekuje, czysty, dzielny, bezinteresowny, [...]
Kto nie odczuwa ani skłonności, ani niechęci, nie smuci się ani nie pragnie,
Kto odrzuca zarówno dobro, jak i zło [świata], kto pelen jest miłości – ten jest mi drogi.
Kto jednaki jest dla wroga i przyjaciela, wobec sławy i hańby [...]
kto milczący jest i kogo zadawała wszystko, cokolwiek go spotyka [...].
A szczególnie drodzy są dla mnie ci, którzy przestrzegają tej wyłożonej przeze mnie
nieśmiertelnej nauki, ufni, mnie uznający za najwyższe dobro, moi wyznawcy.
Bhagawadgita, czyli Pieśń Pana, tłum. J. Sachse, Wrocław 1988, s. 128–130.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj hinduistyczny ideał etycznego życia przedstawiony w cytowanym fragmencie *Bhagawadgity*.

Jeszcze przed wykształceniem się hinduizmu nowy wielki ruch religijny **na przełomie VI i V w. p.n.e.** zapoczątkował książę Siddhartha Gautama, który wyrzekł się ziemskich dążeń i stał się **Buddą** (tj. oświeconym, przebudzonym). Jego nauczanie miało stanowić dla ludzi wskazówkę, jak uniknąć cierpienia związanego z doczesną, materialną egzystencją. Ponieważ **za główne źródło cierpienia uznał pragnienia ludzkie**, które nigdy w pełni nie mogą być zaspokojone, zalecał wyzbycie się ich. Porzucenie dążeń, pragnień i namiętności otworzyć miało drogę do duchowego spokoju, doskonalenia się, a w końcu – do **nirwany**. Buddyzm jako **właściwą dla człowieka drogę** zaleca ascetyczny tryb życia, oddawanie się medytacji, poznanie siebie oraz uważność, czyli niezakłóconą świadomość w myśli i w czynach. Wśród **zasad etycznych** największe znaczenie miały powstrzymanie się od zadawania cierpienia wszelkim żyjącym istotom, życzliwość i współczucie.

Nirwana – wyzwolenie się od cyklu narodzin i śmierci, uspokojenie, wygaśnięcie pragnień i źródła cierpienia, jakim jest indywidualna osobowość.

Budda **sprzeciwił** się również systemowi kastowemu silnie związanemu z braminizmem oraz uprzywilejowanej pozycji kapłanów. Koncentrowanie się na oddawaniu czci bogom i składaniu ofiar uważał za bezużyteczne. Siebie samego uważał jedynie za przewodnika, który może pomóc innym ludziom **odkryć drogę do oświecenia**.

Jednak po śmierci Buddy, który nie uważał się za twórcę nowego systemu religijnego, wyznawcy jego nauk zaczęli mu oddawać **boską cześć**. W całej **wschodniej i południowo-wschodniej Azji**, gdzie buddyzm się rozpowszechnił, liczne są posągi i świątynie Buddy. W samych Indiach większą popularnością cieszył się hinduizm, a w późniejszych wiekach także islam, natomiast wpływy buddyzmu malały.

Fragment świątyni Borobudur na Jawie (Indonezja) zbudowanej ok. 800 r. n.e.

Jest to jedna z największych na świecie świątyń buddyjskich. Cały kompleks ma kształt piramidy, składającej się z tarasów. Na jego terenie znajdują się 72 posągi Buddy. W okresie, kiedy powstał, władcy Jawy utrzymywali ścisłe związki kulturalne z obszarem Półwyspu Indyjskiego. Byli buddystami, ale wspierali również hinduizm.

Jesteś swoim jedynym mistrzem, któż jeszcze mógłby nim być?

” *W radości medytacji, w pełni wiedzy i w potędze opanowania stajemy się zupełnie oświeconym schronieniem dla innych.*

– Budda

Początki państwowości w Chinach

Cywilizacja chińska narodziła się w dolinie rzeki **Huang-ho** (Żółta Rzeka). Objęła następnie swoim zasięgiem tereny położone na południu, w dolnym biegu rzeki **Jangcy**. Na tym obszarze od około XXI w. p.n.e. stopniowo zaczęły się kształtować jednolity organizm państwowy i władza centralna. **W XVIII w. p.n.e.** rozpoczęła panowanie pierwsza historyczna – czyli potwierdzona w źródłach – chińska dynastia **Shang** (czytaj: szang).

cywilizacja chińska

Chiński topór z brązu z motywem smoka, XIII–XI w. p.n.e.

Topory tego typu były umieszczane na długim drzewcu i używane w walce toczony na koniu. Chińczycy do produkcji narzędzi i broni stosowali początkowo brąz. Żelaza zaczęli używać dopiero w V w. p.n.e., co najmniej 700 lat później, niż miało to miejsce na Bliskim Wschodzie. Jednak już po upływie stulecia opanowali obróbkę metalu w wysokich temperaturach, co pozwalało na uzyskanie żeliwa (stopu żelaza z węglem odznaczającego się większą twardością i wytrzymałością). Ta umiejętność poza Chinami pojawiła się w IX w. n.e. w Skandynawii.

Władzę w kraju sprawował król („**syn Niebios**”) stojący na czele administracji oraz wojska. Pełnił on zarazem funkcję najwyższego kapłana. W początkowej fazie rozwoju cywilizację chińską charakteryzowała daleko idąca jedność kulturowa, przy czym wierzenia ludności opierały się głównie na **kulcie przodków**. Towarzyszyła temu jednak tendencja do postępującego rozbicia politycznego. Około 1000 r. p.n.e. doszło do upadku panującej dotychczas dynastii Shang. Z czasem coraz większe znaczenie odgrywali lokalni możni i urzędnicy, a kraj **rozpadł się na wiele mniejszych państw**. Stulecia: od V do III p.n.e. zostały nazwane przez historyków „Epoką Walczących Królestw”. W **221 r. p.n.e.** władca najbardziej na zachód wysuniętego państwa **Qin** (czytaj: czin; stąd nazwa „Chiny”) dokonał **zjednoczenia** kraju poprzez podbój pozostałych obszarów. Przyjął on tytuł **huangdi** (**cesarza**) i został zapamiętany pod imieniem **Shi Huangdi** (czytaj: szy huandi) albo jako Pierwszy Cesarz.

zjednoczenie Chin

Obszar pod panowaniem dynastii królewskiej Shang (XVIII–XI w. p.n.e.) oraz obszar pod panowaniem Pierwszego Cesarza – Shi Huangdi z dynastii Qin (ok. 210 r. p.n.e.) na tle granic współczesnych Chin

Ćwiczenia

1. Porównaj obszary znajdujące się pod panowaniem dynastii Shang i dynastii Qin.
2. Poszukaj w internecie informacji na temat odkryć archeologicznych na terenie starożytnych Chin i przygotuj na ich temat krótką prezentację.

Wojownicy terakotowej armii z grobowca Shi Huangdi w Xian (czytaj: zjan) w Chinach

W 1974 r. na przedpolu kopca kryjącego grobowiec Shi Huangdi w miejscowości Xian odkryto figury wykonane z terakoty (wypalanej gliny) przedstawiające żołnierzy, urzędników, służbę i artystów. Miały one towarzyszyć cesarzowi po śmierci. Odnaleziono prawie 8000 figur wojowników wszystkich oddziałów cesarskiej armii: piechurów, jeźdźców i łuczników – wszystkie naturalnej wielkości, ustawione w szyku bojowym. Głowy, ręce i zbroje wykonano oddzielnie, różnicując w ten sposób poszczególne sylwetki. Każda z nich potraktowana została w indywidualny sposób. Dzięki temu możemy rozpoznać, jaką funkcję pełnił dany żołnierz, jakiego był wzrostu, a ich rysy twarzy wskazują, jak różnorodne grupy etniczne zamieszkiwały cesarstwo.

Systemy etyczno-religijne w społeczeństwie chińskim

Na przełomie **VI i V w. p.n.e.** w Chinach narodziły się dwa wielkie systemy etyczno-religijne, które w kolejnych wiekach kształtowały sposób myślenia Chińczyków. Był to **konfucjanizm** i **taoizm**. Systemy te więcej miały wspólnego z filozofią niż z wiarą religijną. Staraty się wskazywać **sposoby właściwego życia**: kształtowania relacji społecznych (zwłaszcza konfucjanizm) i odnajdywania własnego miejsca w świecie (taoizm). Nauczycieli powyższych zasad życiowych traktowano jak wielkich mistrzów.

systemy etyczno-
-religijne Chin

Jednym z wielkich mędrców chińskiej filozofii był **Konfucjusz** (Kongfuzi). Za najważniejsze uznawał on wypełnianie nałożonych **obowiązków**. Jego zdaniem każdy powinien znać swoje **miejsce w społeczeństwie** i wywiązywać się z powinności wobec rodziny, przyjaciół oraz władzy. Najwyższych cnót i prawości domagał się przy tym od rządzących. Stosunki panujące w społeczeństwie winny być oparte na wzajemnym poszanowaniu, życzliwości, **przestrzeganiu utrwalonych zasad i etykiety**, prawości, lojalności. Postulował przywrócenie tak właśnie rozumianych dobrych obyczajów (gdyż uważał, że w jego czasach nastąpił ich upadek). One miały stać się podstawą pomyślności całego społeczeństwa. Życie zgodnie z dobrymi obyczajami pozwoliłoby na osiągnięcie w państwie pokoju stanowiącego odbicie ładu panującego w niebiosach. Wobec nieba i przodków domagał się przede wszystkim wypełniania rytuałów, które były ustaloną przez pokolenia powinnością. Jednak kwestia istnienia bogów mało go interesowała.

Konfucjusz w otoczeniu swoich uczniów, malowidło na jedwabiu, XII w. n.e.

Konfucjusz żył w latach 551–479 p.n.e. Jego poglądy znane są przede wszystkim z *Dialogów konfucjańskich* – zbioru zestawionego z wypowiedzi mistrza sporządzonego przez jego uczniów. To krótkie przypowieści, pouczenia i aforyzmy.

W czasach zbliżonych do okresu, kiedy działał Konfucjusz, nastąpił szybki rozwój innej szkoły myślenia – **taoizmu**. Najważniejszym tekstem taoistycznym jest ***Da-odejing*** (*Księga Drogi i Cnoty*), przypisywana **Laozi** (Staremu Mistrzowi), który jest postacią półlegendarną. Do pewnego stopnia taoizm był przeciwieństwem konfucjanizmu, zwłaszcza w odniesieniu do życia społecznego. Nieufny wobec stałych reguł i norm (co wynikało z przekonania, że wszystko w świecie jest zmienne i nietrwałe), większą uwagę poświęcał indywidualnej drodze człowieka, a nie jego obowiązkom wobec ogółu. Każdy powinien odkryć, kim jest, **jaka jest jego natura** i realizować ją, nie zważając na uprzedzenia innych osób.

Wyznawcy taoizmu cenili wyżej **spontanizność** od rutynowego postępowania zalecanego przez konfucjanistów. Uważali, że natura człowieka pozostaje **w harmonii z naturą świata**. Właściwa droga (*dao*) miała polegać na odkryciu swojego miejsca w **nurcie przemian**, jakim podlega świat, i działaniu odpowiedniemu do okoliczności, a także na **odrzućeniu lęku i porzuceniu nieliczących się z możliwościami i nadmiernych pragnień**. Taoizm cenił życie proste i zgodne z własną naturą.

Bardzo powoli – od I w. n.e. – przenikał do Chin **buddyzm**. Minęło kilka kolejnych wieków, zanim jego popularność znacząco wzrosła. Cechą charakterystyczną chińskiego buddyzmu były elementy wywodzące się z filozofii taoistycznej.

Osiągnięcia cywilizacyjne Chin

kultura
materialna Chin

Pismo chińskie powstało w II tysiącleciu p.n.e. Opierało się na znakach przedstawianych w formie piktogramów, które z czasem uległy przekształceniu w pismo ideograficzno-fonetyczne. Chińczycy do zapisu swojego języka posługiwali się znacznie większą liczbą znaków (już w starożytności było ich kilka tysięcy) niż mieszkańcy państw Bliskiego Wschodu.

Niezwykłym osiągnięciem starożytnych inżynierów była budowa **Wielkiego Muru**. Miał on posłużyć do zabezpieczenia chińskich granic przed koczowniczymi ludami zagrażającymi państwu od północy. Pierwsze elementy tego systemu umocnień powstały prawdopodobnie już w VII w. p.n.e. – były to jednak jedynie wały ziemne. Kamienne odcinki muru wraz z bramami i wieżami powstawały stopniowo w późniejszym okresie, zwłaszcza od czasów Pierwszego Cesarza.

Rzemiosło chińskie stało na najwyższym poziomie, a wiele chińskich produktów uważano w innych krajach za **luksusowe**. Chińczycy specjalizowali się w wyrobach z **nefrytu** (skała o jasnozielonej barwie), **laki** (żywica z drzew rosnących we

wschodniej Azji) oraz **porcelany** i **jedwabnych tkanin**. Od II w. p.n.e. towary te dostarczano do Indii, na Bliski Wschód i do Europy przez **jedwabny szlak**. Był to zespół dróg, głównie lądowych, choć wykorzystywano też niekiedy drogę morską. Pomiędzy VI a VIII w. n.e., kiedy władcy Chin byli zmuszeni walczyć o kontrolę nad obszarami Tybetu, przez które przebiegał szlak, jego znaczenie zaczęło maleć. Odzyskał je ponownie w czasach panowania dynastii Tang (VIII w. n.e.), której udało się przywrócić kontrolę nad Tybetem i obszarami Azji Centralnej opanowanej wcześniej przez ludy tureckie.

Chińska cywilizacja poprzez swoje wynalazki wniosła wiele do światowej kultury materialnej

- Już w czasach przedhistorycznych Chińczycy hodowali jedwabniki, których przędza służyła do produkcji **jedwabiu**. W starożytności ten materiał bardzo wysoko ceniono. Przeznaczony był dla najzamożniejszych i na eksport. Chińczycy pilnie strzegli sekretu hodowli jedwabników. Europejczycy wykradli im tę tajemnicę w VI w. n.e.
- Pomiędzy III a I w. p.n.e. (dokładny czas nieznany) wynaleziono **chomąto** – rodzaj upręży, która nie uciskała szyi konia i wielokrotnie zwiększała jego wydajność jako zwierzęcia pociągowego. W Europie pojawiło się w X w. n.e.
- W II w. n.e. (być może wcześniej) wynaleziono **papier** uzyskiwany z włókien roślinnych. Umiejętność jego produkcji przejęli Arabowie, a następnie (w XII w. n.e.) Europejczycy.
- W VII w. n.e. wynaleziono **porcelanę** – białą ceramikę najwyższej jakości, którą można było także ozdabiać kolorowym szkliwem bądź odpowiednimi farbami. Tak jak w przypadku jedwabiu Chińczycy chronili tajemnicę jej produkcji. Europejczycy odkryli technologię jej wytwarzania samodzielnie, ale dopiero w XVIII w.
- W IX w. n.e. wynaleziono proch, który w Chinach był w niewielkim stopniu używany w celach militarnych. Natomiast służył do wytwarzania fajerwerków i do celów kultowych w świątyniach. Do Europy trafił w XIII w., a w następnym stuleciu nauczono się używać go do wystrzeliwania pocisków i wkrótce znalazł szerokie zastosowanie na europejskich polach bitew.

- Chińczycy jako pierwsi poznali właściwości magnetyczne żelaza i na przełomie XI i XII w. n.e., nieco wcześniej niż Europejczycy, zastosowali **igłę magnetyczną** do stworzenia kompasu.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż charakterystyczne cechy cywilizacji doliny Indusu.
2. Wyjaśnij, kim byli Ariowie i jaką rolę odegrali w historii Indii i społeczeństwa indyjskiego.
3. Scharakteryzuj wierzenia religijne starożytnych Indii. Przedstaw najważniejsze zalecenia, jakie zawierało nauczanie Buddy.
4. Wyjaśnij pojęcia „konfucjanizm” i „taoizm”. Wskaż główne różnice pomiędzy tymi dwoma systematami etyczno-religijnymi.
5. Przedstaw najważniejsze osiągnięcia cywilizacyjne starożytnych Chin.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 46

- W **dolinie Indusu** (dzisiejsze pogranicze indyjsko-pakistańskie) powstała jedna z najstarszych cywilizacji w dziejach ludzkości. Jej ośrodkami były duże, regularnie rozplanowane miasta, jak Harappa i Mohendźo Daro. Utrzymywała ona kontakty handlowe m.in. z Mezopotamią.

s. 47

- Począwszy **od XV w. p.n.e.** przybyłe z północnego zachodu **plemiona Ariów** zaczęły stopniowo opanowywać niemal cały Półwysep Indyjski, podporządkowując sobie miejscową ludność.

s. 48

- W społeczeństwie indyjskim ukształtował się **system kastowy**.

s. 49

- Najstarsze znane **teksty religijne Indii to Wedy**. Wierzenia religijne w nich zawarte stały się podstawą dla rozwoju braminizmu, który z czasem uległ przekształceniom. Do innych głównych **religii Indii** należy zaliczyć **hinduizm** oraz **buddyzm**.

s. 51

- Starożytna **cywilizacja chińska** narodziła się w dolinach rzek Huang-ho i Jangcy, we wschodniej części dzisiejszych Chin. W II tysiącleciu przed naszą erą istniała tam już silna organizacja państwowa i władza królewska.

s. 52

- Po okresie rozbicia **Shi Huangdi** – Pierwszy Cesarz **dokonał zjednoczenia politycznego Chin** w 221 r. p.n.e.

s. 53

- Najważniejsze **systemy etyczno-religijne Chin** – **konfucjanizm** i **taoizm** – narodziły się na przełomie VI i V w. p.n.e. Dla Konfucjusza najistotniejszy był porządek społeczny, wypełnianie obowiązków i podporządkowywanie się zasadom wynikającym z tradycji. Taoizm cenił przede wszystkim indywidualną naturę człowieka, jej spontaniczne przejawianie się. Uczyl, jak osiągnąć harmonię ze światem, odrzucając lęk i nadmierne pragnienia.

s. 54

- **Kultura materialna państwa chińskiego** była niezwykle bogata i już w starożytności budziła zainteresowanie w innych regionach świata. Chińczycy dokonali wielu ważnych wynalazków na stulecia przed tym, zanim pojawiły się one w innych kręgach kulturowych.

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

I. Początki ludzkiej cywilizacji

Mezopotamia

- Cywilizacja **Mezopotamii** narodziła się w dorzeczu Eufratu i Tygrysu, gdzie tworzone systemy irygacyjne wymagające istnienia złożonej organizacji społecznej. s. 18
- Od przełomu IV i III tysiąclecia p.n.e. rozwijała się **cywilizacja Sumerów**, którzy skupiali się wokół lokalnych ośrodków politycznych – miast-państw. s. 19
- Wkład Sumerów w **rozwój cywilizacyjny** wiąże się zwłaszcza z wynalezieniem pisma, zastosowaniem koła, rozwojem wiedzy matematycznej i przyrodniczej. s. 20
- W początkach II tysiąclecia p.n.e. obszar Mezopotamii został opanowany przez **plemiona semickie**. Ich tworem było królestwo Babilonii, które największą potęgę osiągnęło za Hammurabiego. s. 21
- **Hammurabi** zasłynął zwłaszcza z powodu kodeksu praw, który nakazał spisać i którego treść w całości przetrwała do naszych czasów. s. 21

Egipt

- Osadnictwo w **starożytnym Egipcie** skupione było wokół Nilu. s. 29
- Na przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e. doszło do **zjednoczenia Egiptu** oraz scentralizowania władzy w rękach faraona. s. 31
- Społeczeństwo egipskie było zorganizowane w sposób **hierarchiczny**. s. 31
- **Rządy** miały charakter **teokratyczny**. Poddani uważali faraona za boga na ziemi oraz pośrednika między bóstwami a ludźmi. s. 32
- Niezwykle ważną rolę odgrywali w nim **kapłani oraz wyżsi urzędnicy**. s. 33
- Religia wyznawana przez Egipcjan była **politeistyczna**. s. 33
- Na rozwój myślenia religijnego wpłynęły **idea życia pośmiertnego** i zabiegi związane z potrzebą zapewnienia nieśmiertelności duszy zmarłego. s. 34
- Egipcjanie wzniesli wiele **majestatycznych budowli**, kamiennych świątyń, pałaców i posągów, a także ogromne grobowce w formie piramid. W sztukach plastycznych posługiwali się utrwalonym kanonem przedstawień. s. 35
- Do **osiągnięć starożytnych Egipcjan** można zaliczyć: opanowanie pisma, postępy w sztuce inżynierijnej, rozwój wiedzy medycznej, matematycznej i astronomicznej. s. 36

Izraelici

- **Izraelici**, którzy stanowili początkowo zespół koczowniczych plemion, w XIII w. p.n.e. zaczęli osiedlać się na obszarze Palestyny. s. 39
- W X w. p.n.e. władzę nad zjednoczonymi plemionami Izraela sprawowali królowie: **Dawid**, a następnie **Salomon**. s. 39
- Po śmierci Salomona **królestwo rozpadło się** na dwa państwa: Izrael na północy i Judeę na południu. W ciągu następnych stuleci oba utraciły niepodległość. s. 40

s. 40

- Szczególnie boleśnie w pamięci Żydów zapisały się **zdobycie Jerozolimy przez Babilończyków** w VI w. p.n.e., zburzenie Pierwszej Świątyni i **niewola babilońska**.

s. 40

- Decydującą rolę w umacnianiu jedności Izraelitów odegrała ich **monoteistyczna religia – judaizm**.

s. 40

- **Biblia hebrajska** opisuje dzieje ludu Izraela i jego przymierza z Bogiem. Zawiera przekaz religijny i etyczny. Według przesłania Biblii Izraelici są narodem wybranym przez Boga.

II. Starożytna Grecja

- ▶ U początków greckiej cywilizacji
- ▶ Sparta i Ateny – dwie drogi rozwoju społecznego i ustrojowego *polis*
- ▶ Grecja w okresie klasycznym
- ▶ Religia i obyczaje starożytnych Greków
- ▶ Kultura grecka w epoce archaicznej i klasycznej
- ▶ Podboje macedońskie i świat grecki w okresie hellenistycznym

1. U początków greckiej cywilizacji

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o kształtowaniu się cywilizacji greckiej;
- zapoznasz się z wpływem warunków naturalnych na rozwój tej cywilizacji;
- poznasz formę ustrojową, jaką jest grecka *polis*.

Kreta i kultura minojska

Na **Krecie** – największej wyspie Morza Egejskiego – rozwinął się jeden z ważniejszych ośrodków cywilizacyjnych starożytnego świata. Ze względu na położenie geograficzne wyspy jej mieszkańcy znajdowali się pod silnym wpływem cywilizacji Bliskiego Wschodu (zwłaszcza egipskiej). Jednocześnie jednak zapoczątkowali oni niezwykle oryginalną i niepowtarzalną kulturę, która **później wywarła wpływ na całą Grecję kontynentalną**. Nie wiemy nic pewnego o pochodzeniu ludu, który ją stworzył, bez wątpienia **nie należał** on jednak **do plemion greckich**. Zapewne przybył na wyspę wcześniej, długo przed tym, nim wytworzył **kulturę** zwaną dziś **minojską**. Nazwa ta wzięła się od imienia legendarnego króla Minosa, który według starożytnych podań był potężnym władcą Krety.

Źródła kultury minojskiej (kreteńskiej) sięgają początków III tysiąclecia p.n.e., a pierwszy okres jej rozkwitu **rozpoczął się od około 2200 r. p.n.e.** Należy więc do jednych z najstarszych cywilizacji. Na Krecie istniało kilka ośrodków władzy. Jedynie przejściowo i w późnym okresie istnienia kultury minojskiej były one zjednoczone pod panowaniem władcy z **Knossos**. Dzięki rozwojowi gospodarki oraz rozbudowanej flocie Minojczycy zyskali wielkie znaczenie w wymianie handlowej we wschodniej części Morza Śródziemnego. Rozszerzyli też swoje wpływy polityczne na niektóre wyspy i wybrzeża dzisiejszej Grecji. Największy rozwój kultura minojska przeżyła pomiędzy **1700 a 1450 r. p.n.e.** Gwałtowną **zagładę** przyniosły jej prawdopodobnie katastrofalne **trzęsienia ziemi**. Spowodowały one kryzys ekonomiczno-społeczny oraz osłabienie władzy. To z kolei ułatwiło **najazd plemion greckich**, które już wcześniej przejmowały dokonania Minojczyków, jednocześnie z nimi konkurując.

kultura minojska

Dysk z Fajstos, Kreta, ok. 1650 r. p.n.e.

Dysk jest pokryty pismem, którego znaki przedstawiają m.in. ludzi i zwierzęta. Do dziś nie udało się odczytać zawartych na nim ideogramów.

Ruiny pałacu w Knossos, w znacznej części zrekonstruowane na początku XX w. n.e.

Ośrodkami władzy na Krecie były pałace stanowiące kompleksy połączonych ze sobą pomieszczeń. Były one nie tylko siedzibą władców i centrum administracyjnym, lecz także miejscem sprawowania kultu religijnego i produkcji rzemieślniczej oraz magazynami żywności. Pałac w Knossos składał się z ponad tysiąca pomieszczeń usytuowanych na pięciu kondygnacjach i skupionych wokół kilku dziedzińców. Ich nieregularny układ dostosowany do nierówności terenu był tak skomplikowany, że z czasem stał się podstawą legendy o labiryncie, w którym miał znajdować się potworny Minotaur.

Ćwiczenie

Poszukaj w internecie i literaturze popularnonaukowej informacji na temat okoliczności odkrycia ruin pałacu w Knossos i ich częściowej rekonstrukcji.

Grecja i Grecy (Hellenowie)

Cywilizacja starożytnej Grecji rozwijała się w **południowej części Półwyspu Bałkańskiego**, na **wyspach** leżących w obrębie **Morza Jońskiego** i **Morza Egejskiego** oraz na wybrzeżu **Azji Mniejszej**. Morskie otoczenie, długa linia brzegowa, a także duża liczba wysp zamieszkałych przez Greków powodowały, że morze odgrywało w ich życiu szczególną rolę. To przez nie przebiegały najdogodniejsze szlaki komunikacyjne. Wyrażenie „Grecja starożytna” odnosi się do pewnej **całości kulturowej**, ale **nie politycznej** – żadne wspólne państwo Greków wówczas nie istniało. Żyli oni w obrębie wielu małych organizmów politycznych – **miast-państw**.

Obszar, na którym rozwinęła się cywilizacja grecka

Ludność zamieszkująca obszar greckiej cywilizacji nie była jednorodna. W ciągu **całego II tysiąclecia p.n.e.** napływały **z północy kolejne grupy plemion greckich**, które podporządkowywały sobie wcześniejszych mieszkańców, jednocześnie się z nimi mieszając. Przybysze, mimo licznych podziałów, mieli poczucie wspólnoty pochodzenia. Mówili o sobie **Hellenowie**, a zamieszkiwany przez siebie kraj nazywali **Helladą**. Nazwa „Grecy”, którą współcześnie ich określamy, pochodzi z łaciny. Grecy nie tworzyli wprawdzie jednego państwa, jednak łączyły ich wierzenia religijne, wspólne tradycje, wiele elementów kultury materialnej oraz obyczajów. Różnice wynikały z odrębnych systemów ustrojowych i społecznych funkcjonujących w poszczególnych miastach-państwach, sprzecznych interesów i wyznawanych ideałów. Co ważne – Grecy wyraźnie czuli swoją **odrębność wobec** ludów nieprzynależących do helleńskiej kultury – nazywanych **barbarzyńcami**, czyli ludźmi niemówiącymi po grecku.

Hellada

warunki
naturalne Grecji

Środowisko geograficzne miało decydujący wpływ na sposób życia Hellenów. Grecja to kraj w przeważającej części **górzysty**. Rzeki spływające z gór nie mają wielkich rozmiarów. Ukształtowanie terenu (skaliste zbocza gór) powodowało, że **ziemi uprawnej** było stosunkowo **niewiele**. Dlatego też, pomimo korzystnego klimatu, **rolnictwo** mogło się rozwijać tylko w ograniczonej skali. Wśród **uprawianych zbóż** przeważał jęczmień. Pszenica występowała rzadziej, gdyż wymagała lepszej ziemi. Aby nie wyjałowić zbyt szybko gleby, pola uprawiano **metodą dwupolówki** – w danym roku zasiewano jedynie połowę gruntów, a druga połowa leżała odłogiem. Ponadto uprawiano także bób, soczewicę, sałatę, cebulę, figi. Bardzo

ważną rolę odgrywała uprawa **winorośli** i **drzew oliwkowych**, które nie wymagają tak żyznej gleby, a warunki klimatyczne Grecji im sprzyjały. Wino było podstawowym napojem; pijano je rozcieńczone z wodą. Oliwki spożywano z chlebem i innymi warzywami, przerabiano na tłuszcz spożywczy oraz na paliwo do lamp.

Krater – naczynia do mieszania wina z wodą

Krater to naczynia ceramiczne bądź wykonane z brązu. Te przeznaczone dla zamożnych osób były bogato zdobione. Brąz czasem pokrywano częściowo złotem lub srebrem. Niektóre krater miały wielkie rozmiary – nawet do 2 m wysokości.

Hodowla zwierząt obejmowała głównie owce (dostarczające mięsa i wełny) i kozy (z ich mleka wyrabiano sery) – czyli zwierzęta, które można było wypasać na zboczach górskich. Ponadto hodowano świnie i drób oraz osły jako zwierzęta pociągowe. Konie i krowy należały do rzadkości. Ważnym źródłem pożywienia były ryby i owoce morza – bliskość morza i ukształtowanie linii brzegowej ułatwiały rozwój **rybołówstwa**.

Grecy rozwinęli umiejętność wydobywania i przetwarzania **bogactw naturalnych**. Srebro służyło do produkcji ozdób i monet, a glina – naczyń ceramicznych. Z brązu wykonywano ozdoby i broń. Prawdopodobnie około 1000 r. p.n.e. Hellenowie rozwinęli umiejętność wykonywania narzędzi i broni z żelaza, które jest materiałem twardszym i bardziej wytrzymałym niż brąz. Z brązu wykonywano ozdoby i broń. Rozkwit rzemiosła przyczynił się do rozwoju handlu. Własne zasoby surowców mineralnych były jednak ograniczone, więc z czasem zaczęto sprowadzać je z innych krajów. Wymiana handlowa z sąsiednimi państwami stawiała się coraz bardziej konieczna, ponieważ w związku z przyrostem liczby ludności ziemie Hellady już nie mogły wyżywić wszystkich mieszkańców. W zamian za wyroby rzemiosła Grecy importowali żywność.

Do handlu zewnętrznego wykorzystywano szlaki morskie, a w komunikacji oraz handlu wewnętrznym istotną rolę odgrywały również drogi lądowe. Górzysty teren utrudniał jednakże **transport lądowy**. W krainie o wijącej się linii brzegowej, pełnej zatok i wysp, **żegluga** była najdogodniejszym rozwiązaniem. Jednak ograniczały ją ówczesne możliwości techniczne. Stosunkowo niewielkie statki bezpiecznie pokonywały szlaki żeglowne tylko przy niezbyt silnym wietrze, a więc od maja do października. Budulec na okręty pozyskiwano początkowo z okolicznych gór pokrytych lasami. Później, gdy przetrzebiono lasy, zaczęto go sprowadzać spoza Hellady.

Triakontera – grecki okręt wiosłowy

Triakontery były używane w VII–VI w. p.n.e. To proste w konstrukcji statki oparte na starszych typach greckich okrętów wyposażonych w jeden rząd wioseł. Do ich zalet należały szybkość i zwrotność. Wkrótce dumą Greków stały się triery – okręty o trzech rzędach wioseł. Radziły sobie one lepiej z silnym wiatrem i wysoką falą.

Kultura mykeńska oraz następstwa jej upadku

W XVI w. p.n.e. na terenie Grecji zaczęły się umacniać niewielkie ośrodki państwowe stworzone przez napływowe plemiona greckie. Zwano ich wówczas **Achajami**. Budowali oni potężne **twierdze** pełniące funkcję ośrodków władzy na obszarze państw, które stworzyli w południowej i środkowej Grecji kontynentalnej. Z czasem największe znaczenie zyskały wśród nich **Mykeny** położone w **północno-wschodniej części Peloponezu**. W pewnych okresach obejmowały przewodnictwo nad innymi państwami. To im swoją nazwę zawdzięcza rozwijająca się w tym okresie **kultura mykeńska**.

Po dokonaniu najazdu na Kretę około **1450 r. p.n.e.** i zagładzie cywilizacji minojskiej Grecy kręgu kultury mykeńskiej zdobyli przewagę na Morzu Egejskim. Ich kontakty handlowe sięgały coraz dalej. Chęć umocnienia swojej pozycji na wschodzie doprowadziła ich do konfliktu zbrojnego, który przeszedł do legendy – **wojny trojańskiej** opisanej w *Iliadzie* Homera. Choć zawarte w niej opowieści należy traktować jako oparte na fantazji podania, u ich źródeł leżało zdarzenie historyczne. Achajowie (Grecy) skupieni wokół Myken zdobyli bogatą, strzegącą cieśnin prowadzącą ku Morzu Czarnemu Troję. Wydarzyło się to być może około 1300 r. p.n.e. (ustalenie tej daty to jedna z najbardziej spornych kwestii w historii starożytnej). Istnienie starożytnego miasta zostało potwierdzone w XIX w. przez niemieckiego archeologa Heinricha Schliemanna (czytaj: szlimana).

Lwia Brama w Mykenach, XIII w. p.n.e.

Brama jest zwieńczona rzeźbą przedstawiającą zwierzęta – prawdopodobnie dwie lwice, pomiędzy którymi znajduje się kolumna będąca symbolem religijnym. Brama prowadziła do wnętrza cytadeli mykeńskiej – potężnej twierdzy położonej na wzgórzu. Otaczał ją mur zbudowany z nieociosanych, dopasowanych do siebie wielkich głazów (ten typ muru jest nazywany murem cyklopowym).

Upadek ośrodków kultury mykeńskiej nastąpił w **połowie XII w. p.n.e.** Jego przyczyny były złożone. We wschodniej części basenu Morza Śródziemnego dochodziło wówczas do wielkich przemieszczeń ludności i związanej z nimi zmiany układu sił politycznych. Zakłóceniu uległa wymiana handlowa. Świat kultury mykeńskiej zaczął przeżywać nasilający się kryzys ekonomiczno-społeczny i najazdy obcych ludów. Wkrótce na obszar Grecji zaczęła napływać kolejna, **ostatnia już fala plemion greckich** zamieszkujących dotąd obszary leżące na północ od niej. Byli to **Dorowie**, których pojawienie się uniemożliwiło odbudowę mykeńskich ośrodków, a wielu ich mieszkańców zmusiło do ucieczki na wyspy Morza Egejskiego.

Wiek Ciemny

Kolejny okres w dziejach starożytnej Grecji nosi nazwę **Wieków Ciemnych (XII–IX w. p.n.e.)**. Zamieszkiwane w tym czasie ośrodki miejskie nie dorównywały rozwojem gospodarczym, zamożnością ani kulturą materialną tym z czasów mykeńskich. Nastąpiło tym samym spowolnienie rozwoju cywilizacyjnego. Osłabiły się również kontakty handlowe z innymi krajami. Właśnie w tej epoce **część Greków (plemiona Jonów) zasiedliła** nowy obszar – zachodnie wybrzeże Azji Mniejszej. To zdarzenie odegrało wielką rolę w dalszych dziejach greckich. Dla historyków utrudnieniem w poznawaniu tego okresu jest fakt, że Grecy **zatracili** wówczas **umiejętność posługiwania się pismem**. Używali go wcześniej – w okresie mykeńskim (oparte na piśmie Minojczyków), lecz później zostało ono zapomniane. Dopiero pod koniec Wieków Ciemnych zaczęli **znowu stosować pismo** – tym razem wzorowane na **fenickim**.

Narodziny *polis* i Wielka Kolonizacja

Od końca IX w. p.n.e. Grecy pozostawali podzieleni pomiędzy **małe państwa**. Sytuację taką ułatwiało ukształtowanie terenu – skupianie się osadnictwa i rolnictwa w oddzielonych od siebie górami niewielkich dolinach i fragmentach wybrzeża morskiego. Dużą rolę odgrywała ponadto zakorzeniona tradycja odrębności plemiennych mająca wpływ na występowanie różnic językowych. Wraz ze stopniowym rozwojem ośrodków miejskich skupiało się wokół nich życie rolniczo-rzemieślniczej społeczności helleńskiej. Kształtowały się **miasta-państwa – polis** (w lm. *poleis*) tylko pod pewnymi względami podobne do tych, jakie istniały już wcześniej na Bliskim Wschodzie. Strzegły one gorliwie swojej niezależności, a przywiązanie do małej ojczyzny było wśród ich mieszkańców niezwykle silne. *Polis* (w grece to rodzaj żeński) była **wspólnotą polityczną i religijną** realizującą interesy swoich **obywateli**. Brali oni na siebie **odpowiedzialność za swoją ojczyznę** (jako urzędnicy i żołnierze oraz przez uczestnictwo w kulcie religijnym). Posiadali zarazem pewne uprawnienia pozwalające im **decydować o jej losach**. Uprawnienia te były duże w tych *polis*, które przyjęły system demokratyczny.

polis

W stanowiącym centrum *polis* ośrodku miejskim znajdowały się świątynie, budynki publiczne, w których sprawowali swoje funkcje urzędnicy, oraz centralny plac (**agora**). Na agorze toczyły się publiczne debaty – stąd wzięło się jej znaczenie jako symbolu rządów sprawowanych przez obywateli. Tu odbywał się też handel oraz różne uroczystości. Domy kupców, rzemieślników oraz rolników mieściły się głównie w **okolicznych wsiach**. *Poleis* odznaczały się niewielkimi rozmiarami (na terenie Hellady było ich kilkaset).

W okresie przejściowym istotną rolę w miastach-państwach greckich odgrywały najmożniejsze rody. Ich członkowie zwani byli *aristoi* – najlepsi. Decydowały one o wyborze władcy, który w znacznym stopniu był od nich zależny. Z czasem zaprzestano wybierania monarchów.

Kształtowanie się ustrojów *poleis* polegało z reguły na tym, że wzrastała w nich rola obywateli, a rządy przechodziły w ręce **organów wieloosobowych** (czyli **kolegialnych**). Idea *polis* opierała się na zasadzie, że sprawowanie władzy polega na realizacji **woli obywateli**. Posiadali oni **prawa polityczne**, czyli mogli być **wybierani na urzędy** oraz brać udział w **głosowaniach** rozstrzygających sprawy państwowe. Do ich powinności należała ponadto obrona ojczyzny w trakcie wojny. W epoce archaicznej narodziła się **falanga** – regularny szyk bojowy piechoty, czyli **hoplitów**. Zastąpiła ona jazdę składającą się z arystokratycznych wojowników. Uzbrojenie hoplity było tańsze. Jego zakup i swój udział w walce mogli sfinansować mniej zamożni mieszkańcy *polis*. Falanga opierała się na działaniu zespołowym, a nie na indywidualnych pojedynkach toczonych przez arystokratów. Kiedy ludzie spoza możnych rodów stali się głównymi obrońcami ojczyzny, zaczęli domagać się pełni praw obywatelskich. W ten sposób kwestie militarne odegrały bardzo ważną rolę w kształtowaniu się *poleis*.

Falanga – ciężkozbrojna piechota. Była to zwarta formacja bojowa piechoty greckiej, którą tworzyło kilka ustawionych jeden za drugim szeregów żołnierzy (hoplitów). Najeżona włóczniami poruszała się jako jedna całość. Gdy któryś hoplita ginął, jego miejsce zajmował ten, który stał za nim. Tarcz używano tak, aby każdy z walczących osłaniał połowę ciała własnego i połowę ciała sąsiada z lewej strony.

Pełnię praw posiadali wyłącznie dorośli mężczyźni urodzeni jako wolni. Najczęściej prawa obywatelskie przysługiwały tylko osobom o określonym statusie majątkowym. **Obywatelami *poleis* nie byli** niewolnicy, przybysze z innych miast-państw oraz zazwyczaj ludzie biedni. Praw obywatelskich nie posiadały także kobiety. *Poleis* różniły się pod względem systemów sprawowania rządów – w szerszym lub węższym stopniu dopuszczały do nich ogół obywateli. W niektórych dominowały tendencje **oligarchiczne**, w innych – **demokratyczne**.

Oligarchia – rządy wybranych, nielicznych, sprawowane we własnym interesie; ustrój, w którym do władzy są dopuszczone tylko osoby należące do najmożniejszych rodów, „szlachetnie urodzone” – czyli arystokracja (gr. *aristos* – najlepszy, *kratos* – władza).

Demokracja – rządy ogółu obywateli, ludu – co w różnych epokach różnie było rozumiane. W greckich *poleis* nigdy za obywateli nie uznawano wszystkich mieszkańców. Jednak grono osób dopuszczonych do władzy było o wiele większe niż w oligarchii. Nie ograniczało się do uprzywilejowanych rodów, ale obejmowało wielu „zwykłych” ludzi, których głos mógł stać się decydujący.

Proces kształtowania się ustrojów *poleis* przebiegał **w epoce**, która w historii Grecji została nazwana **archaiczną** (VIII – początek V w. p.n.e.). Okres ten przyniósł **zmiany w wielu dziedzinach życia Greków**. Wzrastała liczba ludności miast-państw, a jednocześnie piętrzyły się w nich konflikty wewnętrzne. Rozwijała się

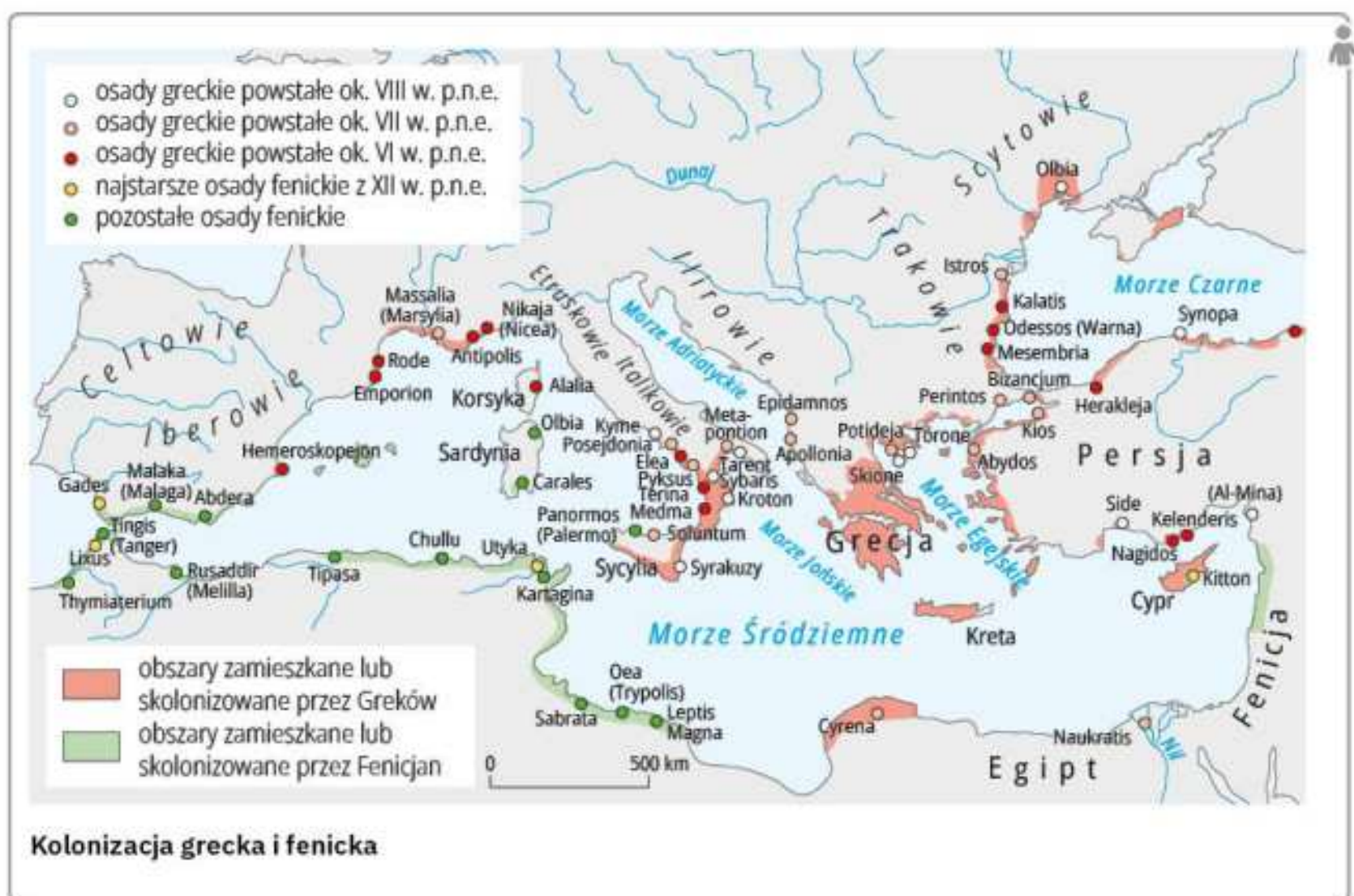

gospodarka i wzrastał poziom zamożności obywateli, ale zarazem coraz bardziej odczuwano brak dostatecznej ilości surowców oraz żywności. Czynniki te zadecydowały o tym, że mieszkańcy Grecji zaczęli szukać sposobów na polepszenie życia **poza obszarem Hellady**. Greckie *poleis* zakładały **nowe osady** w całym basenie **Morza Śródziemnego i Morza Czarnego**. Kolonistami zostawali ludzie, którzy nie znajdowali dla siebie dość ziemi w kraju ojczystym, albo ci, którzy widzieli możliwość pomnożenia bogactwa dzięki udziałowi w interesach handlowych w nowym miejscu. Niektórych pobudzała do emigracji ciekawość świata, inni byli członkami stronnictw, które przegrały rywalizację polityczną w ojczyźnie i teraz ucieczką ratowali życie. Wkrótce założona osada stawała się **nową polis** – niezależną, choć utrzymującą bliskie relacje z macierzystym miastem-państwem nazywanym **metropolią** (dosłownie „polis-matką”).

Opisany proces przebiegał ze szczególnym nasileniem **między VIII a VI w. p.n.e.** Określony został jako **Wielka Kolonizacja**. Grecy założyli w tym okresie około 200 kolonii. Kolonizacja skutkowała stopniowym wzrostem znaczenia politycznego Hellenów w basenie Morza Śródziemnego.

Wielka Kolonizacja

Szczególnie istotne były dwa obszary kolonizacji. Pierwszy i najstarszy to **Sycylia i południowa Italia** – dla obszarów tych przyjęła się wkrótce nazwa Wielka Grecja. Miasta tu założone, jak Syrakuzy, szybko przewyższyły bogactwem rodzime *poleis*. Drugim były **wybrzeża Morza Czarnego**. Pośród założonych tu kolonii znalazło się między innymi **Bizancjum** (późniejszy Konstantynopol, dzisiejszy Stambuł), którego wielkie historyczne znaczenie było wówczas jeszcze sprawą przyszłości.

Ćwiczenie

Wskaż obszary, na których Grecy zakładali swoje kolonie. Na terenie jakich współczesnych państw one się znajdują? Które z przedstawionych kolonii są dzisiaj wielkimi ośrodkami miejskimi?

Ruiny agory w Side – greckiej kolonii na południowym wybrzeżu Anatolii (dzisiaj w Turcji)

Agora była sercem każdej **polis**, rynkiem, na którym skupiało się życie polityczne, religijne i gospodarcze miasta-państwa. Kolonie greckie przejmowały z reguły ustrój swoich miast założycielskich. W nich także wytyczano agory i wokół nich stawiano najważniejsze budowle. Side było kolonią założoną przez Kyme – **polis** leżącą w Azji Mniejszej.

Koloniści greccy zajmowali się głównie uprawą ziemi, a także handlem z lokalną ludnością. Utrzymywali jednocześnie kontakty gospodarcze z Helladą, **eksportując** do niej zboże, skóry, szlachetne gatunki drewna, metale i niewolników. W zamian **do kolonii dostarczane były wyroby rzemieślnicze**. Rozwój handlu wpływał tym samym na rozwój rzemiosła w miastach Hellady oraz na dalszy wzrost liczby ludności i jej bogacenie się. Dla ułatwienia wymiany handlowej poszczególne **polis** zaczęły w VII w. p.n.e. emitować srebrne **monety**. Wprawdzie to nie Grecy jako pierwsi używali monet, jednak to oni uczynili z nich powszechnie stosowany środek służący w handlu.

Kontakty z innymi ludami, w tym ze starymi cywilizacjami Wschodu, wpłynęły na rozwój greckiej cywilizacji. Poznanie odmiennych obyczajów i sposobów myślenia było impulsem dla rozwoju sztuki, filozofii i literatury. Zarazem cywilizacja grecka w coraz większym stopniu zaczęła oddziaływać na sąsiednie ludy.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij pojęcia: „Hellada”, „epoka archaiczna”, „Wielka Kolonizacja”, *polis*, „hoplici”.
2. Scharakteryzuj położenie geograficzne i warunki naturalne panujące na obszarze zamieszkanym przez starożytnych Greków.
3. Zastanów się, w jaki sposób warunki naturalne wpływały na życie codzienne mieszkańców Hellady. Jakie elementy ich sposobu życia były bezpośrednio związane ze specyfiką środowiska przyrodniczego, w jakim żyli?
4. Przedstaw, jakie wartości były związane z ideą greckiej *polis*. Na czym polegał oligarchiczny i demokratyczny system ustrojowy w owych czasach?

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Pomiedzy 2200 a 1450 r. p.n.e. rozwinęła się na Krecie **kultura minojska**. Dorobek żyjącego na wyspie ludu wpłynął znacząco na rozwój cywilizacji starożytnej Grecji. s. 60
- Przez całe II tysiąclecie plemiona greckie stopniowo zasiedlały obszar Grecji kontynentalnej oraz sąsiednie wyspy. Ludy te nazywały siebie Hellenami, a kraj, który zamieszkiwali – **Helladą**. s. 62
- **Warunki naturalne Grecji** wpłynęły na sposób życia jej mieszkańców. Większość towarów importowano drogą morską. s. 62
- **Kultura mykeńska** rozwijała się od XVI do XII w. p.n.e. Najbardziej wpływowym jej ośrodkiem było miasto Mykeny na Peloponezie. Grecy podbili Kretę, przyczyniając się do upadku kultury minojskiej. s. 64
- Po upadku ośrodków kultury mykeńskiej w Grecji rozpoczęły się tzw. **Wieki Ciemne**. W tym okresie zakończył się proces zasiedlania Hellady przez plemiona greckie. Dotarły one wówczas na wybrzeża Azji Mniejszej. s. 65
- Od schyłku Wieków Ciemnych, a zwłaszcza w epoce archaicznej (VIII – początek V w. p.n.e.) kształtowały się specyficzne systemy ustrojowe greckich **miast-państw (*poleis*)** będących wspólnotą obywateli biorących na siebie odpowiedzialność za pomyślność całej ojczyzny. s. 65
- Ważnym procesem w dziejach starożytnej Grecji była **Wielka Kolonizacja**. Założono w tym czasie wiele osad na wybrzeżach Morza Śródziemnego i Morza Czarnego. Skutkowało to wzrostem znaczenia Hellady – jej roli ekonomicznej, kulturowej, a w konsekwencji też politycznej. s. 67

Mykeny

Monumentalne budowle zaczęto wznosić w Mykenach już na początku XVI w. p.n.e. W 2. połowie II tysiąclecia p.n.e. stały się one najpotężniejszym spośród ośrodków państwowych stworzonych przez Achajów. W pewnych okresach im przewodziły. Według mitycznych przekazów zachowanych w Iliadzie król Myken Agamemnon (postać zapewne legendarna) miał kierować wyprawą Hellenów przeciw Troi. W XII w. p.n.e. miasto już podupadało, a około 1100 r. p.n.e. zdobyli je Dorowie. Znaczenie Myken zmalało, jednak one przetrwały. Brały udział w obronie Hellady przed Persami na początku V w. p.n.e. jako sojusznicy Sparty (w bitwach pod Termopilami i Platejami). Później zaś zostały przez Spartę na pewien czas podbite.

Ruiny murów obronnych (XIII w. p.n.e.), z których mógł być atakowany wróg próbujący zdobyć mykeńską cytadelę.

XVI/XV w. p.n.e.

Złota maska zwana maską Agamemnona pochodzi z ok. 1500 r. p.n.e. i na pewno nie jest podobizną tego mitycznego władcy, lecz jakiegoś możnego wojownika mykeńskiego lub wodza. Znalaziono ją w jednym z tzw. grobów szybowych – najstarszych znanych nam grobowców mykeńskich. Odkrył je w 1876 r. Heinrich Schliemann, który kilka lat wcześniej odnalazł też ruiny Troi. W grobowcach znaleziono kilka masek ze złotej blachy okrywających twarze zmarłych mężczyzn, a także broń z brązu zdobioną elementami wykonanymi ze srebra i złota oraz złote i srebrne naczynia i biżuterię.

XIV w. p.n.e.

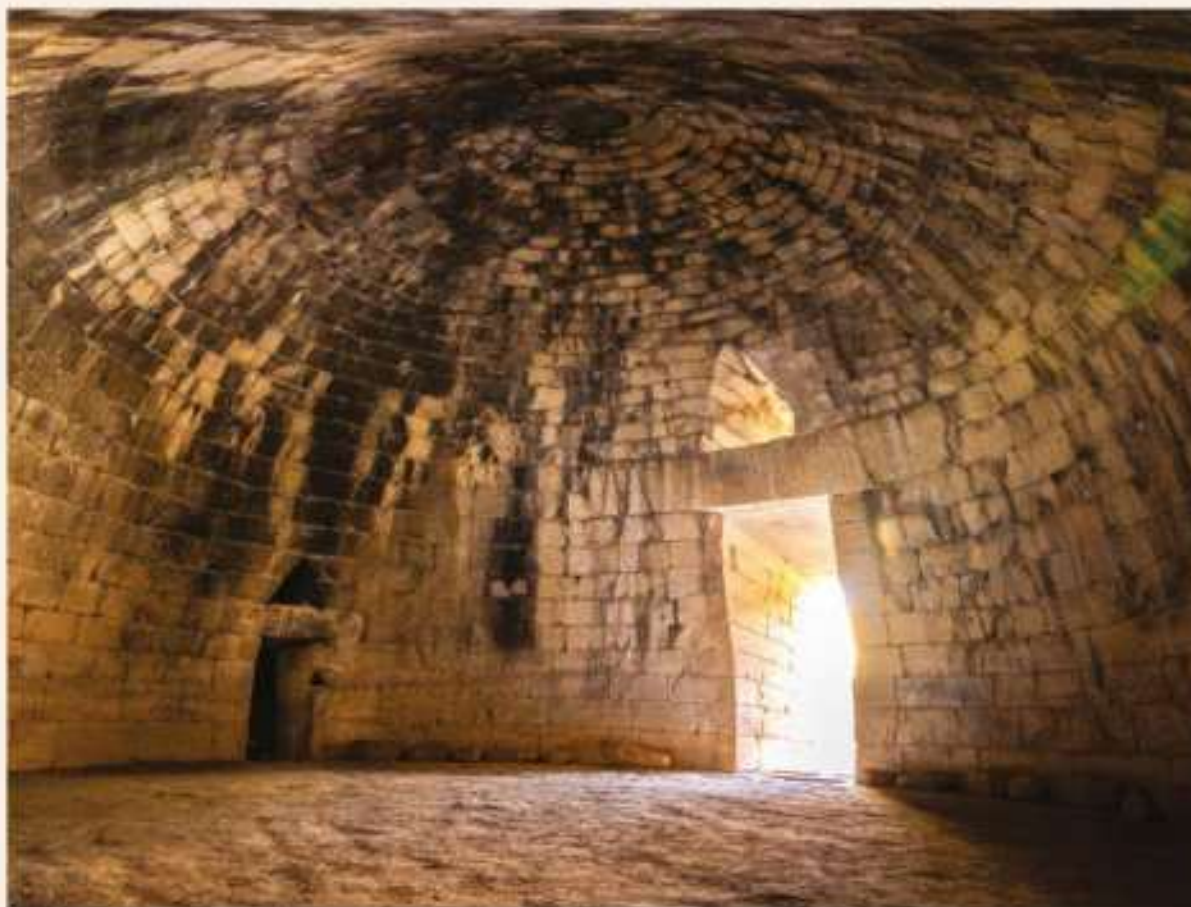
Hełm z kłów dzika osadzonych na skórzanej konstrukcji. Hełmy takie były typowym wyposażeniem mykeńskich wojowników.

XIV w. p.n.e.

Grobowiec kopułowy

z ok. 1300–1250 p.n.e. zwany Skarbem Atreusza lub grobem Agamemnona. Ta duża komora grobowa (15 m średnicy) została zbudowana wewnątrz wzgórza dla nieznanego nam mykeńskiego władcy. Niektórzy twierdzili, że dla Atreusza, założyciela rodu Atrydów, lub jego syna Agamemnona. Jednak obaj w istocie są postaciami mitycznymi. W przypadku tej budowli zastosowano często spotykane w okresie mykeńskim rozwiązanie architektoniczne w postaci tzw. pozornej kopuły. Powstała ona poprzez układanie kolejnych warstw płasko leżących kamieni wysuwanych stopniowo coraz bardziej ku środkowi sklepienia, co nie wymagało stosowania żadnego materiału spajającego.

Cyklopowe mury, Lwia Brama i grobowiec, o którym sądzono, że był miejscem spoczynku Agamemnona, choć uszkodzone bądź częściowo zasypane – były jednak widoczne i dostępne. Przez wieki budziły zdumienie odwiedzających je ludzi.

Niech fantastycznie lutnia nastrojona
Wtórzyje myśli posępnej i ciemnej;
Bom oto wstąpił w grób Agamemnona,
I siedzę cichy w kopule podziemnej,
Co krwią Atrydów zwalana okrutną.
Serce zasnęło, lecz śni. – Jak mi smutno!

Juliusz Słowacki, *Grób Agamemnona*
(fragment: *Podróży do Ziemi Świętej z Neapolu*, 1839 r.)

XIII/XII w. p.n.e.

Figurka i siekierka o przeznaczeniu kultowym wykonane z terakoty

2. Sparta i Ateny – dwie drogi rozwoju społecznego i ustrojowego *polis*

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz początki rozwoju *polis*: Sparty i Aten;
- zapoznasz się z organizacją społeczeństwa w tych *polis*;
- dowiesz się, jak kształtowała się demokracja ateńska.

Sparta, czyli Lacedemon

Sparta

Sparta leży w **Lakonii** – krainie na południu Peloponezu (zobacz mapę na stronie 62). W starożytności to miasto-państwo nazywano **Lacedemonem**, a jego mieszkańców określano jako **Lacedemończyków**. „Sparta” była nazwą centralnego ośrodka miejskiego utworzonego z połączenia pięciu wiejskich wspólnot. Mieszkańców lacedemońskiej *polis* mających pełnię praw obywatelskich nazywano **spartiatami**.

Obszar Lakonii, na którym został zapoczątkowany rozwój spartańskiej *polis*, stanowił rozległą – jak na warunki greckie – dolinę rzeki płynącej pomiędzy dwoma pasmami gór. Na jej obszarze na początku I tysiąclecia p.n.e. **osiedlili się Dorowie**. To oni dali początek Sparcie. Wkrótce stała się ona poważną siłą polityczną i militarną. **W VIII–VII w. p.n.e.** dokonała **podboju** sąsiedniej krainy – **Mesenii** – i przekształciła znaczną część Meseńczyków w niewolne chłopstwo zwane **helotami**. Spartanie umacniali odtąd swoją potęgę dzięki nawiązywanym sojuszom. W **550 r. p.n.e.** doprowadzili do stworzenia **Związku Peloponeskiego**, który obejmował w drugiej połowie VI w. p.n.e. większość *polis* leżących na tym półwyspie. Sparta odgrywała w nim rolę dominującą, jednak pozostawiła spory zakres swobody członkom sojuszu. Wkrótce Lacedemończycy dokonali ostatniego już powiększenia terytorium, sięgając po tereny leżące pomiędzy Lakonią a wybrzeżem Morza Egejskiego. Wydarli je swojemu najpoważniejszemu wówczas przeciwnikowi – Argos.

Jeździec na koniu, spartańska czara do picia wina z VI w. p.n.e.

Konie były w Grecji rzadkie. Ich posiadanie było wyróżnikiem arystokracji. W armii spartańskiej nie odgrywały one większej roli – spartiaci walczyli pieszo. Jednak hodowla koni dodawała im prestiżu. Najzamożniejsi mogli sobie pozwolić na wystawienie czterokonnego zaprzęgu rączych koni w igrzyskach olimpijskich. W tej konkurencji właśnie obywatele Sparty zwyciężali najczęściej.

obywatele Sparty

spartiaci,
periojkowie
i heloci

Społeczeństwo starożytnej Sparty

Spartańska *polis* to państwo typu militarnego. Pełnoprawnymi obywatelami byli **tylko spartiaci**, którzy mogli się zajmować jedynie doskonaleniem swoich umiejętności żołnierskich i obroną państwa. Całe życie poświęcali ćwiczeniom wojskowym i wojnie. Żaden z nich, w odróżnieniu od obywateli innych *poleis*, nie musiał pracować. Swoje utrzymanie zawdzięczali helotom. Wszyscy spartiaci mieli w teorii równe prawa i obowiązki, choć w rzeczywistości niektóre rody uzyskiwały wyższą rangę oraz znaczenie.

Hełm używany przez wojowników Sparty i Koryntu

Armia spartańska uchodziła za niezwykle odważną i zdyscyplinowaną. Dominowała na lądzie (na morzu przewyższyli ją Ateńczycy) i wzbudzała strach wśród przeciwników. Liczba spartiatów ciągle jednak malała. U schyłku epoki archaicznej Sparta była w stanie wystawić do bitwy 5000 zbrojnych spartiatów. Wiek później liczba ta zmalała do niecałego 1000.

Spartańska płyta nagrobna z przedstawieniem ofiary składanej przodkom. Ilustracja pochodzi z *Encyclopædia Britannica* z 1911 r.

Drugą grupę ludności stanowili **periojkowie**, którzy – podobnie jak heloci – wywodzili się z ludności podbitej przez Spartan. Byli to ludzie osobiście wolni, ale nie mieli praw przynależnych obywatelom ani żadnego wpływu na sprawy państwowe. Zajmowali się rolnictwem, rzemiosłem i handlem. Zamieszkiwali odrębne od spartiatów osady (ich nazwa oznaczała „ci, którzy mieszkają wokół”). Na wezwanie musieli stawić się do służby wojskowej.

Heloci byli **niewolnymi chłopami** – mieszkańcami podbitej przez Spartę Messenii. Stanowili własność państwa przekazywaną wraz ziemią w użytkowanie spartiatom. Nie posiadali żadnych praw. Nie mogli opuszczać gospodarstw, a znaczną część plonów z uprawianej przez siebie ziemi oddawali spartiatom. Ponadto pełnili służbę wojskową. Heloci, traktowani z całą bezwzględnością, często organizowali bunty, które krwawo tłumiono. Tworzyli grupę nieporównanie liczniejszą niż spartiaci, dlatego też stanowili stałe zagrożenie dla istniejącego systemu władzy. Militaryzacja społeczeństwa spartańskiego w największej mierze wynikała właśnie z obawy przed możliwą rewoltą helotów.

Ustrój Sparty

Sparta była *polis* o **ustroju oligarchicznym**. Ustanowienie podstawy jej ustroju społeczno-politycznego przypisywali Spartanie żyjącemu w IX lub VIII w. p.n.e. na poły legendarnemu prawodawcy Likurgowi. Grupa obywateli stanowiła bardzo mały (znacznie mniejszy niż w innych *poleis*) procent jej mieszkańców. Załedwie **kilka tysięcy dorosłych mężczyzn – spartiatów – posiadało prawa polityczne**. Jednak zwykły spartiata miał niewielki udział w podejmowaniu decyzji. Zgromadzenie ludowe, które w innych miastach-państwach miało zasadnicze znaczenie, w Sparcie tylko formalnie stanowiło najwyższą władzę. Ten wiec wojowników nie był przestrzenią dyskusji i swobodnego głosowania. Zgromadzenie nie mogło przedstawiać własnych projektów praw ani proponować zmian w tych, które mu przedkładali najwyżsi urzędnicy. Przyzwyczajeni do wojskowej dyscypliny spartiacci wyrażali jedynie krzykiem swoje poparcie lub sprzeciw wobec projektów praw oraz kandydatur na urzędy. Znaczenie owego krzyku i zachowania zgromadzonych obywateli podlegało przy tym interpretacji urzędników.

Prawdziwe decyzje podejmowali w Sparcie jedynie ci, którzy pełnili **najwyższe urzędy**. Podobnie jak w innych *poleis* uprawnienia związane ze sprawowaniem rządów rozdzielono pomiędzy różne organy władzy. W systemie ustrojowym Lacedemończyków znalazło się miejsce dla **dziedzicznej władzy królewskiej**. Władza ta była jednak bardzo ograniczona – sprowadzała się do pełnienia funkcji religijnych oraz dowodzenia wyprawami wojennymi. W Sparcie zawsze sprawowało urząd równocześnie **dwóch królów** należących do dwóch różnych dynastii. Takiego rozwiązania nie znała żadna inna *polis*. Z czasem przyjęto zasadę, że gdy jeden król wyrusza na wojnę, drugi musi pozostawać w kraju. Wpływ królów na rządy wynikał bardziej z ich autorytetu niż z formalnych uprawnień. Najważniejszą rolę w systemie ustrojowym Sparty odgrywały **geruzja** oraz **eforowie**.

Geruzja (rada starszych) była kolegialnym organem władzy składającym się z 28 osób wybieranych dożywotnio na zgromadzeniu ludowym spośród **przedstawicieli rodów arystokratycznych**. Członek tej rady (geront) musiał mieć skończone 60 lat. W jej obradach brali także udział królowie. Geruzja przygotowywała projekty praw przedstawiane zgromadzeniu ludowemu i decydowała, jakie sprawy państwowe zostaną mu zaprezentowane. Pełniła funkcję sądu najwyższego z prawem sądenia wszystkich spartiatów, łącznie z królami. Wydawała też wyroki sądowe w odniesieniu do przestępstw zagrożonych najwyższymi karami.

Eforów było pięciu. Wybierani byli na jeden rok, teoretycznie spośród wszystkich spartiatów. W praktyce jednak oni także pochodzili z reguły z arystokracji. Ich funkcja miała polegać na kontroli innych organów władzy, mogli też składać skargi na królów, które wtedy rozpatrywała geruzja. To właśnie oni interpretowali decyzje zgromadzenia ludowego. Mieli też największy wpływ na politykę zagraniczną. Ich znaczenie w państwie z czasem wzrastało.

Życie codzienne i wychowanie spartiatów

Życie spartiatów było w pełni **podporządkowane** interesom państwa i toczyło się **w obrębie i pod kontrolą wspólnoty**. Spartiaci określali siebie mianem *homoioi*,

czyli jednakowi. Dawniej błędnie przyjmowano, że oznaczało to również równość majątkową, jednak badania historyków wykazały, że między spartiatami występowały znaczne różnice w zamożności. Jednak te nierówności majątkowe ulegały na co dzień zatarciu, ponieważ wojownicy nie tylko ćwiczyli razem, lecz także spożywali **wspólne posiłki** (regule tej przypisywano wielkie znaczenie) i wspólnie spędzali większość czasu. **Do 30. roku życia mieszkali razem** w kilkunastoosobowych grupach. Dopiero później żonaty spartiata mógł zamieszkać we własnym domu. Jadał jednak nadal przy wspólnym stole z innymi wojownikami.

Najważniejszym środkiem służącym ukształtowaniu obywatela-żołnierza było **surowe spartańskie wychowanie**, któremu poddawano dzieci i młodzież. Słabe i kalekie niemowlęta porzucano w górach. Chłopców już w wieku 7 lat wdrażano do pełnienia późniejszych obowiązków. Ich wychowanie pozostawało wówczas pod nadzorem starszej młodzieży i wojowników. Bardzo duży nacisk kładziono na ćwiczenia fizyczne oraz przyuczanie do posłuszeństwa. Wychowanie umysłowe sprowadzało się do umiejętności czytania i pisanie oraz elementów muzyki. Po ukończeniu 12. roku życia chłopcy byli zabierani z rodzinnych domów i umieszczani w barakach. Tutaj ich szkolenie kontynuowano aż do momentu, gdy ukończyli 20 lat. Starano się w nich wyrobić tężyznę fizyczną, odwagę oraz odporność na ból i niewygody. W tym celu narzucano im wyczerpujące ćwiczenia i marsze, za najdrobniejsze przewinienia karano chłostą, niedostatecznie karmiono oraz kazano obywać się bez wystarczającej odzieży. Dwudziestoletni mężczyzna stawał się wojownikiem i mógł zostać przyjęty do wspólnoty równych sobie.

W młodzieńcach wyrabiano też przywiązanie do wartości państwowych – podporządkowania życia służbie ojczyźnie. Obowiązek śmierci dla niej w walce stanowił najwyższy ideał. Ojciec miał żegnać idącego do boju syna słowami „Wróć z tarczą lub na tarczy” – to znaczy jako zwycięzca lub martwy.

spartańskie
wychowanie

Lambda Λ – zamieszczona na tarczy wojownika symbolizowała Lakonię (Λ to pierwsza litera słowa „Lakonia” zapisanego w grece), krainę spartańskiej **polis**.

Źródło historyczne

Fragment elegii poety spartańskiego Tyrtajosa, VII w. p.n.e.

Dzielnym się wszakże nie stanie człowiek na wojnie, jeżeli rzeż oglądając okrutną, nie zniesie takiego widoku, lub też, jeżeli z bliska ciosu wrogowi nie zada. Oto czym jest waleczność: nagroda jest to najlepsza i najpiękniejsza na świecie, jaką zdobywa młodzieniec. To wszak wspólną jest chwała dla miasta i ludu całego, jeśli kto stając w rozkroku w pierwszym szeregu walczących wytrwa, całkiem niepomny myśli o szpetnej ucieczce, serca mężnego ni duszy w boju nie myśli oszczędzać, nadto w sąsiedzie z szeregu słowami odwagę rozpala; taki to człowiek dopiero dzielny jest w boju żołnierzem.

Liryka starożytnej Grecji, oprac. J. Danielewicz, Wrocław 1987, s. 291.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj ideał wojownika-obywatela *polis* spartańskiej, który prezentuje Tyrtajos w swojej elegii. Jakie wartości stawia on na pierwszym miejscu?

Początki ateńskiej polis

Ateny

Ateny to *polis* obejmująca ziemie **Attyki** – niewielkiego półwyspu we wschodniej Grecji (zobacz mapę na stronie 62). Pod względem powierzchni ustępowały tylko Sparcie. Samo miasto leżało kilka kilometrów od wybrzeża morskiego. Miało ono długie tradycje, sięgające czasów mykeńskich. Było z nich dumne, jak również z faktu, że nie zostało zdobyte przez Dorów. Zamieszkiwali je **potomkowie Jonów** – tych samych plemion, które zasiedliły także wybrzeża Azji Mniejszej. Z regionem tym Ateńczycy czuli więc szczególną więź.

oligarchiczny system Aten

Tak jak w przypadku większości greckich *poleis*, po zniesieniu rządów królów ukształtował się początkowo w Atenach system polityczny o charakterze **oligarchicznym**. Rządy spoczywały w rękach uprzywilejowanych **rodów arystokratycznych**. Ich przedstawiciele zasiadali w **Areopagu** – radzie decydującej o najważniejszych sprawach państwa oraz sprawującej władzę sądowniczą. Zgromadzenie obywateli jedynie spośród arystokratów mogło też wybierać **archontów**, czyli urzędników stanowiących władzę wykonawczą w państwie.

Drakon

Stopniowo dokonywane w Atenach reformy prawa, funkcjonowania systemu społecznego i ustroju wiązały się z wybitnymi prawodawcami. Pierwszym z nich był **Drakon, który spisał prawa ateńskie pod koniec VII w. p.n.e.** Gwarantowały one wymierzanie sprawiedliwości według jednolitych reguł, a nie według swobodnej interpretacji prawa zwyczajowego. Na podstawie szczątkowych informacji wiemy, że cechowała je surowość, a nawet okrucieństwo. Obecnie dla określenia bezwzględnych zasad prawnych używamy terminu „drakońskie prawa”.

Reformy Solona

W Atenach coraz pilniejszą sprawą stawało się rozwiązanie problemów społecznych, które były związane z sytuacją ludności chłopskiej. Trudności podobnego rodzaju występowały zresztą praktycznie we wszystkich greckich *poleis*. Rozwój ekonomiczny miast-państw powodował **wzrost różnic majątkowych**. Stały przyrost ludności oznaczał **niedobór ziemi** i jej podział przez spadkobierców na coraz mniejsze działki. Ponadto bogacące się w okresie Wielkiej Kolonizacji rody arystokratyczne czerpiące zyski z inwestycji handlowych i budowy okrętów przejmowały część ziemi należącą do drobnych rolników.

Większość chłopów **ubożała** i nie była już w stanie wyżywić rodziny z malejących wciąż działek ziemi. W konsekwencji zaciągali oni masowo **długi** pod zastaw gospodarstwa lub własnej osoby, których nie mieli możliwości spłacić. Niemożność zwrotu pożyczki skutkowałą utratą majątku, a w najgorszym wypadku – **popadnięciem w niewolę**. Wolnych dotąd obywateli sprzedawano jako niewolników poza granice ojczyzny. Tych, którym udało się utrzymać własność zadłużonych gospodarstw, pożyczkodawcy zmuszali do oddawania części plonów.

Zaistniała sytuacja powodowała ogromne **napięcia społeczne**. Arystokracja ateńska zdawała sobie sprawę z tego, że nie utrzyma w posłuszeństwie grup ludności znajdujących się w tak trudnym położeniu. Zdecydowała się więc na reformy, których przeprowadzenie powierzyła w **594 r. p.n.e. Solonowi**. Jego pierwszym

reformy Solona

krokiem było unieważnienie (tzw. **strąsienie**) istniejących **długów**, zakaz sprzedaży obywateli ateńskich w niewolę i ich wywozu za granicę oraz wykupienie na koszt państwa już sprzedanych. Zakazane zostało też udzielanie w przyszłości pożyczek pod zastaw osoby.

Ponadto Solon dokonał nowego **podziału społeczeństwa ateńskiego** – opartego odąd na kryterium nie urodzenia, lecz **majątku**. Najzamożniejsi otrzymywali najwięcej praw i przywilejów, ale też byli obciążeni największymi obowiązkami wobec *polis* (świadczeniami finansowymi, służbą zbrojną). Prawo głosu na zgromadzeniu uzyskała około $\frac{1}{3}$ wolnych mieszkańców Aten. Grupa osób, które mogły być wybierane na urzędy, się powiększała. Co istotne – skoro to już nie pochodzenie decydowało o pozycji społecznej, każdy mógł potencjalnie awansować do elity, jeśli tylko dorobił się majątku. Nie było to oczywiście łatwe i udawało się nielicznym. Jednak w wyniku poczynionych zmian w Atenach umocniła się warstwa ludzi średniozamożnych.

Solon, rzymska kopia greckiego popiersia, III w. p.n.e.

Solon to poeta, mówca i polityk, który wywodził się z arystokratycznego rodu mającego królewskich przodków. Jego reformy były wszechstronne i miały za zadanie zdynamizować gospodarkę ateńską. Dlatego znalazło się wśród nich również wprowadzenie nowego systemu miar i wag, co było konieczne dla rozwoju handlu dalekosiężnego.

Droga do demokratyzacji ustroju Aten

Reformy Solona tylko w niewielkim stopniu zmieniały system polityczny Aten. Większe było natomiast ich znaczenie w odniesieniu do życia społeczno-gospodarczego. Nie rozwiązały jednak wielu podstawowych problemów. Chłopi wciąż cierpieli na niedobór ziemi i większość z nich nie wierzyła w poprawę swojego losu. Arystokraci byli natomiast skłóceni, ponieważ **rywalizowali o udział w podziale władzy**. Sytuację wykorzystał wówczas jeden z nich – **Pizystrat**. W nieco ponad 40 lat po reformach Solona, przy poparciu uboższej i średniozamożnej ludności, sięgnął po władzę **tyrańską**. Za jego panowania nastąpił okres rozwoju ekonomicznego i pomyślności Aten. Rozpoczęto wznoszenie wielu budynków publicznych, rozkwitła kultura.

Tyran – w starożytnej Grecji osoba, która niezgodnie z istniejącym systemem ustrojowym przejmowała jednoosobowo pełnię władzy w *polis*. Tyrani najczęściej obejmowali rządy, opierając się na uboższych warstwach ludności, które widziały w nich szansę na poskromienie samowoli arystokracji. Początkowo określenie to miało neutralne znaczenie i odnosiło się do jednego ze sposobów sprawowania władzy. Dopiero w epoce klasycznej stało się synonimem bezwzględnego despotyzmu.

Rządy tyranów miały wielu przeciwników dążących do zerwania z ustanowionym porządkiem. Ostatecznie powiodło się to dopiero, gdy jeden z rodów arystokra-

tyrania

rządy Klejstenesa

demokracja ateńska

tycznych doprowadził do zbrojnej interwencji Sparty. Lacedemończycy spodziewali się, że narzucą Atenom w pełni oligarchiczny model rządów, a obrani przywódcy będą sprzyjać ich polityce. Walka polityczna, do jakiej doszło **po upadku tyranii**, wysunęła na czoło **Klejstenesa** – polityka, który postanowił oprzeć swoją władzę na ludzie, a nie na arystokracji (choć sam do niej należał).

Ustrój Aten ulegał stopniowym przeobrażeniom przez całą epokę archaiczną. U jej schyłku wraz z reformami Klejstenesa nastąpił przełom i Ateny bardzo szybko zaczęły zmierzać ku radykalnej **demokratyzacji ustroju**. Wkrótce stworzyły oryginalny model sprawowania władzy, który rozpowszechniał się później w Grecji – często właśnie jako naśladownictwo sposobu rządzenia wykształconego przez Ateńczyków.

Klejstenes swoje reformy wprowadził na przełomie 508/507 r. p.n.e. Przede wszystkim przypisał obywateli ateńskich do **nowych jednostek terytorialnych**, które rozbijały dotychczasową strukturę opartą na relacjach rodowych. Każda taka jednostka (zwana **fylą**) składała się z trzech niesąsiadujących ze sobą obszarów położonych w różnych częściach Attyki. Był to podział sztuczny, ale dzięki temu utrudniono arystokracji utrzymywanie w zależności od siebie ubogiej ludności. Z fyl wysyłano po 50 wybranych drogą losowania przedstawicieli do **Rady Pięciuset** kontrolującej urzędników. Jej najważniejszym zadaniem było zwoływanie zgromadzenia ludowego i przygotowywanie programu jego obrad. **Zgromadzenie ludowe** stało się **najważniejszą instytucją ateńskiej demokracji**. Podejmowało ono główne decyzje państwowe. Inaczej niż w Sparcie było realnym organem władzy, miejscem ścierania się poglądów, zgłaszania wniosków i głosowania. W obradach zgromadzenia mogli brać udział **wszyscy dorośli obywatele polis**. Uprawnienia Areopagu zostały ograniczone i obejmowały teraz głównie sferę sądowniczą.

W 20 lat po reformach Klejstenesa wprowadzono nowe zasady dotyczące urzędników. **Archontów** zaczęto wybierać **na drodze losowania**, a nie jak dotąd przez głosowanie. Ich rola w *polis* malała na rzecz **strategów**, czyli dowódców wojskowych. Na ten urząd zgromadzenie **wybierało corocznie 10 osób**. W tym przypadku wyborów nie zastąpiono losowaniem, gdyż konieczne było, aby wskazane osoby potrafiły prowadzić działania wojenne.

Być może już w czasach Klejstenesa lub niedługo później wprowadzono procedurę, która miała zabezpieczyć Ateny przed powrotem tyranii. Był to tzw. **sąd skorupkowy**, czyli **ostracyzm**. Raz w roku, o ile taką wolę wyraziło zgromadzenie ludowe, obywatele mogli zdecydować o **wygnaniu z kraju** jednej osoby uważanej za **zagrożenie dla polis**. Czynili to, zapisując jej imię na kawałkach rozbitych naczyń (gr. *ostraka* oznacza „skorupki”). Wskazana osoba musiała opuścić Ateny na 10 lat, aczkolwiek zachowywała prawa obywatelskie oraz posiadany majątek.

Ostraka – skorupki naczyń (V w. p.n.e.) z wypisanymi na nich imionami osób, które według głosujących powinny być wygnane.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż, czym różniły się od siebie społeczeństwa Sparty i Aten. Porównaj sytuację społeczno-polityczną w obu *poleis*.
2. Przedstaw podstawowe organy władzy i zasady funkcjonowania ustroju politycznego Sparty.
3. Wyjaśnij, na czym polegało wychowanie młodego spartiaty. Jakim wojownikiem miał się on stać w dorosłym życiu?
4. Opisz, jaką rolę w historii Aten odegrali Drakon, Solon i Pizystrat.
5. Omów zapoczątkowane przez Klejstenesa reformy, które stały się początkiem ateńskiej demokracji. Sporządź w zeszycie schemat obrazujący organy władzy w Atenach i ich uprawnienia.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 72 • **Sparta** (Lacedemon) to największa z greckich *poleis* leżąca na południu Peloponezu. W epoce archaicznej dokonała ona podboju Mesenii. W połowie VI w. p.n.e. stanęła na czele Związku Peloponeskiego.
- s. 73 • Pełnię **praw obywatelskich** posiadali w Sparcie jedynie **spartiacy**. Pozbawieni tych praw byli wolni periojkwie i heloci (niewolne chłopstwo).
- s. 74 • Sparta była państwem o **ustroju oligarchicznym**, w którym największą rolę odgrywali eforowie i geruzja. Reprezentowali oni ciesząc się największym autorytetem rody, a oficjalnie głoszona równość spartiatów nie miała rzeczywistego odzwierciedlenia w systemie ustrojowym. Zgromadzenie wszystkich obywateli nie miało realnej władzy. Specyficzną instytucją władzy w Sparcie było równoczesne urzędowanie dwóch królów.
- s. 75 • **Spartańskie wychowanie** polegało na wczesnym poddaniu dzieci surowej dyscyplinie i wdrażaniu do posłuszeństwa. Szkolono ich na przyszłych wojowników, kładąc nacisk na odwagę, kondycję fizyczną, wytrzymałość na ból oraz niewygody.
- s. 76 • **Ateńska polis** objęła obszar półwyspu Attyka.
- s. 76 • Po ustaniu rządów królewskich **Ateny stały się początkowo oligarchią**. Najwyższymi urzędnikami – archontami i członkami Areopagu – mogli być tylko arystokraci.
- s. 76 • Pod koniec VII w. p.n.e. **Drakon** spisał ateńskie prawa.
- s. 76 • Przeprowadzone na początku VI w. p.n.e. **reformy Solona** obejmowały m.in.: tzw. strąśnięcie długów, przywrócenie wolności tym obywatelom, którzy ją utracili, oraz podział obywateli według kryterium majątkowego.
- s. 77 • Rządy Pizystrata to okres **tyranii** – jednoosobowej władzy absolutnej w *polis*.
- s. 78 • Po okresie rządów tyranów u schyłku VI w. p.n.e. do władzy doszedł **Klejstenes**, który oparł swoją pozycję polityczną na mniej zamożnych warstwach i rozpoczął reformy, które stały się podstawą ateńskiej demokracji.
- s. 78 • Jedną z reform Klejstenesa był nowy podział administracyjny, który poważnie osłabił wpływy arystokracji. U podstaw **demokracji w Atenach** leżały instytucje takie jak Rada Pięciuset, zgromadzenie ludowe, a także obieranie urzędników przez losowanie, ostracyzm.

3. Grecja w okresie klasycznym

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz kolejne wielkie imperium – Persję;
- dowiesz się, jak przebiegały wojny grecko-perskie;
- przeczytasz o sytuacji społeczno-politycznej u schyłku epoki klasycznej.

Grecy w Azji Mniejszej i ich potężny wschodni sąsiad – Persja

Grecy, głównie plemiona Eolów oraz Jonów, w okresie Wieków Ciemnych – około przełomu II i I tysiąclecia p.n.e. zasiedlili zachodnie wybrzeża Azji Mniejszej. Małozajackie *poleis* świetnie się rozwijały, brały na szeroką skalę udział w Wielkiej Kolonizacji, a ponadto wyrastały z czasem na pierwszoplanowe ośrodki greckiej kultury. Ich położenie geopolityczne (sąsiedztwo agresywnych ludów) nie gwarantowało im jednak spokoju i trwałej niezależności. W VI w. p.n.e. prawie wszystkie położone w tej części Hellady *poleis* **podporządkowali sobie królowie sąsiedniej Lidii**. Zależność ta trwała wprawdzie krótko, ale jej kres był związany z jeszcze poważniejszym zagrożeniem. Lidia bowiem została pokonana przez **Persję** – największe imperium, jakie znał dotąd świat.

imperium perskie

Złota moneta z czasów lidyjskiego króla Krezusa

Krezus był ostatnim królem Lidii. Jego imię – także w języku polskim – stało się potocznym słowem, synonimem bogactwa. W starożytności panowało przesadne wyobrażenie o niezmiernych skarbach, jakie miał zgromadzić. Przyczyną tego przekonania mógł być fakt, że to właśnie Lidyjczycy wynaleźli monetę jako środek płatniczy, a za czasów Krezusa do obiegu weszły monety lidyjskie wykonane z czystego złota.

Persowie byli kolejnym ludem, który wywędrował z europejsko-azjatyckiego pogranicza. Mimo **pokrewieństwa z Ariami** migrowali kilka stuleci wcześniej, kierując się na zachód. Osiedlili się na terenach leżących **na wschód od obszaru Mezopotamii** znajdującej się wówczas pod panowaniem Asyrii (zobacz rozdz. I.2.). Przez dłuższy czas byli plemiennym ludem koczowniczym pozbawionym jednolitej organizacji politycznej. Zjednoczyli się pod wspólnym przywództwem dopiero w VII w. p.n.e., jednak musieli uznawać zwierzchność sąsiednich potęg.

Około 550 r. p.n.e. król Persów **Cyrus II Wielki** stanął na czele potężnego **państwa medo-perskiego**. Rozszerzył granice imperium dzięki kolejnym podbojom – oprócz **Lidii**, pod jego panowaniem znalazły się również **Babilonia, Fenicja oraz Palestyna**. Państwo Cyrusa II obejmowało olbrzymie terytorium rozciągające się aż **po pogranicze Indii** (rzekę Indus). Jego syn Kambyzes II kontynuował politykę ojca i w 525 r. p.n.e. zajął **Egipt** oraz położone na zachód od niego

Cyrus II Wielki

tereny **afrykańskiego wybrzeża**. Imperium perskie dzieliło się na wiele okręgów administracyjnych, tzw. **satrapii**, zarządzanych przez satrapów, czyli obdarzonych dużą władzą namiestników królewskich. Rządy Persów odznaczały się tolerancją w zakresie religii i miejscowych tradycji, jednak w kwestiach politycznych były stanowcze.

Ahura Mazda – najważniejszy bóg perskich wierzeń, relief z pałacu w Persepolis (dzisiejszy Iran), VI/V w. p.n.e.

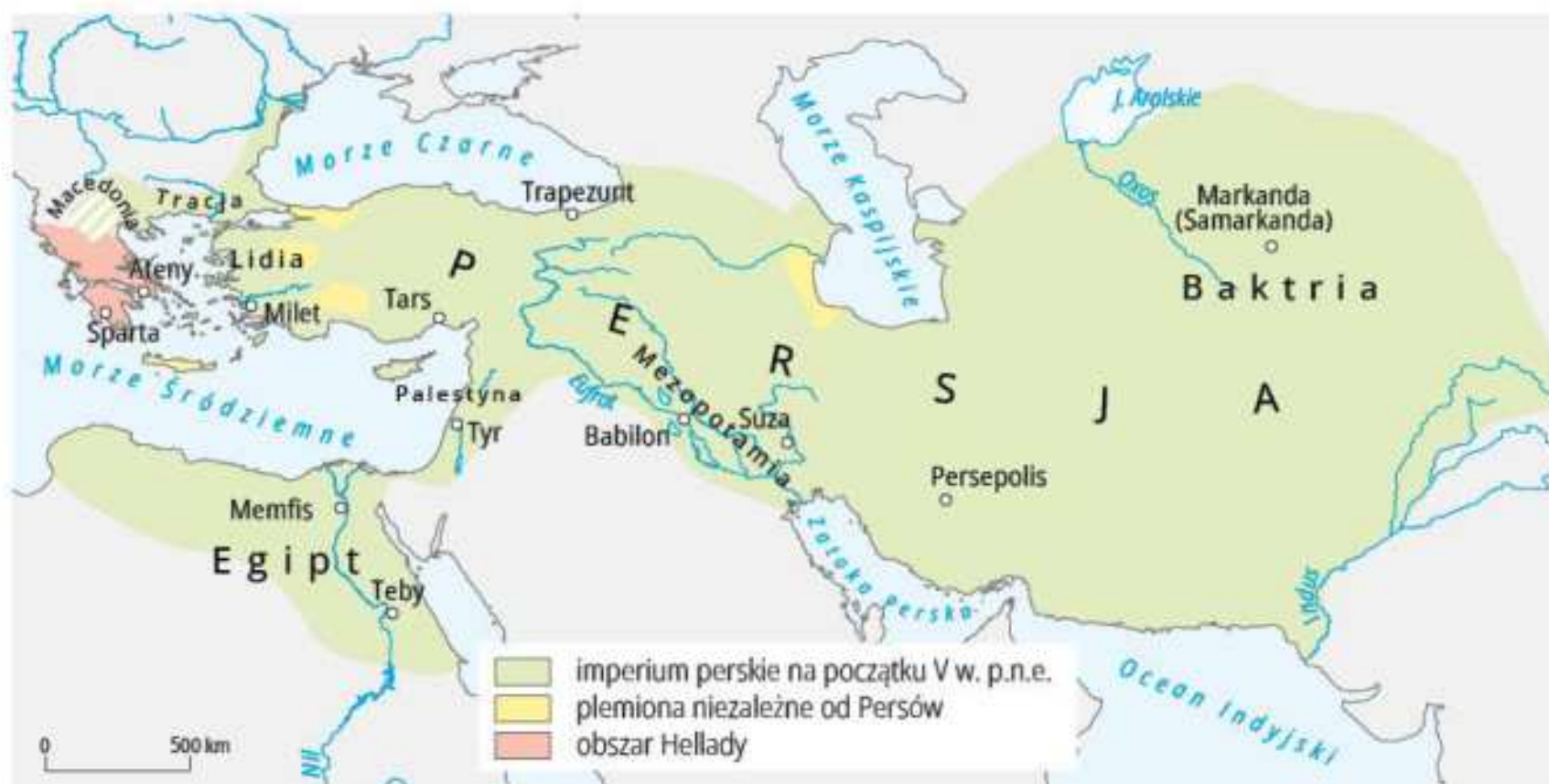
Persepolis to grecka nazwa nowej stolicy imperium perskiego założonej przez Dariusza I ok. 518 r. p.n.e. Ahura Mazda (dosłownie „Pan Mądry”) był przez Persów czczony jako stwórca świata, strażnik panującego w nim ładu i jego obrońca przed złem. W okresie największego rozwoju imperium perskiego dominującą religią stał się zaratusztrianizm. Religia ta opierała się na koncepcji istnienia dwóch równoważnych sił toczących walkę o panowanie nad światem. Ahura Mazda był bogiem dobra, światła i prawdy, a Aryman Angra Manju – bogiem zła, ciemności i kłamstwa.

Cyrus II przejął panowanie nad greckimi *poleis* w Azji Mniejszej i na przybrzeżnych wyspach. Pozostawił Grekom pewną niezależność w kwestiach gospodarczych i religijnych, natomiast w sprawach politycznych ograniczył ich autonomię. Persowie nie sprzyjali bardziej demokratycznym formom funkcjonowania *poleis*. Najbardziej odpowiadało im, gdy na ich czele stali tyrani.

Hellada kontynentalna oraz większość wysp greckich wydawały się pozostawać poza sferą zainteresowań Persów i rozwijały się w sposób niezakłócony, ciesząc się niepodległością. Jednak sytuacja ta stopniowo zmieniała się od czasu wstąpienia na tron perski nowego władcy – **Dariusza I** – nazwanego wkrótce Wielkim. Ten wybitny dowódca wywodził się z bocznej linii dynastii panującej. Podjął on działania na rzecz scentralizowania swojego państwa oraz zabezpieczenia jego granic. Wyruszył między innymi przeciwko walecznym Scytom, zaatakował tereny, które lud ten zamiesz-

kiwał na terenie dzisiejszej Ukrainy. W związku z tą wyprawą wojenną Persowie po raz pierwszy **znaleźli się na obszarze Bałkanów**. Co więcej – zajęli przy okazji miasta leżące **w rejonie cieśnin prowadzących do Morza Czarnego** oraz **w Tracji**. Grecy mogli czuć się coraz bardziej otaczani przez perskie imperium.

Imperium Perskie i Hellada na początku V w. p.n.e.

Ćwiczenie

Porównaj obszar imperium perskiego z innymi starożytnymi państwami, które istniały wcześniej na Bliskim Wschodzie. Jakie ludy o wiekowych tradycjach cywilizacyjnych znalazły się pod panowaniem Persów?

Decydujące znaczenie dla stosunków grecko-perskich miała sytuacja greckich miast na wybrzeżu Azji Mniejszej. Podbita przez Persję ludność coraz dotkliwiej odczuwała utratę wolności. Ideały wytworzone w greckich *poleis* różniły się od despotycznego systemu rządów wschodniego imperium. Ograniczona została wymiana handlowa z sąsiadującymi portami śródziemnomorskimi, a mieszkańców małoazjatyckich *poleis* zmuszono do płacenia wysokich świadczeń finansowych na rzecz Persji.

Czynniki te doprowadziły do wybuchu buntu miast greckich na wybrzeżu Azji Mniejszej. **Powstanie jońskie (499–494 r. p.n.e.)** odnosiło początkowo liczne sukcesy. Grecy nie tylko wyzwolili swoje miasta, lecz także podjęli działania ofensywne, atakując nawet stolicę perskiej satrapii powstałej na obszarze dawnej Lidii. Z czasem przewaga militarna Persji okazała się nie do przezwyciężenia. Pomoc, której oczekiwano od pozostałych greckich *poleis*, nigdy nie nadeszła. Jedynie **Ateny** poczuwające się do związków plemiennych z Jonami oraz leżąca na wyspie Eubei **Eretria** wsparły rebeliantów niewielką liczbą okrętów. To jednak nie wystarczyło, a powstanie zostało stłumione przez perską armię. Skutki przegranej najdotkliwiej odczuli mieszkańcy zrównanego z ziemią Miletu. Karą za udział w powstaniu było ich wysiedlenie aż na dalekie krańce wschodniej Mezopotamii.

powstanie jońskie

Wojny Greków z Persami

Po upadku powstania jońskiego **Dariusz I** postanowił poskromić ostatecznie Greków i **zażądał** od *poleis* europejskiej części Grecji **uznania swojego zwierzchnictwa**. Był to zabieg nieskuteczny, gdyż tylko niektórzy mieszkańcy helleńskich wysp poddali się woli perskiego króla. Po kilku latach zdecydował się on zatem na przeprowadzenie wyprawy odwetowej, aby zastraszyć oraz ukarać tych Greków, którzy (nawet symbolicznie) poparli jońskich powstańców.

I wojna perska

Zmagania te nazwano **I wojną perską**. Ofiarą stała się przede wszystkim **Eretria** – miasto położone na wyspie Eubei – która została obrócona w gruzy, a jej mieszkańców wywieziono w głąb Persji. Kolejnym celem morskiej ekspedycji Persów były **Ateny**. Wojska perskie wylądowały na wschodnim wybrzeżu Attyki w pobliżu miejscowości **Maraton**. Pomocy Ateńczykom udzieliły jedynie niewielkie Plateje. Wysłały one część swoich oddziałów w liczbie około 600 hoplitów. Wprawdzie wsparcie zapowiedziała Sparta, jednak nie udzieliła go na czas. W bitwie, do której wkrótce doszło, Persowie mieli kilkukrotną przewagę liczebną. Tymczasem nieoczekiwanie **osamotnieni Ateńczycy odnieśli zwycięstwo pod Maratonem (490 r. p.n.e.)**. Dowództwo nad nimi sprawował ateński strateg **Miltiades**. Formacja hoplitów – **falanga** – okazała się niezwykle skuteczna i zdyscyplinowana, a przy tym była pobudzana obywatelskim duchem. Jej wojownicy nie byli zaciężnym, płatnym wojskiem, lecz obywatelami *polis* walczącymi o swoją ojczyznę.

Hełm Miltiadesa na greckim znaczku pocztowym z 2010 r. wydanym z okazji 2500. rocznicy zwycięstwa pod Maratonem

Przedstawiony na znaczku hełm został odkryty w 1953 r. w ruinach świątyni Zeusa w Olimpii. Z wyrytej na nim inskrypcji wiadomo, że należał do Miltiadesa. Ofiarował go bogu jako wotum. Nie ma pewności, czy to ten sam hełm, którego używał pod Maratonem, czy inny będący jego własnością. Miltiades był jednym z ateńskich strategów. Przekonał pozostałych dowódców do swojego planu, który opierał się na dużej prędkości natarcia falangi i wzmocnienia jej szyku na skrzydłach kosztem centrum. Duże tempo ataku pozwoliło hoplitom jak najkrócej znajdować się pod ostrzałem niezwykle groźnych perskich łuczników. Mocniejsze od centrum boki formacji powodowały, że Persowie wprawdzie odpychali Greków pośrodku pola bitwy, ale stopniowo byli otaczani przez wysuwające się do przodu skrzydła falangi. Zagrożeni okrążeniem, rzucili się do ucieczki.

Ateny odparły bezpośrednią inwazję, ale wygrana pod Maratonem nie osłabiła w znaczący sposób armii perskiej. Obie strony rozpoczęły więc przygotowania do nieuniknionej wojny, do której doszło już **10 lat później**. Celem następcy Dariusza – **Kserksesa** – było podporządkowanie sobie całej Hellady i uczynienie z niej jednej

z wielu perskich prowincji. Greckie *poleis* były skonfliktowane i toczyły między sobą od dawna liczne wojny. Z czasem zdały sobie sprawę, że muszą przewyciężyć wrogość i stanąć razem do walki z przeciwnikiem. Ostatecznie **większość z nich zawiązała sojusz** – tzw. **Związek Hellenów**. Dowództwo wojskowe powierzyły **Sparcie**. Do sojuszu nie przystąpiły między innymi Tesalia i nienawidzące Sparty Argos.

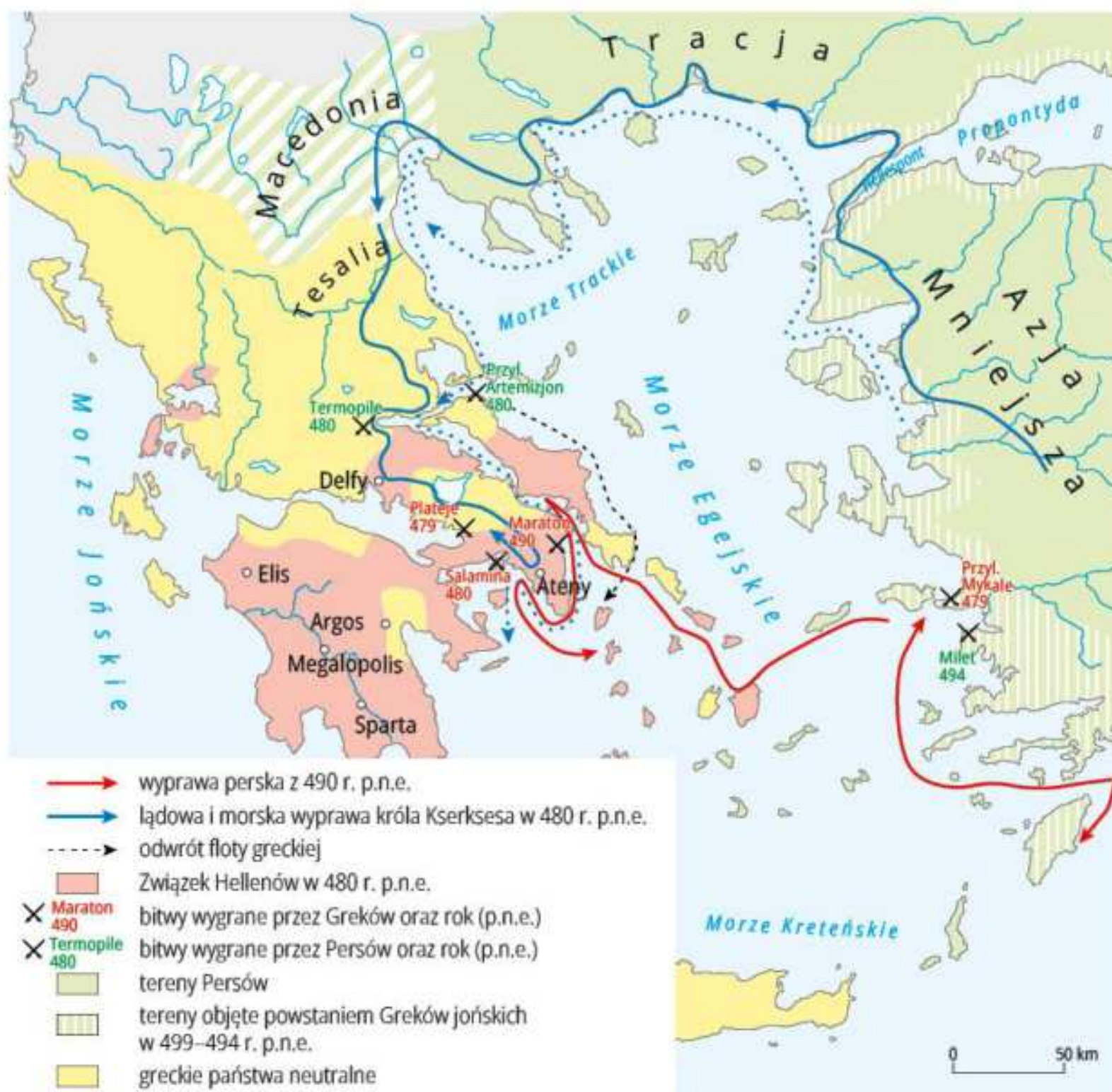
Amfora w stylu czarnofiguralnym przedstawiająca grecką falangę, ok. 560 r. p.n.e.

Uzbrojenie hoplity składało się z sięgającego od szyi do pasa pancerza, nagołenników i hełmu (wykonanych z brązu), dużej tarczy (łączącej elementy brązowe, drewniane i skórę) oraz włóczni (ok. 2,5 m długości) i krótkiego, obosiecznego miecza.

Perscy wojownicy na kamiennym reliefie z Persepolis, VI/V w. p.n.e.

Na ilustracji przedstawione są elitarne jednostki – gwardia królewska. Piechurzy perscy byli lekkozbrojni. Nie używali hełmów, nosili tarcze wykonane z wikliny pokrytej skórą, a pod kaftanami lekkie zbroje zrobione z metalowych łusek. Do walki wykorzystywali włócznie, sztylety i łuki.

Wojny grecko-perskie w V p.n.e.

Ćwiczenie

Wskaż na mapie obszary Hellady, na których toczyły się walki pomiędzy Grekami a Persami, oraz te tereny, na które wojska perskie nie dotarły.

II wojna perska

bitwy

W 480 r. p.n.e. rozpoczęła się II wojna perska. Droga, którą pokonywało ogromne wojsko Kserksesa, wiodła przez Hellespont (cieśninę odgradzającą Azję Mniejszą od Bałkanów), a następnie Trację i Macedonię. Grecy postanowili, że pierwszym punktem ich oporu staną się **Termopile** strzegące wąskiego pasa wybrzeża między morzem a stromymi zboczami górskimi. Tędy prowadziła **jedyna droga z Tesalii do centralnej Grecji**. Dla obsadzenia tego przejścia wystarczyło kilka tysięcy greckich wojowników. Nadciągająca armia perska była kilkunastokrotnie liczniejsza, jednak z powodu wąskiej przestrzeni tylko niewielka jej część mo-

gła być użyta w boju. Dopiero odnalezienie ścieżki przez góry pozwoliło Persom przedostać się na tyły Greków. **Spartański król Leonidas** zdecydował wówczas o pozostaniu z 300 spartiatami, aby osłonić odwrót reszty helleńskich wojsk. Przyłączyło się do niego jeszcze kilkuset innych greckich wojowników i chociaż część z nich poddała się Persom, to poświęcenie pozostałych żołnierzy, spośród których nikt nie pozostał przy życiu, pozwoliło bezpiecznie wycofać główne siły Hellenów.

Persowie przedostali się w głąb Hellady, a kolejne greckie *poleis* przechodziły na ich stronę. **Podbili i zniszczyli Ateny**, a ich mieszkańcy uciekli przed atakiem na Peloponez oraz wyspę **Salaminę**. W jej pobliżu zgromadziła się też **flota grecka** (ponad połowę jej sił stanowiły okręty ateńskie – nowoczesne trójrzędowce – triery) i wydała tu **bitwę statkom perskim**. Mimo przewagi liczebnej Persowie ponieśli klęskę. Zwycięstwo pod Salaminą było w dużej mierze zasługą ateńskiego polityka i stratega **Temistoklesa**. Opracował on plan walki w cieśninie, w której ciężkie okręty perskie nie potrafiły sobie poradzić ze zwrotnymi statkami greckimi.

Klęska perskiej floty spowodowała, że zaopatrywanie armii lądowej w żywność stało się bardzo utrudnione. Persowie wycofali się więc na obszary położone na północ od Attyki. Dalsze działania zbrojne planowali podjąć w następnym roku. Tymczasem **479 r. p.n.e.** przyniósł im nowe klęski. Tym razem Grecy dowodzeni przez Spartan pokonali Persów na lądzie, pod **Platejami**. Jednocześnie wojska greckie wylądowały na wybrzeżu Azji Mniejszej. W trakcie stoczonej tam zwycięskiej bitwy na przylądku Mykale została spalona perska flota. Ponadto małoazjatyckie miasta wzniciły nowe powstanie.

Aby skuteczniej toczyć dalsze boje z Persją, Ateny zawiązały sojusz z wieloma *poleis* leżącymi na wyspach oraz na wybrzeżu Tracji i w rejonie cieśnin czarnomorskich. Był to tzw. **Związek Morski** (inaczej: **Związek Delijski**, gdyż miał siedzibę na wyspie Delos). Sparta odsunęła się w tym czasie od wojny z Persją, a Związek Hellenów przestał funkcjonować. **Rola Aten stała się więc decydująca**, tym bardziej że to one dominowały na morzu, które było teraz główną areną działań. Ateńczycy głosili hasło wyzwolenia spod panowania perskiego wszystkich Greków. **Walki trwały przez kolejne 30 lat** i przyniosły Związkowi Morskiemu powodzenie. Porozumienie z Persją zawarte w 448 r. p.n.e. zapewniło **niepodległość *poleis* leżącym na wybrzeżu Azji Mniejszej**. One także przystąpiły do Związku Morskiego pozostającego pod przewodnictwem Aten. Tylko niektóre kolonie greckie (zwłaszcza w Egipcie) pozostały pod perskim panowaniem. Zwycięstwo Hellenów w wojnach perskich nie tylko spowodowało opisane zmiany polityczne, lecz także wpłynęło na grecką mentalność – umocniło przekonanie o własnej wyższości cywilizacyjnej i doskonałości systemu greckich *poleis*.

Związek Morski

Hellada po wojnach perskich

Chociaż wojny perskie wzmocniły poczucie wspólnoty cywilizacji helleńskiej, rozbieżności interesów i waśnie pomiędzy greckimi *poleis* nie znikły. Dotyczyło to przede wszystkim rywalizacji dwóch najsilniejszych miast-państw: Sparty i Aten. Krótka wojna stoczona tuż po najazdach perskich nie przyniosła rozstrzygnięcia konfliktu. Jednak można było zauważyć, że ponad Spartę – dotąd największą potęgę militarną w Helladzie – wyrastają w Grecji Ateny.

Ateny w czasach
Peryklesa

Podstawą znaczenia Aten była dominacja w Związku Morskim. Należące do niego *poleis* stopniowo stawały się coraz bardziej zależne od polityki ateńskiej i nie traktowano ich jako równorzędnych sojuszników. Ateńczycy kontrolowali wspólny **związkowy skarbiec**, który był przeznaczony na cele obronne, zwłaszcza na budowę okrętów. Wtrącali się wielokrotnie **w sprawy wewnętrzne** członków Związku, w razie potrzeby odsuwali siłą od rządów ludzi, którzy im nie sprzyjali. Próby prowadzenia zbyt niezależnej polityki traktowali jako bunt. Umacniali swoją pozycję ekonomiczną i polityczną także poprzez wysyłanie **osadników ateńskich** na ziemie odbierane pod różnymi pretekstami sojusznikom.

Ponieważ zagrożenie perskie zostało oddalone, Ateńczycy wykorzystywali fundusze Związku na własne potrzeby. Rozbudowywali umocnienia powstałego jeszcze przed bitwą pod Maratonem **portu w Pireusie** (8 km od Aten). Wybudowali też tzw. **Długie Mury** łączące ten port z miastem. Okres największej świetności Aten wiąże się z **Peryklosem**, który w demokratycznym systemie ateńskim umiał znaleźć dla siebie pozycję dającą mu bardzo dużo władzy. **Od lat 50. V w. p.n.e.** stał się osobą wywierającą **przez blisko 30 lat** decydujący wpływ na politykę wewnętrzną, a jeszcze bardziej zagraniczną Aten. Był zdecydowany budować ich mocarstwową pozycję. Jednocześnie głosił, że konsekwentne poszerzanie ateńskich wpływów musi się wiązać z wybuchem wojny ze Spartą, do której rzeczywiście doprowadził.

Perykles (ur. ok. 495/490, zm. 429 p.n.e.), kopia marmurowego popiersia z 2. połowy V w. p.n.e.

Perykles pochodził z arystokracji. Był człowiekiem o niezwykłych talentach politycznych. Nie narzucił ani nie utrzymywał swojej niezwyklej pozycji siłą. Zdobył natomiast wielki autorytet i potrafił przekonywać do swoich racji obywateli *polis* zebranych na zgromadzeniu ludowym. Formalne uprawnienia, jakie posiadał, dotyczyły głównie kilkunastokrotnego piastowania przez niego urzędu stratega. Wprowadzane z inicjatywy Peryklesa reformy zwiększyły udział zwykłych obywateli w sprawowaniu władzy i ostatecznie ugruntowały system demokracji ateńskiej.

wojna peloponeska

Hellada już w kilkanaście lat po zakończeniu zmagania z Persami stanęła w ogniu długotrwałej, wyniszczającej wojny **pomiędzy Atenami** (przewodzącymi Związkowi Morskiemu) **a Spartą** (stojącą na czele Związku Peloponeskiego). W konflikcie tym wzięła udział większość greckich *poleis*. Nazwano go **wojną peloponeską (431–404 p.n.e.)**. Wielokrotnie odwracały się koleje losów walczących stron. Dla wielu *poleis* należących do Związku Morskiego była to okazja do wyzwolenia się od dominacji Aten. **Ostatecznie w wojnie tej triumfowała Sparta**. Pozycja Aten uległa całkowitemu załamaniu – musiały one zburzyć Długie Mury, wyzbyć się floty, a Związek Morski został rozwiązany. Hellada, jak nigdy dotąd, została zdominowana przez jedną *polis* – Spartę. Jednak okres jej przewagi trwał jedynie

30 lat. Potęgę Sparty złamał nowy sojusz utworzony pod przewodnictwem greckich **Teb**. Od tego momentu zacięte walki na obszarze Hellady nie ustawały. W jej sprawy wewnętrzne uwikłana była **Persja** manipulująca stronami konfliktu i podtrzymująca panujący w Grecji chaos. Sytuacja taka trwała aż do podboju i zarazem zjednoczenia Hellady przez Macedończyków w latach 30. i 20. IV w. p.n.e. Zdarzenia te przyniosły koniec epoki klasycznej w dziejach starożytnej Grecji.

Źródło historyczne

Tukidydes (historyk grecki żyjący w 2. połowie V w. p.n.e.) o wojnie peloponeskiej

Spośród dawniejszych wydarzeń najważniejszymi były wojny perskie, ale rozstrzygnięto je szybko w dwu bitwach morskich i dwu lądowych; obecna zaś wojna była długotrwała i tyle cierpień przypadło w udziale Helladzie, ile nigdy przedtem w równie długim okresie. Nigdy bowiem przedtem nie zdobyli i nie zamienili w pustynię tylu miast ani barbarzyńcy, ani sami Grecy walczący przeciw sobie. Są też miasta, które po zdobyciu zostały skolonizowane przez zupełnie nową ludność. Nigdy też przedtem nie było takiej fali wysiedleń ani takiego przelewu krwi wskutek działań wojennych i walk domowych.

Tukidydes, *Wojna peloponeska*, Warszawa 1988, s. 16–17.

Ćwiczenie

Przedstaw następstwa wojny peloponeskiej, które wskazał Tukidydes. Dlaczego – twoim zdaniem – ukazuje jej skutki jako tragiczniejsze niż skutki wojen perskich?

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów okoliczności i przyczyny, które doprowadziły do wojen między Persją a Grekami w 1. połowie V w. p.n.e.
2. Sporządź w zeszycie tabelę, w której umieścisz najważniejsze informacje dotyczące zmagania Greków z Persami z podziałem na kolejne ich etapy. Uwzględnij okresy kolejnych kampanii wojennych, daty i miejsca bitew, imiona wodzów greckich, najważniejsze konsekwencje poszczególnych bitew.
3. Wskaż czynniki, które utrudniały Hellenom osiągnięcie zwycięstwa w zmaganiach z Persami, oraz te, które takiemu zwycięstwu sprzyjały i ostatecznie je umożliwiły. Przedstaw skutki wojen perskich.
4. Wyjaśnij, na czym opierała się potęga ateńskiej *polis* w V w. p.n.e. Przedstaw okoliczności, które doprowadziły do jej załamania w końcu tego stulecia.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 81 • W 2. połowie VI w. p.n.e. na Bliskim Wschodzie wyrosło potężne **imperium perskie**, którego granice rozciągały się od rzeki Indus (na wschodzie) po Egipt i ziemie wybrzeża Afryki (na zachodzie).
- s. 81 • W latach 40. VI w. p.n.e. **król Persów Cyrus II** opanował Lidię, a wraz z nią zależne od niej dotąd greckie *poleis* na wybrzeżu Azji Mniejszej. Jego następcy w kilkadziesiąt lat później uzyskali pierwsze nabytki na terenie Europy – w rejonie cieśnin czarnomorskich i Tracji.
- s. 83 • W roku 499 p.n.e. wybuchło **powstanie małoazjatyckich *poleis*** skierowane przeciwko władzy perskiej – nazywane **powstaniem jońskim**. Zakończyło się ono klęską greckich rebeliantów.
- s. 84 • **I wojna perska** wybuchła w 490 r. p.n.e. Zniszczono wówczas Eretrię, natomiast Ateny obroniły swoją wolność na równinie pod Maratonem.
- s. 85 • Przed rozpoczęciem działań wojennych podczas II wojny perskiej mieszkańcy centralnej i południowej części Grecji zawiązali **Związek Hellenów**, czyli sojusz militarny pod przywództwem Sparty.
- s. 86 • **II wojna perska** wybuchła w 480 r. p.n.e.
- s. 86 • Bohaterska **obrona Termopil** nie zatrzymała armii perskiej. Wkrótce jednak szczęście zaczęło sprzyjać Grekom odnoszącym szereg zwycięstw: **pod Salaminą, Platejami oraz u wybrzeży Azji Mniejszej**.
- s. 87 • Ateny, dysponujące największą flotą, utworzyły pod swoim przewodnictwem **Związek Morski**. Obejmował on liczne *poleis* położone na wyspach i wybrzeżach Morza Egejskiego.
- s. 88 • Od lat 50. V w. p.n.e. politykiem, który skupił największą władzę w Atenach, był **Perikles**. Umiał on wykorzystać struktury systemu demokratycznego do sterowania wolą mieszkańców *polis*. Jednocześnie wprowadzał reformy, które zwiększały uprawnienia osób z niższych warstw społecznych.
- s. 88 • W latach 431–404 p.n.e. trwała **wojna peloponeska** pomiędzy Spartą (i jej sojusznikami ze Związku Peloponeskiego) a Atenami (i Związkiem Morskim). Klęskę poniosły Ateny, co stało się bezpośrednią przyczyną rozwiązania Związku Morskiego (Delijskiego).

4. Religia i obyczaje starożytnych Greków

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz wierzenia religijne starożytnych Greków;
- dowiesz się, jaki wpływ wywarła mitologia na literaturę i sztukę w starożytnej Grecji;
- przeczytasz o życiu obyczajowym i kulturalnym w Helladzie.

Wierzenia religijne

Wyobrażenia religijne Greków opierały się na licznych opowieściach o **życiu bogów** i półboskich bohaterów, czyli **herosów**. Hellenowie znali je od pokoleń i nie sposób wskazać dziś momentu ich powstania. Przekazywano je **przez stulecia ustnie**, z czasem opracowywano literacko jako pieśni, eposy, później także przedstawienia dramatyczne, w końcu były zapisywane. Nigdy nie przybrały postaci świętej księgi, zawierającej ujednolicony i obowiązujący przekaz religijny (jak to się stało np. w judaizmie). Te same opowieści miały **różne wersje**, nieraz sprzeczne ze sobą, i były odmiennie interpretowane. Grecy zasadniczo wierzyli w prawdziwość zawartych w nich zdarzeń. Jednak dopuszczali możliwość pewnych niejednoznaczności, ponieważ nie traktowali owych przekazów jako pochodzących wprost od bogów (czyli jako słowa objawionego). Poszczególne *poleis* czciły konkretnych bogów i herosów. W religijnych podaniach spletały się legendarne i historyczne przekazy o przeszłości danej *polis*.

Taką opowieść o dziejach bogów i ich kontaktach z ludźmi Grecy nazywali *mythos* – czyli **mit**. Zbiór mitów danej społeczności określamy mianem **mitologii**. Mity greckie opowiadały o narodzinach świata, bogów, herosów i ludzi, o ich bohaterskich i nikczemnych czynach, o początkach miast, rytuałów religijnych i różnych obyczajów czy umiejętności ludzkich, a także wyjaśniały zjawiska przyrodnicze. W mitach Hellenowie odnajdywali również wzorce moralne i wskazówki, czym jest dobro i zło, jak należy żyć, by zasłużyć na przychylność bogów.

mitologia Greków

Herakles przyprowadza Cerbera Eurysteuszowi, dla którego zmuszony był wykonywać niebezpieczne polecenia (tzw. 12 prac Heraklesa), naczynie służące do czerpania i przechowywania wody, ok. 525 r. p.n.e.

Herakles jest najbardziej znanym spośród herosów mitologii greckiej. Pochodzenie od tego bohatera przypisywali sobie spartańscy królowie. Herakles miał być według mitów synem Zeusa i Alkmeny – żony króla Teb. Jego życie naznaczyła nienawiść, jaką czuła do niego żona Zeusa Hera, rozgniewana z powodu niewierności swojego boskiego małżonka. Jej intrygi doprowadziły m.in. do konieczności wykonania przez Heraklesa 12 niebezpiecznych zadań wyznaczonych mu przez króla Myken Eurysteusza. Ostatnią było sprowadzenie na ziemię strzegącego zaświatów trzygłowego psa Cerbera.

bogowie greccy

Religia grecka miała charakter **politeistyczny**, a mity mówiły między innymi o tym, jakie pokrewieństwo łączy poszczególnych bogów i herosów. Greccy bogowie pod wieloma względami **przypominali ludzi**. Byli jak oni zazdrośni, mściwi, okrutni, próżni i kłótlivi, ale też mężni, mądrzy, współczujący i kochający. Ich **wygląd fizyczny** stanowił odzwierciedlenie wyobrażeń o doskonałym ludzkim ciele. Uważano ich za nieśmiertelnych, ale nie odwiecznych, potężnych, ale nie wszechmocnych. Ich siłę ograniczały działania innych bogów oraz rządzące światem przeznaczenie.

Grecy wierzyli, że otaczający ich świat powstał z **Chaosu** – bezkształtnej, niewyobrażalnej otchłani, wypełnionej nieokreśloną pramaterią. Według jednej z wersji mitu o powstaniu świata z Chaosu wyłoniła się bogini **Gaja**, czyli Ziemia, oraz **Eros**, bóg miłości. Następnie Gaja spłodziła **Uranosa** – uosobienie nieba. Jednym z jego synów był tytan **Kronos**, który zajął miejsce ojca i przejął władzę nad światem. Został on strącony do krainy podziemia przez **Zeusa** – późniejszego władcę wszystkich bogów oraz ludzi. Grecy wierzyli, że bogów jest wielu i zamieszkują oni nie tylko **Olimp** (górze uznawaną w Grecji za świętą), lecz także najbliższe otoczenie człowieka: jaskinie, lasy, źródła, głębiny morskie.

Poszczególnym bogom i boginiom przypisywano określone sfery życia ludzkiego pozostające pod ich opieką. Na czele boskiej hierarchii stał **Zeus** – bóg nieba oraz ziemi. Jego brat **Posejdon** władał morzami. **Apollo** przywracał ład, patronował wróżbiarstwu i lecniectwu oraz sztuce i wiedzy. **Afrodyta** była boginią miłości i piękna. **Artemida** opiekowała się lasami i łowami. **Dionizos** to bóg nieokiełznanej części ludzkiej natury, a także wina. **Atenę** uważano za boginię mądrości i sprawiedliwej wojny.

Hermes, rzymska kopia greckiego posągu, V w. p.n.e.

Hermes był jednym z bóstw zamieszkujących Olimp. Pełnił funkcję posłańca bogów. Opiekował się wędrowcami, kupcami, pasterzami, a nawet złodziejami. Patronował też miejscom, gdzie młodzież szkoląca się do służby militarnej wykonywała ćwiczenia fizyczne.

Grecy nie mieli jednego, jasnego wyobrażenia na temat **życia pośmiertnego**. Przeważało przekonanie, że po śmierci dusza ludzka nie zachowuje wiele ze świadomości, pamięci i zdolności odczuwania, jakie miała za życia. Czekają ją smutne błąkanie się po zaświatach – krainie umarłych, czyli **Hadesie**. Jedynie dusze niektórych bogów nagradzali bądź karali. Nagrodą było przebywanie w Elizjum (na Polach Elizejskich), gdzie można było osiągnąć spokojną szczęśliwość, bez pamięci o swoim ziemskim życiu, bez cierpień i pragnień. Równie niewielu, co nagroda, spotykała kara – cierpienie w Tartarze.

Formy religijności

Religijność Greków koncentrowała się na **spełnianiu konkretnych praktyk religijnych** – składaniu ofiar, wznoszeniu modłów, przestrzeganiu zalecanych ob-

kult religijny

rzędów. Oddawanie w przepisowy sposób czci bogom było ważne nie tylko dla każdego Greka z osobna, lecz także **dla całej polis**. Odprawianie kultu w przyjęty dla danego miasta sposób stanowiło jeden z najważniejszych czynników spajających wspólnotę obywateli. Ci, którzy nie mieli praw obywatelskich, nie byli też dopuszczani do sprawowania kultu. Dbanie o przychylność bogów i wystrzeganie się urażenia ich miały zagwarantować pomyślność *polis*. Tego, kto się wyłamywał z obowiązków religijnych, postrzegano jako zagrożenie dla wspólnoty i czasem surowo karano.

Składanie ofiary z jagnięcia, malowidło na desce z 2. połowy VI w. p.n.e.

To jedno z nielicznych zachowanych do naszych czasów greckich malowideł na desce. Pochodzi z jaskini w okolicach Koryntu, w której oddawano cześć bóstwom. Grecy składali ofiary ze zwierząt, płodów rolnych i wina. Tylko część zabijanego zwierzęcia poświęcano bogom (spalano), a większość trafiała na uroczystą ucztę, którą wyprawiano po zakończeniu obrzędów ofiarnych. Gdy składano wielkie ofiary przebłągalne, palono na ołtarzu całe zwierzę.

Kapłani nie stanowili w Helladzie wyodrębnionej grupy społecznej. Zazwyczaj byli wysokimi **urzędnikami polis**, którzy w jej imieniu składali **ofiary**, organizowali **święta i procesje**, dbali o świątynie. Tylko w nielicznych świętych przybytkach przebywali kapłani, których funkcja była dziedziczna. Co ważne – **świątyni** nie traktowano jako miejsc modłów i sprawowania obrzędów religijnych. Wszelkie uroczystości odbywały się w ich pobliżu lub w innych świętych miejscach (jak gaje czy źródła). Natomiast budynki świątyni przeznaczano wyłącznie dla boga lub bogini. W ich wnętrzu znajdował się posąg wyobrażający bóstwo. Uroczystości religijne były jedną z nielicznych form życia publicznego, w których **mogły brać udział kobiety**.

kapłani

Ośrodki kultu związane były ściśle z daną *polis*. Wyjątek stanowiły **sanktuaria panhelleńskie**, do których przybywali wierni z różnych rejonów Hellady. W wielu takich miejscach oddawanie czci bogom zapoczątkowano w bardzo odległych czasach (np. w świątyni boskich bliźniąt Apolla i Artemidy na wyspie Delos). Najważniejsze sanktuaria panhelleńskie – świątynie **Zeusa w Olimpii** i **Apolla w Delfach** – powstały jednak później.

Znaczną rolę odgrywały w Helladzie wróżby i wyrocznie. Szczególną pozycję miała **wyrocznia mieszcząca się w Delfach**. Kapłanki (**Pytie**) przepowiadały w niej w imieniu Apolla przyszłość. Z całej Grecji przybywali Hellenowie do Delf po za-

wyrocznie

lecenia dotyczące nie tylko religii czy osobistych problemów. Wodzowie i politycy – wysyłani często przez zgromadzenie obywateli – szukali u wyroczni wskazówek przed podjęciem decyzji dotyczących wojen, reform czy innych kluczowych kwestii publicznych. Stąd miała ona bardzo duże **wpływy polityczne**. Odpowiedzi udzielane przez Pytie były niejasne i wymagały szerszej interpretacji, co w rękach zręcznych polityków mogło być sposobem na osiągnięcie swojego celu.

Ruiny świątyni Apolla w Delfach, przy której znajdowała się wyrocznia

Sanktuarium w Delfach było najbogatszym ośrodkiem religijnym w Grecji, gdyż za wygłaszane przez Pytie przepowiednie trzeba było słono płacić. Hellenowie wierzyli ponadto, że miejsce to stanowi środek świata. Nad wejściami do świątyni umieszczano m.in. takie wskazania życiowe: „wszystkiego w miarę” i „poznaj samego siebie”.

Bardziej prywatną formą realizacji potrzeb religijnych był udział w **misteriach** i stowarzyszeniach religijnych, które nie wiązały się z oficjalnym życiem *polis*. Mistéria to obrzędy o tajemnym charakterze – dopuszczano do nich tylko wybrane osoby. Uczestniczący w nich Grecy wierzyli, że uzyskują bliższy, indywidualny kontakt z bóstwem. Spodziewali się, że uczyni to ich życie lepszym, a często także widzieli w misteriach drogę do osiągnięcia szczęścia po śmierci.

Bogini urodzaju i patronka kobiet Demeter przyjmuje od żony króla Eleusis kłosy zboża będące symbolem misteriiw eleuzyńskich, malowidło na naczyniu ceramicznym, ok. 340 r. p.n.e.

Mistéria eleuzyńskie to najstynniejsze obrzędy wśród misteriiw starożytnej Grecji. Miasto Eleusis znajdowało się niecałe 20 km od Aten i zostało przez nie podporządkowane w VII w. p.n.e. Mieścił się tam ośrodek kultu Demeter i jej córki Persefony. Mistéria odbywały się tu dwa razy w roku. W ich trakcie odprawiano obrzędy oczyszczające oraz recytowano pieśni ku czci bogiń, którym przypisywano nauczanie ludzi sztuki rolnictwa. Ważnym momentem była inicjacja, czyli wprowadzenie nowych członków w obręb misteriiw i przekazanie im tajemnic związanych z ich odprawianiem. Mimo że mistéria eleuzyńskie odprawiano przez wiele stuleci (do IV w. n.e.), ich tajemnica była tak pilnie strzeżona, że żadne bliższe szczegóły ich przebiegu nie są nam znane.

Obyczaje i życie społeczne

Dla Greków szlachetność ducha łączyła się nierozdzielnie ze szlachetnością ciała. Dlatego też przywiązywali wielką wagę do **sprawności fizycznej** i dbania o swoje ciało. **Piękno** fizyczne człowieka stanowiło dla nich jeden z najdoskonalszych rodzajów piękna. W przypadku arystokratów przekonania te łączyły się ponadto z silnym **duchem rywalizacji**, który stał u źródeł rozwoju **zawodów sportowych**. Innym ważnym czynnikiem skłaniającym do oddawania się ćwiczeniom fizycznym były **militarne obowiązki obywatela polis**. Udział w boju w ciężkim rynsztunku hoplity wymagał dużej siły i sprawności. Nieprzypadkowo konkurencje sportowe bezpośrednio nawiązywały do umiejętności wojskowych.

Najslawniejsze w Grecji zawody sportowe, w których rywalizowali ze sobą przedstawiciele *poleis* z całej Hellady, odbywały się **ku czci Zeusa w sanktuarium** panhelleńskim **w Olimpii**. Rywalizowano w takich konkurencjach, jak: biegi, zapasy, skok w dal, rzut dyskiem, rzut oszczepem, boks, wyścigi czterokonnych zaprzęgów. Według tradycji pierwsze **igrzyska olimpijskie** odbyły się w **776 r. p.n.e.** Czteroletni okres, jaki upływał pomiędzy kolejnymi igrzyskami, Grecy nazywali **olimpiadą**. Ostatnie starożytne igrzyska w Olimpii odbyły się w 393 r. n.e. Następnie ich urządzania zakazał rzymski cesarz Teodozjusz Wielki (zobacz rozdz. III.5.). Odrodzenie idei olimpijskiej nastąpiło pod koniec XIX w. z inicjatywy Francuza barona Pierre'a de Coubertin. W 1896 r. w Atenach zapoczątkowano nowożytne Igrzyska Olimpijskie. Od VI w. p.n.e. już także kilka innych sanktuariów poza Olimpią zaczęło organizować własne igrzyska ku czci bogów. W późniejszych wiekach rywalizacja obejmowała także grę na instrumentach muzycznych oraz recytowanie poezji (słynne z nich były zwłaszcza igrzyska pytyjskie w Delfach).

igrzyska
w Olimpii

Wieniec oliwny – nagroda, jaką zdobywał zwycięzca zawodów sportowych w Olimpii

Zwycięzcy igrzysk otrzymywali jedynie symboliczną nagrodę. Był nim wieniec, który zakładano na ich skronie. W Olimpii robiono go z gałązek oliwki, w Delfach – z krzewu laurowego, w Istmie – z gałązek sosny, a w Nemei – z dzikiego selera. Natomiast największego uznania i zaszczytów zwycięzca mógł spodziewać się po powrocie do ojczystej **polis**. Tam był fetowany i nagradzany, a nieraz otaczano go czcią należną herosom, czasem stawiano mu pomniki.

Jako zawodnicy oraz widzowie **w igrzyskach uczestniczyli jedynie mężczyźni**. Wynikało to z faktu, że helleńskie kobiety były oddalone od życia publicznego *polis*. W przypadku zawodów sport uprawiano nago. Podobny obyczaj obowiązywał w **gimnazjonach** (gr. *gymnos* oznacza „nagi”), czyli zespołach budynków i placów, gdzie ćwiczyła młodzież przygotowywana do podjęcia służby żołnierskiej. Greckie uwielbienie dla **pięknego nagiego ciała** przejawia się w sztuce plastycznej Hellady – w rzeźbach oraz malowidłach pokrywających ceramiczne naczynia.

gimnazjony

II. STAROŻYTNA GRECJA

Z czasem gimnazjony zmieniły swój charakter i zaczęły spełniać **znacznie więcej funkcji**. Młodzież pobierała w nich nauki z różnych dziedzin, a dorośli obywatele gromadzili się na dysputach oraz w celu wysłuchania mędrców dzielących się swoją wiedzą. Inny obszar życia towarzyskiego – przeznaczony dla kilkunastu wybranych osób – stanowiły **sympozjony**, czyli uczyty wypełnione gramy, muzyką, recytacją poezji i dyskusjami.

Młodzieniec ćwiczący w gimnazjonie rzut dyskiem – malowidło na naczyniu ceramicznym, koniec VI w. p.n.e.

rola kobiety

Kobieta w społeczeństwie greckim była ściśle przypisana do sfery domowej, a wyłączona z publicznej. Poza uczestnictwem w uroczystościach religijnych nie opuszczała ona praktycznie domu – dotyczyło to przede wszystkim mężatek. Wyjątek stanowiły mniej zamożne kobiety, które z racji podejmowania pracy zarobkowej częściej stykały się z zewnętrznym światem. Od młodych żon oczekiwano pełnienia funkcji pań domu. Pod ich nadzorem pozostawało gospodarstwo rodzinne oraz wychowanie dzieci (chłopców do 7. roku życia). Ich swoboda była mocno ograniczona, a o większości spraw decydowali mężczyźni. Życie rodzinne nie odgrywało wśród Greków znaczącej roli. Mężczyzna brał natomiast odpowiedzialność za edukację synów, których posyłano do szkół oraz wprowadzano w życie przy pomocy krewnych i starszych obywateli *polis*. Córki przygotowywano do roli pań domu. Jedynie wyjątkowo w zamożniejszych domach uczono je czytania i pisania.

Posąg młodej kobiety, Muzeum Sztuk Pięknych im. Puszkina w Moskwie

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj wierzenia religijne i mitologię starożytnych Greków. Wykorzystaj także wiedzę uzyskaną na zajęciach z innych przedmiotów (np. z języka polskiego).
2. Porównaj wierzenia Greków z religią Egipcjan oraz Izraelitów. Wskaż cechy specyficzne dla religii Hellady.
3. Przedstaw relacje, jakie zachodziły pomiędzy życiem religijnym a życiem społecznym i politycznym greckich *poleis*.
4. Omów sytuację i rolę społeczną kobiet w Helladzie.

POSUMOWANIE LEKCJI

- **Mitologia grecka** obejmowała wiele opowieści z życia bogów, herosów i ich relacji z ludźmi. Choć różne wersje tych samych mitów były często rozbieżne, stanowiły one podstawę wyobrażeń religijnych Greków, a także źródło nauk moralnych. s. 91
- Każda dziedzina życia ludzkiego i różne aspekty przyrody miały swoich **boskich patronów**. s. 92
- Najważniejsze dla religijności greckiej było wypełnianie nakazanych obrzędów, zwłaszcza tych wspólnych dla wszystkich obywateli *polis*, które miały zapewnić jej przychyłność bogów. Uczestnictwo w **kulcie religijnym** traktowano jak przywilej i obowiązek obywatelski. s. 92
- **Kapłani** w Helladzie nie stanowili odrębnej warstwy społecznej. Zazwyczaj byli urzędnikami odpowiadającymi za kwestie religii. s. 93
- Bardzo ważną rolę odgrywały w Grecji **sanktuaria panhelleńskie oraz wyrocznie** (przede wszystkim delficka). Oddziaływały one bardzo silnie na życie społeczne, a nawet polityczne. s. 93
- Do najbardziej charakterystycznych cech kultury greckiej należały duch rywalizacji oraz najwyższe uznanie dla sprawności fizycznej i doskonałości ludzkiego ciała. Najstarsze i najsławniejsze były **igrzyska w Olimpii** (od 776 r. p.n.e.). s. 95
- **Gimnazjony** pełniły funkcję edukacyjną oraz wychowawczą. Sympozjony natomiast stanowiły okazję do zabawy, ale też dyskusji politycznych i zapoznania się z twórczością artystyczną. s. 95
- W **życiu publicznym** uczestniczyli wyłącznie mężczyźni. **Kobiety** dopuszczono jedynie do uroczystości religijnych, poza tym ich aktywność skupiała się wokół gospodarstwa domowego. s. 96

5. Kultura grecka w epoce archaicznej i klasycznej

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz najwybitniejszych twórców starożytnej Grecji;
- przeczytasz o naukach przyrodniczych i humanistycznych rozwijanych na tym obszarze;
- nauczysz się rozpoznawać dziedzictwo kulturowe Grecji.

Literatura i teatr

W Helladzie przez stulecia przekazywano sobie ustnie opowieści mityczne opiewające czyny herosów i losy bogów oraz przedstawiające wydarzenia z dawnych dziejów, które przeszły do legendy. W starożytnej Grecji stało się to profesją **aojdów** – pieśniarzy recytatorów. Przy akompaniamencie instrumentu prezentowali oni swoje częściowo improwizowane pieśni podczas zabaw oraz świąt. Z tradycji tej wyłoniły się pierwsze pisane teksty literatury greckiej. Pojawiły się one na przełomie Wieków Ciemnych i epoki archaicznej. Najstarsze znane nam dzieła literatury starożytnej Grecji to **Iliada** i **Odyseja** przypisywane **Homerowi**, który miał być wedle Hellenów największym z aojdów. Utwory te to dużych rozmiarów **poematy epickie** dotyczące wojny trojańskiej. Przez stulecia ich treść stała się podstawą greckiej edukacji i wychowania. Niewiele później powstały eposy **Hezjoda**. Miały one odmienny charakter od dzieł Homera: **Narodziny bogów** starały się stworzyć uporządkowaną opowieść dotyczącą początków świata i bogów, a **Prace i dnie** zawierały wiele pouczeń dotyczących życia obywatela *polis*, jego pracy, gospodarowania i codziennych zajęć. Oba dzieła koncentrowały się na przestaniu etycznym.

Grecka poezja zawierała początkowo głównie treści religijne związane z mitami. Opowiadając o herosach i walecznych czynach bohaterów z przeszłości, wyrażała też obywatelskie wartości *polis* i dotyczyła problemów etycznych. Z czasem nabierała cech lirycznych, opiewając miłość i radość życia. Do najwybitniejszych jej twórców należeli **Safona**, **Anakreont** i **Pindar**. Poezja przeznaczona była do **śpiewnego recytowania** z akompaniamentem instrumentu – najczęściej liry (stąd Grecy nazywali ją **liryką**, jednak rozumieli to słowo inaczej niż współczesna nam teoria literatury). Czasem wykonaniom liryki towarzyszył także taniec. Prezentowano ją podczas sympozjonów oraz w trakcie uroczystości religijnych. Ze względu na charakter jej wykonywania stanowiła w istocie rodzaj przedstawienia.

Pieśni wykonywane wspólnie przez grupy śpiewaków w **Atenach** podczas Wielkich Dionizjów, czyli **uroczystości ku czci Dionizosa**, stały u źródeł niezwykle ważnej w dziejach kultury europejskiej nowości – **dramatu**. Jego początki sięgają **schyłku VI w. p.n.e.** Przez następne dwa stulecia pozostawał specjalnością Aten,

Homer i Hezjod

dramat grecki

z którymi nie próbowały konkurować inne *poleis*. Dwa razy do roku w czasie świąt związanych z Dionizosem wystawiano sztuki teatralne (tragedie oraz komedie), które rywalizowały ze sobą **w konkursie**. **Tragedie** miały wzniosły charakter, opierały się na mitach i podejmowały ponadczasową problematykę etyczną, zarazem odnosząc się aluzyjnie do aktualnych problemów obywateli *polis*. Kontynuowały w ten sposób tradycję greckiej poezji. **Komedie** miały natomiast charakter prześmiewczy – stanowiły satyrę na bieżące tematy polityczne i obyczajowe. Najwybitniejszymi twórcami tragedii byli **Ajschylos, Sofokles i Eurypides**. Wśród autorów komedii zastąpił przede wszystkim **Arystofanes**.

Maska teatralna przedstawiająca twarz kobiety, wykorzystywana w przedstawieniach dramatycznych w starożytnej Grecji

Aktorzy teatru greckiego występowali zawsze w maskach. Nie wyobrażały one konkretnej osoby, ale raczej pewien typ postaci scenicznej. W przedstawieniu brało udział najczęściej tylko trzech aktorów, którzy w zależności od sceny przywdziewali różne maski. Na scenie występowali tylko mężczyźni. Odtwarzali oni także role kobiece. Występom aktorów towarzyszył ponadto chór.

Amfiteatr w Epidauros (miejscowości leżącej na południe od Koryntu) to najlepiej zachowany z greckich teatrów, pochodzi z ok. 300 r. p.n.e.

Greckie *poleis* dla wystawiania dramatów budowały amfiteatry wkomponowane najczęściej w zbocza górskie, odznaczające się doskonałą akustyką, która pozwala słyszeć słowa aktorów wielotysięcznej publiczności.

Filozofia

Szczególną cechą kultury greckiej i jednym z najważniejszych elementów pozostawionego przez nią dziedzictwa była skłonność niektórych Hellenów do tego, aby nie zadowalać się religijnymi i nadnaturalnymi objaśnieniami zjawisk. Grecy zaczęli przysłuchiwać się mędrcom, którzy chcieli rozumowo dojść do prawdy o naturze świata i losie człowieka. Ich bezinteresowne dążenie do poznania i zrozumienia rzeczywistości nazwano z czasem **filozofią**, czyli **umiłowaniem mądrości**.

filozofia

Filozofia narodziła się **na przełomie VII i VI w. p.n.e.** w *poleis* leżących na **wybrzeżu Azji Mniejszej** oraz w greckich koloniach. Swobodna i nieszablonowa myśl miała tam dobre warunki rozwoju, jak to zwykle bywało na pograniczu różnych kultur. Pochodzący stamtąd pierwsi filozofowie starali się określić prawa rządzące światem materialnym i zrozumieć zachodzące w przyrodzie procesy. Nazwano ich **jońskimi filozofami przyrody**. Chcieli odkryć **pierwotne tworzywo**, z którego jest

najwięksi
filozofowie

zbudowany kosmos, **fundamentalną zasadę** będącą przyczyną wszelkich zjawisk występujących w naturze. Według jednych (**Tales z Miletu**) tworzywem tym była woda, a według innych – powietrze lub ogień. Tę ostatnią możliwość wybrał **Heraklit z Efezu**. Filozof ten wskazywał, że ogień ma moc zmieniania, przeobrażania rzeczy, a podstawowymi cechami zjawisk są właśnie zmienność i nietrwałość. Nic nie jest stałe i wieczne – *panta rhei*, czyli „wszystko płynie”.

Przeciwnego zdania niż Heraklit był **Parmenides z Elei**. Uważał on, że wszystko, co istnieje na świecie, jest odwieczne, a zmiany widoczne w przyrodzie są złudzeniami. Sądził, że zmysły (wzrok, słuch, dotyk) dają nam fałszywy obraz świata, więc można polegać tylko na rozumie. Oryginalne poglądy przedstawił **Demokryt z Abdera**, który potrafił połączyć dwa powyższe stanowiska. Stwierdził on, że wszystko składa się z poruszających się w przestrzeni maleńkich, wiecznych cząstek (**atomów**). W odróżnieniu od atomów, ciała z nich zbudowane podlegają jednak zmienności i przemijaniu. Z kolei **Pitagoras** z wyspy Samos głosił, że doskonały ład wszechświata jest oparty na **liczbach** i na relacjach pomiędzy nimi.

Z czasem dla kontynentalnej Hellady, a ściślej – **Aten** – przyszedł czas (w V–IV w. p.n.e.), kiedy stały się centrum myśli filozoficznej. Właśnie filozoficzne koncepcje wykształcone w ateńskiej *polis* miały się okazać najważniejszym punktem odniesienia dla filozofów przez następne dwa tysiąclecia.

W 2. połowie V w. p.n.e. w Atenach głosił swoje ideały **Sokrates**. Kładł on nacisk na **kwestie etyki i właściwego sposobu życia**. Według niego wszelkie zło płynie z nieświadomości tego, czym jest dobro. **Cnota to wiedza** o tym, co słuszne i sprawiedliwe. Kto tę mądrość posiada, będzie czynił dobro. Dlatego tak cenne jest zdobywanie wiedzy.

Sokrates nie przekazywał nigdy wprost swojego sposobu rozumienia problemów etycznych; nie ukazywał swoich przeświadczeń jako zestawu gotowych odpowiedzi. **Metoda** stosowana przez niego polegała na zadawaniu pytań i podawaniu w wątpliwość pozornie oczywistych przekonań. Podejmował dyskusję po to, aby skłonić rozmówcę do refleksji i aby sam odkrył on prawdę. W tym celu wskazywał na sprzeczności w rozumowaniu osoby, z którą prowadził rodzaj pojedynku na słowa. Jednak najczęściej efektem takiej konwersacji było ośmieszenie rozmówcy, gdy nie potrafił on nadążyć za myślą Sokratesa. Filozof zyskał sobie w ten sposób wielu wrogów. Ponadto odnosił się bardzo krytycznie do życia ateńskich obywateli rozkochanych w bogactwie i sławie. Nie cenił też ustroju demokratycznego. Stawał się stopniowo w Atenach człowiekiem bardzo niepopularnym. W 399 r. p.n.e. wytoczono mu proces o bezbożność i wprowadzanie nowych bogów (chodziło o jego stwierdzenia, że kieruje nim wewnętrzny boski głos). Został **skazany na śmierć**. Choć miał możliwość ucieczki z więzienia, uznał, że jego obowiązkiem jest szanowanie praw ojczystej *polis*. Wypił więc podaną mu z wyroku sądu truciznę.

Nikogo i niczego nie umiem słuchać jak tylko argumentu, który mi się po rozwadze wyda najstosowniejszy.

Najmądrzejszy jest, który wie, czego nie wie.

~ Sokrates

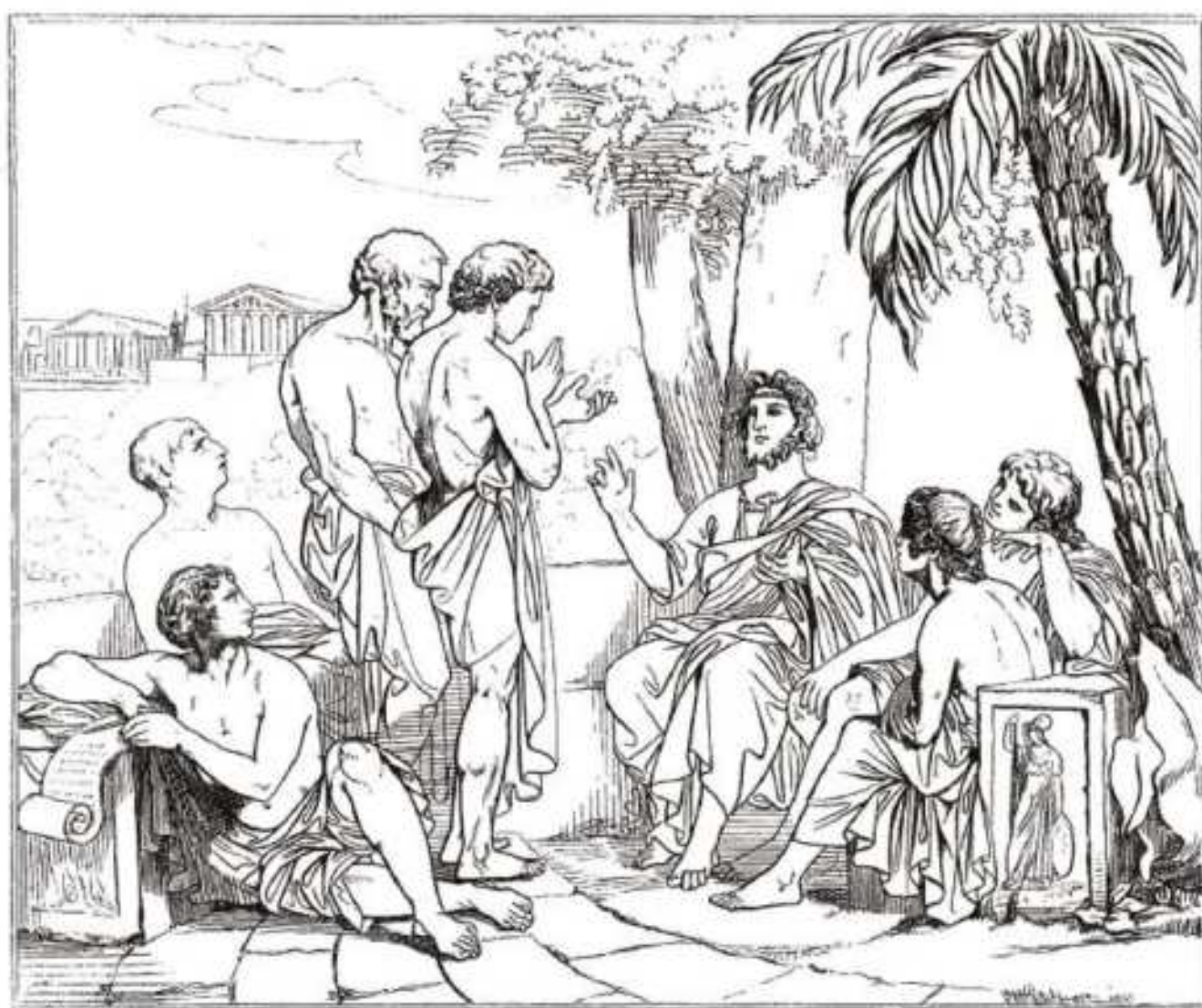

Platon – uczeń Sokratesa – stworzył system filozoficzny (idealizm platoński), który opierał się na przekonaniu, że jedynie prawdziwy jest **świat idei**. To świat duchowy, do którego nie mamy dostępu wprost, poprzez postrzeganie zmysłami. **Doświadczana** przez nas na co dzień **rzeczywistość** stanowi jedynie jego **niedoskonałe odbicie**. Idee natomiast są doskonałe, wieczne i niezienne. Ich realizacje w otaczającym nas świecie materialnym są ułomne, zmienne i dające jedynie częściowe o nich wyobrażenie. Poszczególne przedmioty są dla nas piękne, ponieważ istnieje wyższa nad nie ogólna idea piękna. Platon przyjmował, że panuje wśród idei ustalona hierarchia, przy czym pierwszą najważniejszą zasadą, na której opiera się świat, jest idea dobra.

Mysleć to co prawdziwe, czuć to co piękne i kochać co dobre – w tym cel rozumnego życia.

– Platon

Platon (lata 427–347 p.n.e.) w Akademii w wyobrażeniu szwedzkiego malarza Carla Wahlboma (czytaj: karla łolboma), XIX w.

Akademiją została nazwana szkoła filozoficzna założona przez Platona w Atenach ok. 387 r. p.n.e. Jej nazwa wzięła się od gaju Akademos, w którym się znajdowała. Dyskutowano w niej na temat filozofii i dobrych rządów oraz nauczano matematyki i astronomii. Istniała przez ponad 900 lat.

Uczniem Platona był **Arystoteles** żyjący u schyłku epoki klasycznej (zmarł w 322 r. p.n.e.). Był on niezwykle wszechstronnym filozofem – zajmował się różnorodnymi dziedzinami ówczesnej wiedzy, porządkując ją i systematyzując. Odrzucił preko-

nanie Platona, że prawdziwym bytem są idee. Dla Arystotelesa przeciwnie – **to rzeczy istniejące w naszym świecie są realne. Idee to tylko pojęcia**, które tworzymy, aby prawidłowo rozumować. Uważał on w konsekwencji, że świat zrozumieć można jedynie poprzez obserwację faktów i wydarzeń, szukanie ich przyczyn oraz wyciąganie wniosków. Arystoteles był twórcą logiki jako umiejętności prawidłowego porządkowania myśli i wnioskowania.

W etyce Arystoteles głosił teorię tzw. **złotego środka**. Ani nadmierne uleganie pragnieniom, ani próba ich wyzbycia się nie były jego zdaniem właściwe. Najistotniejsze jest zachowanie **umiaru**, a odrzucenie skrajności. Na przykład winniśmy mieć poczucie własnej wartości, natomiast nie powinniśmy być ani zarozumiali, ani przesadnie skromni. Podobnie odwaga stanowi złoty środek pomiędzy bezsensowną brawurą a tchórzostwem. Arystoteles założył swoją **szkołę filozoficzną** przy gimnazjum w ateńskich ogrodach Likejon (stąd pochodzi słowo „liceum”).

Nie ma nic w umyśle, czego by przedtem nie było w zmysłach.

☞ *Nie poznamy prawdy, nie znając przyczyny.*

U początku filozofii stoi – zdziwienie.

~ Arystoteles

Rozwój wiedzy

Greckie zainteresowanie otaczającym światem i mechanizmami rządzącymi ludzkim życiem doprowadziło do powstania zaczątków takich nauk, jak **geografia** i **historia**, a nawet **etnografia** (wiedza o kulturach, obyczajach różnych społeczeństw). Dziedziny te były ze sobą **ściśle powiązane**, czego doskonałym przykładem są **Dzieje** autorstwa **Herodota z Halikarnasu**.

historiografia

Herodota uważa się za **ojca historiografii**. Żył on w V w. p.n.e. W tych czasach powszechnie uważano, że wydarzenia dzieją się z woli bogów. Mimo to Herodot poszukiwał ich powodów także **w świecie społecznym**. Wskazywał różne losy polityczne oraz odmienne obyczaje wojujących ze sobą ludów. Gromadził liczne **przekazy dotyczące przeszłości**, zestawiał ze sobą różne opinie, do wielu z nich odnosił się krytycznie. W swoim dziele pomieścił **różnorodne wątki** – interesowała go geografia oraz wierzenia, a także sposoby życia w różnych zakątkach znanego wówczas świata. Sam bardzo wiele podróżował, dzięki czemu zebrał wiedzę konieczną do stworzenia tak wszechstronnej pracy.

Drugim z wybitnych historyków greckich był Ateńczyk **Tukidydes** – autor **Wojny peloponeskiej**. Jego umiejętność **analizowania motywów działań** jednostek i zbiorowości nie miała sobie równej wśród starożytnych historyków. Był skrupulatny w przedstawianiu przebiegu zdarzeń, a ponadto starał się wskazać okoliczności, które do nich doprowadziły. Przyczyn zdarzeń doszukiwał się wyłącznie w sferze ludzkich działań, a nie w woli bogów. W swojej pracy umieścił wiele mów wygłaszanych przez polityków – tak, aby pokazać motywy ich działań. Uważał, że będzie to stanowiło praktyczną naukę dla przyszłych pokoleń.

nauki
przyrodnicze

Ogromny wkład do nauki starożytnej wnieśli **pitagorejczycy**, czyli zwolennicy i uczniowie Pitagorasa. To oni odkryli fakt, że Ziemia jest kulista i upowszechniali to przekonanie wśród wykształconych Greków. Stworzyli nawet teorię mówiącą o tym, że nasza planeta porusza się w kosmosie. Nie wiedzieli jednak, że punktem, wokół którego krąży, jest Słońce. Mimo szerokiego rozpowszechnienia tej wizji wszechświata nie spotkała się ona z aprobatą Arystotelesa. Przyjął on koncepcję, że Ziemia jest nieruchoma, a ciała niebieskie poruszają się po sferach ją otaczających (teoria geocentryczna). Pitagorejczycy rozwinęli zwłaszcza wiedzę matematyczną i dotyczącą muzyki. W ich przekonaniu te dwie dziedziny były najściślej ze sobą związane.

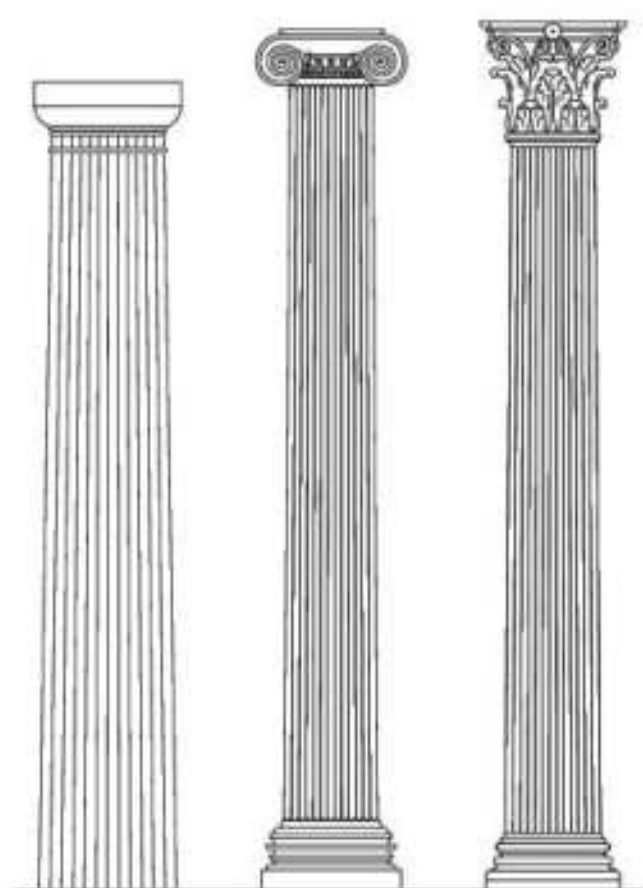
Grecy rozwijali także **wiedzę przyrodniczą** – podstawy biologii oraz medycynę. Za ojca **sztuki lekarskiej** uznaje się **Hipokratesa**. Nauczał on, że choroby nie są wywoływane przez bóstwa, lecz przez prawa przyrody. Obserwacja ich przebiegu może być kluczem do znalezienia medycznych, a nie magicznych sposobów leczenia. Hipokrates był również twórcą zasad etyki lekarskiej.

Sztuki plastyczne

Wkład w sztukę grecką wniosło wiele *poleis*. W początkach epoki archaicznej bardzo ważne było w tej dziedzinie oddziaływanie Koryntu. Jednak w okresie politycznej dominacji ateńskiej, to właśnie Ateny najpełniej rozwinęły twórczość artystyczną, odciskając piętno na sztuce całej Hellady.

Najokazalsze dzieła architektury greckiej to **obiekty sakralne** wznoszone z **kamienia**. Były to świątynie oraz budowle związane z odprawianiem obrzędów religijnych. Dzięki wznoszeniu i dekorowaniu świątyń Grecy rozwinęli swój kunszt budowlany. Wykształcili typ budowli skonstruowanej **na planie prostokąta, otoczonej szeregiem kolumn**. To właśnie one nadawały całości rytm i wrażenie harmonii. Charakterystyczne były też wsparte na kolumnach trójkątne zwieńczenia fasady (**tympanony**).

greckie obiekty
sakralne

Starożytne porządki architektoniczne: styl dorycki, joński i koryncki (od lewej)

Kolumna dorycka wyrastała bezpośrednio z podłoża bez żadnej podstawy. Jej górna część (głowica) miała prosty geometryczny kształt. Kolumny takie nie były bogato zdobione; lekko wybrzuszone w środku sprawiały wrażenie surowych i masywnych.

Kolumna jońska miała podstawę (bazę). Zwieńczona była głowicą w kształcie baranich rogów. Smuklejsza, sprawiała wrażenie lżejszej.

Kolumna koryncka także miała bazę. Jej głowicę wykonywano w kształcie koszyka uformowanego z rzeźbionych liści akantu. Była najsmuklejsza i najbardziej ozdobna.

Rekonstrukcja Akropolu w Atenach opracowana w końcu XIX w.

Wzgórze Akropolu w Atenach pierwotnie (w epoce mykeńskiej) miało charakter obronny. Mieściło twierdzę i siedzibę króla. Z czasem zostało przeznaczone wyłącznie dla budynków sakralnych. Jego zabudowa na wielką skalę nastąpiła po zniszczeniach wojen perskich za czasów i z inicjatywy Peryklesa (2. połowa V w. p.n.e.). Najwspanialszym budynkiem była świątynia bogini Ateny – Partenon. W jego wnętrzu znajdował się posąg patronki miasta autorstwa Fidiasza. Drugi z daleka widoczny posąg Ateny (także dzieło tego artysty) znajdował się pomiędzy budynkami. Budowlą o misternej konstrukcji i wyjątkowym wyrazie artystycznym był Erechtejon – świątynia przeznaczona dla kilku bóstw, mieszcząca obiekty związane z mitycznymi początkami Aten. Swoje sanktuarium miała także Artemida. Na Akropol wchodziło się przez Propyleje – budynek poprzedzony potężnymi kolumnami. W jednym z jego skrzydeł mieściła się Pinakoteka, w której gromadzono dzieła malarskie ateńskich mistrzów.

Źródło historyczne

Plutarch – historyk i filozof grecki z przełomu I i II w. n.e. o dziełach architektonicznych w Atenach czasów Peryklesa

Powstawały więc budowle zdumiewające swą wielkością, niedościgłe w swej sztuce i piękności. Mistrzowie rzemiosła starali się wzajemnie przewyższać, a samo wykonanie robót prześcignąć bogactwem pomysłów i artyzmu. Ale przy tym wszystkim najbardziej zadziwiała szybkość, z jaką te dzieła sztuki powstały; przypuszczano bowiem, że każde z nich będzie wymagało do ukończenia czasu co najmniej kilku pokoleń i pracy ludzi wszelkiego wieku, a tymczasem wszystkie one zostały doprowadzone do końca w ciągu tych jednych rządów Peryklesowych. [...]

Pod względem artystycznym bowiem każde z nich otrzymało już wówczas rysy wiekowej dostojności, a równocześnie w każdym do dziś dnia [I/II w. p.n.e.] tkwi jakaś niespożyta siła świeżości i czegoś wiecznie nowego. Kwitnie w nich jakaś nieprzemijająca młodość i wszystkie zachowują nienaruszone przez czas swoje piękno zewnętrzne, jak gdyby we wszystkie tchnięto powiew wieczystej wiosny i nigdy nie starzejącą się duszę.

Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1955, s. 86–87.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, w czym autor cytowanego opisu widział niezwykłość architektury ateńskiej czasów Peryklesa.

rzeźba

Twórcy greckiej **rzeźby** w okresie jej największego rozkwitu, jaki nastąpił w V w. p.n.e., przede wszystkim przedstawiali **ciało człowieka**. Starali się ukazywać je w sposób realistyczny i z dbałością o szczegóły. Jednak był to realizm swoiście rozumiany – oznaczał **idealizowanie** natury. Artystów interesowało piękno, a nie ułomności ludzkiego ciała. **Proporcje** pomiędzy częściami wyobrażonej postaci opierali na stosunkach liczbowych, które uważali za doskonałe. Nawet w wizerunkach śmiertelników zawierali część boskiej harmonii. Swoje dzieła najczęściej wykuwali **w kamieniu** lub odlewali **w brązie**. Wyobrażenia kolejnych pokoleń o antycznej rzeźbie greckiej długo wiązały się z obrazem lśniących bielą marmurów. Tymczasem Grecy pokrywali posągi, a także mury świątyń farbami o bardzo mocnych kolorach, co dawało efekt, który dzisiaj nie zawsze określilibyśmy jako gustowny. Rzeźbiarze początkowo ukazywali sylwetkę ludzką w sposób **sztywny** – niemal zastygłą w wyprostowanej pozycji z rękami wzdłuż ciała. Z czasem coraz bardziej zaczęli ich fascynować **ruch**, dynamika ciała, **gra mięśni**; postaci stawały się bardziej smukłe. Ta nowa tendencja nie zastąpiła jednak w pełni starej; występowały one równolegle obok siebie.

Wielki mistrz rzeźby **Fidiasz** tworzył majestatyczne posągi bóstw. Jego znajdujący się **w Olimpii Zeus** był kilkunastometrowej wysokości figurą, z której biła moc i dostojeństwo. Do jego wykonania użyto kości słoniowej, złota, szlachetnych gatunków drewna i drogocennych kamieni. Dzieło to zaliczano do siedmiu cudów świata starożytnego. O wiele subtelniejsze metody stosował **Poliklet** – mistrz harmonijnych, pełnych wdzięku rzeźb nie tylko bogów, lecz także wojowników oraz sportowców. Oprócz wolno stojących posągów greccy rzeźbiarze stworzyli bardzo liczne **reliefy** stanowiące dekorację ścian świątyń. Niekiedy były to całe długie szeregi płaskorzeźb opowiadające mityczne historie.

Bardzo niewiele greckich rzeźb dotrwało do naszych czasów, a i te są odkrywane w niekompletnej formie. Częściej znamy je z rzymskich kopii, które nie zawsze oddawały kunszt artystów greckich. Jeszcze trudniej ocenić **malarstwo** greckie, ponieważ główne jego rodzaje znane są przede wszystkim z kopii. Dotyczy to malarstwa umieszczanych bezpośrednio **na ścianach**, czyli **fresków**, **obrazów na deskach** oraz wielkich płócien służących jako dekoracje teatralne. Wiadomo, że największy przełom w malarstwie dokonał się w V w. p.n.e. Wtedy to malarze zaczęli wprowadzać szeroką gamę kolorów zamiast jedynie kilku dotąd stosowanych

Apollo autorstwa Polikleto (rzymska kopia)

malarstwo

i znaleźli rozwiązanie problemu stworzenia na płaszczyźnie złudzenia głębi, czyli perspektywy. Do czasów współczesnych nie zachowało się żadne dzieło malarskie z tego okresu. O ich istnieniu dowiadujemy się jedynie ze źródeł opisowych.

Jeden z rodzajów malarstwa greckiego jest znany doskonale dzięki licznym odkrytym zabytkom. To **obrazy pokrywające naczynia ceramiczne**. Dość wcześnie Grecy odeszli od zdobienia ceramiki samymi tylko motywami geometrycznymi. W epoce archaicznej stopniowo rozwijali umiejętność ukazywania na powierzchni naczyń złożonych scen. Najchętniej przedstawiano wydarzenia mitologiczne, a także sceny z życia codziennego. W VI w. p.n.e. wykształcił się w Atenach **styl czarnofigururowy** – na wypalanej glinie zachowującej naturalny kolor malowano postaci o czarnej barwie. Jeszcze w tym samym stuleciu przewagę zdobył **styl czerwonofigururowy** – tło malowano na czarno, pozostawiając sylwetki w barwie gliny.

Styl czarnofigururowy – Herakles i jego przyjaciel Jolaos walczą z Hydram – malowidło na amforze, ok. 535 r. p.n.e.

Styl czerwonofigururowy – orszak Dionizosa – malowidło na kraterze, ok. 440 r. p.n.e.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż cechy wyróżniające literaturę grecką i wymień jej najważniejszych przedstawicieli.
2. Poszukaj informacji na temat rozwoju teatru i jego najważniejszych cech w epoce nowożytnej. Porównaj teatr nowożytny i współczesny z teatrem antycznej Grecji. Wskaż różnice oraz elementy kontynuacji.
3. Przedstaw znaczenie rozwoju greckiej myśli filozoficznej w dziejach kultury. Czy sądzisz, że zadawane przez filozofów pytania były ważne i czy ich poglądy mogły spotykać się z zainteresowaniem? Uzasadnij swoją odpowiedź.

4. Scharakteryzuj historiografię starożytnej Grecji na przykładzie dzieł Herodota i Tukidydesa.
5. Wskaż najbardziej znaczące osiągnięcia cywilizacyjne i artystyczne Greków epoki archaicznej i klasycznej. Zastanów się, które z nich najsilniej wpłynęły na rozwój cywilizacji europejskiej.
6. Poszukaj w internecie przykładów greckiej sztuki pochodzącej z omawianego okresu. Na podstawie zebranego przez siebie materiału i informacji zawartych w podręczniku sporządź zestawienie najbardziej charakterystycznych cech sztuki Hellenów.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- **Literatura grecka** wyrosła z przekazywanych ustnie opowieści mitologicznych oraz podań o dawnych dziejach. Tematyka ta stała się zwłaszcza treścią **poematów epickich Homera** (*Iliada* i *Odyseja*) oraz **Hezjoda** (*Narodziny bogów*). s. 98
- U schyłku epoki archaicznej narodził się w Atenach **dramat** (tragedia i komedia). We wszystkich gatunkach literatury greckiej znaczącą rolę odgrywały problemy etyczne oraz wartości obywatelskie *polis*. s. 98
- **Filozofia** pojawiła się na przełomie VI i V w. p.n.e. jako nowy sposób pojmowania świata oparty na pracy umysłu. Działający wówczas jõesy filozofowie przyrody szukali podstawowej zasady rządzącej naturą. s. 99
- Największy wkład w grecką myśl filozoficzną wnieśli żyjący w Atenach: **Sokrates, Platon i Arystoteles**. Rozszerzyli oni pole zainteresowań filozofii na bardzo wiele dziedzin. Wiele uwagi poświęcili kwestiom etycznym. s. 99
- **Herodot z Halikarnasu** zapoczątkował **rozwój historiografii**, której najwybitniejszym przedstawicielem stał się Tukidydes – autor, który potrafił wielowymiarowo przedstawiać motywacje działań jednostek i społeczności w historii. s. 102
- Grecy mieli duże osiągnięcia w różnorodnych dziedzinach wiedzy – zarówno **humanistycznych**, jak i **przyrodniczych**. Znaczące osiągnięcia uzyskali w matematyce, astronomii i medycynie. s. 103
- Największe dzieła architektury greckiej to **obiekty sakralne**. Świątynie greckie były otoczone szeregami kolumn, które nadawały im harmonijny wyraz. Po wojnach perskich w krótkim czasie wyrósł imponujący zespół budowli ateńskiego Akropolu (m.in. Partenon – świątynia Ateny). s. 103
- **Rzeźba grecka** koncentrowała się na ukazaniu **piękna ludzkiego ciała**. Jej realizm był ograniczony poprzez dominującą tendencję do upiększania wyobrażanych postaci. Do wybitnych rzeźbiarzy należeli m.in. Fidiasz i Poliklet. s. 105
- **Greckie malarstwo** znamy jedynie z licznych egzemplarzy bardzo szczególnego jego rodzaju – z **malowideł na naczyniach ceramicznych**. Natomiast **obrazy** wykonywane na ścianach, deskach czy płótnach się nie zachowały. s. 105

6. Podboje macedońskie i świat grecki w okresie hellenistycznym

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o okolicznościach wzrostu znaczenia Macedonii;
- zapoznasz się z rządami Aleksandra Wielkiego;
- poznasz specyfikę kultury hellenistycznej.

Źródła wzrostu znaczenia Macedonii

Starożytni Macedończycy byli spokrewnieni etnicznie z Grekami. Przypuszcza się nawet, że byli Dorami. Jednak stali na niższym poziomie rozwoju cywilizacyjnego niż Grecy, ale ulegali ich wpływom kulturowym, między innymi brali udział w igrzyskach olimpijskich. Na przełomie VI i V w. p.n.e. Macedonia została uzależniona od Persów, ale klęska wyprawy Kserksesa przeciw Hellenom (480–479 p.n.e.) pozwoliła jej odzyskać wolność polityczną. Położenie geograficzne kraju narażało go jednak na ciągłe walki z ludami zamieszkującymi dalej na północy, a istniejące tam ośrodki państwowe potrafiły zdobyć nad Macedonią przewagę. Przełom nastąpił dopiero w czasach króla Filipa II i jego syna Aleksandra III nazwanego później Wielkim. Państwo, które dotąd wydawało się skazane na wieczną słabość, w ciągu kilkudziesięciu lat utworzyło imperium równie wielkie jak perskie, któremu przynieść miało zagładę.

Macedonia Filipa II

Kluczem do sukcesu okazała się **reorganizacja armii** macedońskiej. **Filip II** wstąpił na tron w **360 r. p.n.e.** Znał on najnowsze osiągnięcia greckiej sztuki wojennej, gdyż przebywał kilka lat jako zakładnik w Tebach mających wówczas armię, której żadna inna nie potrafiła dorównać. Filip zreformował armię macedońską – utworzył tzw. **falangę macedońską**, uzbrojoną w sarissy, długie (ok. 6 m) piki, oraz oddziały doborowej ciężkiej jazdy, tzw. *hetairoi*, czyli towarzyszy. Opanowanie pobliskiej Tracji umożliwiło królowi eksploatację tamtejszych kopalni złota i srebra, a także bicie własnej monety. Dostarczyło to środków potrzebnych na rozbudowę armii oraz pozyskanie sojuszników na terenie Grecji.

Rozwój terytorialny Macedonii za Filipa II i Związek Koryncki

Stabością Hellenów było ich skłócenie i osłabienie toczącymi się nieustannie wojnami pomiędzy *poleis*. Filip II stał natomiast na czele kraju, który potrafił scentralizować i poddać swojej silnej władzy.

Przystąpił do stopniowego podboju Hellady, także poprzez zręczną dyplomację. Rozstrzygające znaczenie miała konfrontacja **z Tebami i Atenami**, które zawiązały sojusz obronny. **W 338 r. p.n.e.** Macedończycy starli się z ich wojskami **pod Cheroneą** i odnieśli zwycięstwo. W rok później Filip II wymusił zawarcie przez greckie *poleis* (z wyjątkiem Sparty, która została okrojona terytorialnie i nie odgrywała już istotnej roli) porozumienia nazwanego **Związkiem Korynckim**. Stał się jego faktycznym zwierzchnikiem. Powierzone mu zostało ponadto **dowodzenie wspólną armią** Macedończyków i *poleis* należących do Związku. Takie przywództwo jednego państwa na innych nazywano w Helladzie **hegemonią**.

Hellenowie nie darzyli sympatią macedońskich rządów, jednak musieli się z nimi pogodzić. Filip starał się szanować ich zwyczaje i zachowywać pozory niezależności *poleis*. Ustabilizowanie sytuacji w Grecji miało pozwolić władcy na podjęcie wyprawy przeciw Persom. Przygotowania do niej zostały jednak zatrzymane, gdyż **2 lata po triumfie pod Cheroneą** Filip II padł ofiarą morderstwa dokonanego przez jego własnego gwardzistę.

Podboje Aleksandra Wielkiego

Władzę po śmierci Filipa II przejął jego dwudziestoletni wówczas syn **Aleksander** – wychowanek Arystotelesa, któremu funkcję nauczyciela powierzył Filip. Po stłumieniu buntu Tebańczyków, których miasto zostało następnie zburzone, a jego mieszkańcy sprzedani w niewolę, **kontynuował przygotowania wojenne przeciw Persji**. Aleksander, wyruszając przeciwko Persji, oświadczył, że jego celem jest odpłacenie Persom za spalone przez nich niegdyś helłeńskie świątynie. Głosił ponadto, że zamierza wyzwolić greckie *poleis* w Azji Mniejszej, które pół wieku wcześniej ponownie znalazły się pod perskim panowaniem. Jednak przede wszystkim zdawał sobie sprawę z nadarzającej się okazji – wiedział, że armia perska zdecydowanie ustępuje wartością militarną macedońskiej falandze, a sam kraj przeżywa wewnętrzny kryzys. Można było zdobyć **perskie bogactwa**, które wydawały się niezmierzone.

W 334 r. p.n.e. wojska Aleksandra przekroczyły Hellespont w przeciwnym kierunku, niż czynił to prawie 150 lat wcześniej perski władca Kserkses. Macedończycy odnosili jedno zwycięstwo za drugim. Po podbiciu **Azji Mniejszej** stanęli do walki przeciw głównym siłom perskim **pod Issos (333 r. p.n.e.)**. Osiągnięty i tym razem triumf otworzył im drogę wiodącą przez **Palestynę** do **Egiptu**, który szybko opanowali. W Egipcie macedoński zdobywca założył nad morzem, u zachodniego krańca delty Nilu, nowe miasto, któremu od swojego imienia nadał nazwę **Aleksandria**. Z Egiptu armia macedońsko-grecka ruszyła ponownie na wschód – w głąb państwa perskiego. **Król Persji Dariusz III** odbudował już armię i poczynił starania, aby ją unowocześnić. Na nic się to jednak nie zdało. Zwycięstwo **pod Gaugamelą (331 r. p.n.e.)** i ucieczka Dariusza pozwoliły Aleksandrowi **zająć** w następnym roku stolicę władcy w **Persepolis**.

Aleksander Wielki

Aleksander Macedoński (Aleksander Wielki; 356–323 p.n.e.), rzeźba z III w. p.n.e.

Bitwa pod Issos, fragment mozaiki z II w. p.n.e. odnalezionej w rzymskich Pompejach wzorowanej na oryginalnym malowidle z czasów hellenistycznych, w centrum widoczny perski król Dariusz

Bitwa pod Issos stanowiła krytyczny moment w kampanii wojennej Aleksandra Macedońskiego. Był odcięty od możliwości wycofania się do Azji Mniejszej, co groziło klęską całego przedsięwzięcia. Bitwa układała się dla niego bardzo niepomyślnie. Uderzył wtedy wraz ze swoją przyboczną konną jazdą bezpośrednio na pozycję zajmowaną przez perskiego króla. Dariusz rzucił się do ucieczki, a za nim – ogarnięta paniką jego armia.

Imperium perskie przestało istnieć, a na jego miejscu powstało jeszcze potężniejsze imperium Aleksandra Macedońskiego. Maszerując na wschód, podporządkowywał sobie **kolejne perskie prowincje**. Dotarł wkrótce na pogranicze Indii. **Przekroczył rzekę Indus** i zwrócił swoje siły przeciwko tamtejszym indyjskim królestwom. Odnosił sukcesy, jednak jego żołnierze byli już na skraju wyczerpania. Dopiero wówczas i to pod naciskiem wojska oraz wobec trudnych warunków naturalnych zrezygnował z dalszych zdobyczy na wschodzie i wycofał się z Indii.

Imperium Aleksandra Wielkiego

Ćwiczenie

Wymień starożytne kraje podporządkowane przez Aleksandra Wielkiego.

Aleksander rozumiał, że aby rządzić tak rozległym imperium, musi mieć poparcie przynajmniej części miejscowych elit społecznych i nie wzbudzać wrogości wśród tak licznych podbitych ludów. Starał się to osiągnąć, wprowadzając na swoim dworze miejscowe obyczaje. Wymusił też na osobach ze swojego najbliższego otocze-

nia zawarcie małżeństw z córkami lokalnych możnych. Miało to na celu stworzenie nowej elity o mieszanym pochodzeniu. Sam nie ograniczał się do jednego małżeństwa, lecz wziął sobie trzy dobrze urodzone perskie żony, w tym dwie córki perskich królów. Lokalnych dostojników dopuszczał do udziału w tworzonego przez siebie systemie władzy. Wszystko to służyło jednemu planowi – umocnieniu władzy i skonsolidowaniu państwa.

Świat hellenistyczny po śmierci Aleksandra

Stworzone przez Aleksandra Wielkiego imperium jako jednolity byt polityczny istniało tylko do jego śmierci. Ta nastąpiła przedwcześnie w 323 r. p.n.e. Jedyny prawowity następca – syn urodzony tuż po śmierci króla (pogrobowiec) – nigdy nie sprawował samodzielnych rządów. Aleksander zbyt krótko rządził tak potężnym obszarem, by zdążyć ukształtować trwale scalające go więzy społeczno-ustrojowe. Elita władzy była natomiast wewnętrznie skłócona, a jej członkowie, zwłaszcza **wodzowie macedońskiej armii**, odznaczyli się wielkimi ambicjami. Jednocześnie żaden z nich nie okazał się na tyle silny, aby pokonać pozostałych i przejąć pełnię władzy nad imperium. Syn Aleksandra został wkrótce zamordowany przez jednego z pretendentów do tronu. Macedońscy wodzowie zwani **diadochami** toczyli między sobą zacięte walki o podporządkowanie jak największego obszaru rozpadającego się imperium. Po kilkudziesięciu latach ustalił się względnie trwały **podział polityczny**. Powstały trzy duże monarchie, których władcy wywodzący się od dawnych wodzów Aleksandra przyjęli **tytuły królów**.

śmierć Aleksandra Wielkiego

Państwa hellenistyczne ok. 200 r. p.n.e.

Ćwiczenie

Poszukaj w internecie informacji na temat największych państw powstałych po rozpadzie imperium Aleksandra Wielkiego i rządzących nimi dynastii wywodzących się od diadochów.

rozprzestrzenienie
się greckiej
cywilizacji

epoka
hellenistyczna

ośrodki kultury
hellenistycznej

szkoła epikurejska
i stoicka

Podboje Aleksandra Wielkiego i nowe porządki zaprowadzone daleko na wschód i południe od Grecji przez dynastie założone później przez jego wodzów oznaczały niebywałe **rozprzestrzenienie się greckiej cywilizacji**. Panowała ona od *poleis* leżących na Sycylii i Italii po Indus. **Język grecki** był wspólny dla warstw wyższych na całym tym obszarze. Zakładano nowe miasta i sprowadzano do nich greckich osadników. Wszędzie budowano gimnazjony i teatry oraz przywdziewano greckie stroje. Kultura ta dominowała wśród elit nowo powstałych państw i była przyjmowana także przez mieszkańców nieposiadających greckiego pochodzenia. **Hellenem** mógł się teraz zwać każdy, kto przyjął **helleński model cywilizacyjny bez względu na swoje pochodzenie etniczne**. Miejscowe dziedzictwo kulturowe i obyczaje oczywiście także nie zanikły – wносиły swój wkład w wytwarzanie się syntezy oddziałujących na siebie nawzajem tradycji cywilizacyjnych. Tak rodził się model **kultury określonej jako hellenistyczna**.

Epoka hellenistyczna w dziejach greckich trwała do momentu **podboju zachodniej części helleńskiego świata** (kolonie greckie, Grecja właściwa, Azja Mniejsza, Syria, Palestyna, Egipt) **przez Rzymian w II–I w. p.n.e.** Za jej koniec przyjmuje się umownie **30 r. p.n.e.** Odnosi się to w każdym razie do historii politycznej. W kulturze hellenizm panował nadal, a ponadto stał się jednym z kluczowych elementów kultury zwycięskich Rzymian.

Kultura hellenistyczna

Sztuka, filozofia, sposoby spędzania wolnego czasu były elementami kultury greckiej, które określały sposób życia elit w państwach hellenistycznych. Jednocześnie zainteresowanie Greków budziły religie, obyczaje Wschodu, a także, choć w mniejszym stopniu, wschodnia sztuka i wiedza zgromadzona przez Egipcjan czy Babilończyków. Charakterystycznym zjawiskiem dla świata hellenistycznego był tzw. **synkretyzm religijny**. Polegał on na włączaniu obcych bóstw do świata własnych wierzeń. Wzajemne przenikanie wpływów na polu kultury postępowało, ale nigdy nie doszło do zatarcia odrębności poszczególnych tradycji kulturowych.

Najważniejszymi **ośrodkami kultury hellenistycznej** były **Aleksandria** w Egipcie, **Pergamon** – dawne małaazjatyckie *polis*, które stało się teraz stolicą niezależnego Królestwa Pergamońskiego – i **Rodos** na wyspie o tej samej nazwie. W mniejszym stopniu takim centrum była **Antiochia** w ówczesnej Syrii (dziś w Turcji). **Ateny** odgrywały kluczową rolę przede wszystkim w zakresie myśli filozoficznej, straciły jednak dotychczasową pozycję najbardziej prężnego ogniska greckiej kultury.

W **filozofii** kontynuowano zwłaszcza **nurt rozważań etycznych i refleksji nad kwestią szczęścia człowieka**. Głównym ośrodkiem myśli filozoficznej pozostawały Ateny. Wciąż funkcjonowała tutaj Akademia Platońska. W Atenach powstały również dwie najważniejsze szkoły filozoficzne epoki hellenistycznej: **epikurejska** i **stoicka**. Poglądy tych dwóch grup myślicieli oddziaływały bardzo silnie na sposób myślenia greckich, a potem rzymskich elit intelektualnych przez kolejne kilkadziesiąt lat.

Epikur z Samos za najważniejsze uważał dążenie do szczęścia, które rozumiał przede wszystkim jako **brak cierpienia**. Aby pozbyć się cierpienia, trzeba odrzucić

strach, który zwykle towarzyszy człowiekowi (zwłaszcza strach przed utratą życia czy złym losem). Drugim wymiarem szczęścia jest **korzystanie z przyjemności**, jakie na co dzień niesie życie. Najważniejsze wśród nich są przyjemności **duchowe** (zwłaszcza przyjaźń), ale wartość może mieć każde przyjemne doznanie. Niektóre pragnienia wiodą jednak do cierpienia, dlatego należy je odrzucić jako nienaturalne (np. pragnienie sławy). Zwolenników Epikura i kontynuatorów jego myśli nazwano epikurejczykami.

Natomiast **szkołę stoików** założył **Zenon z Kition** (na Cyprze). Stwierdził on, że szczęścia nie można być pewnym, póki zależy ono od okoliczności zewnętrznych, trzeba więc się od nich odciąć. Powinniśmy **starać się tylko o to, co zależy od nas** i czego nikt nam nie może odebrać, a więc o **dobro wewnętrzne** i doskonalenie samego siebie. Należy **powściągać nadmierne namiętności**. Człowiek powinien żyć **zgodnie ze swoją naturą** i tym samym z naturą świata, która jest rozumna, dobra oraz harmonijna. Rozum mówi nam, że naszą cechą winno być dobro i harmonia z innymi – w ten sposób chroni nas przed egoizmem. Wskazuje, że słuszne jest wypełnianie powinności wobec naszych bliskich i społeczeństwa.

Epoka hellenistyczna przyniosła **rozwój wiedzy** w zakresie **arytmetyki, geometrii, fizyki, astronomii**. Działali wówczas wybitni matematycy, tacy jak Archimedes oraz Euklides. Wielkim dokonaniem greckiego astronoma **Arystracha** było opracowanie w pełni rozwiniętego modelu **heliocentrycznego** (Słońce jako centrum układu okrążających je planet, w tym Ziemi). W zakresie nauk humanistycznych jako nowa dziedzina wiedzy wykształciła się **filologia** badająca autentyczność dawnych tekstów.

rozwój wiedzy

Wnętrze Biblioteki Aleksandryjskiej, próba rekonstrukcji z XIX w.

Ptolemeusze uczynili z Aleksandrii stolicę Egiptu. Można ją też określić jako stolicę intelektualną ówczesnego starożytnego świata. Na początku III w. p.n.e. założone zostało tutaj Muzeum. Nazwa ta miała inne znaczenie niż dzisiaj. Była to instytucja skupiająca badaczy reprezentujących różne dziedziny wiedzy, przede wszystkim matematykę, fizykę, astronomię i medycynę. Wielką sławę zdobyła związana z Muzeum Biblioteka Aleksandryjska. Gromadzono w niej wszystkie dostępne dzieła literackie, filozoficzne i naukowe w języku greckim. Aleksandria stała się też głównym portem handlowym na wybrzeżu Morza Śródziemnego. W 200 r. p.n.e. liczyła już ok. 400 tys. mieszkańców (głównie Greków, Egipcjan i Żydów) i była największym miastem świata.

Wyobrażenie rzekomego dokonania Archimedesesa: spalenia rzymskiej floty w bitwie pod Syrakuzami, fresk włoskiego artysty renesansowego, ok. 1600 r.

Grecki uczony Archimedes zdobył wykształcenie w Aleksandrii. Dzięki licznym odkryciom naukowym zyskał zaufanie władcy rodzinnego miasta – Syrakuz na Sycylii. Objął funkcję inżyniera-wynalazcy. Jego zadaniem była konstrukcja maszyn bojowych służących do obrony miasta przed Rzymianami. W ciągu 3 lat stworzył wiele urządzeń o skomplikowanej konstrukcji miotających pociski. Gdy miasto upadło w 212 r. p.n.e., został zamordowany przez zdobywców. Jednak historia o spaleniu rzymskiej floty promieniami słonecznymi odbitymi przez zwierciadła pozostaje jedynie zmyśloną w późniejszych czasach legendą.

sztuka rzeźbiarska

W epoce hellenistycznej nastąpił rozwój **sztuki rzeźbiarskiej**. Zaszła ona bardzo daleko na drodze do **realizmu** przedstawień w porównaniu z epoką klasyczną. Poszerzyła **zakres tematów** o sceny z życia codziennego – często prozaiczne lub zabawne, zainteresowała się przyrodą. Nie obawiała się ukazywać **brzydoty, skrajnych emocji i cierpienia**. Można wręcz powiedzieć, że właśnie takie przedstawienia budziły wówczas największy zachwyt. Artysty bardzo często starali się nadać rzeźbionym postaciom **dynamizm** – stworzyć wrażenie gwałtownego ruchu.

Nike z Samotraki, początek II w. p.n.e.

Ta marmurowa rzeźba powstała na Rodos jako dar dziękczynny dla bogini zwycięstwa za triumf odniesiony w walce Rodyjczyków z państwem Seleucydów. Stanowi jeden z najbardziej znanych i rozstawionych obiektów sztuki hellenistycznej. Uważana jest za szczytowe osiągnięcie w dążności artystów tego czasu do realizmu i ukazania dynamiki ruchu – w tym wypadku poprzez układ szat i napięcie widoczne w ciele bogini.

Chłopiec duszący gęś, rzymska kopia rzeźby hellenistycznej, II w. p.n.e.

Autor tej rzeźby – Boetos z Chalkedonu – był uważany przez współczesnych za jednego z najwybitniejszych rzeźbiarzy i złotników. Rzeźba przedstawiająca chłopca i gęś była prawdopodobnie przeznaczona dla świątyni Ateny w mieście Lindos na Rodos. Przedstawienie dwóch lub więcej kontrastujących ze sobą postaci było jednym z ulubionych tematów ówczesnej sztuki.

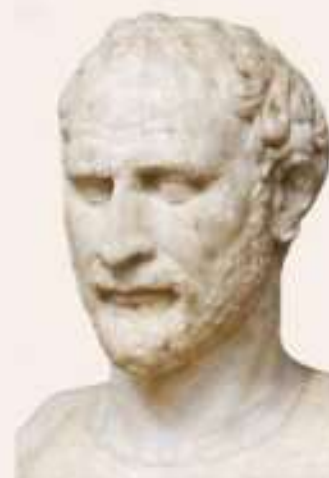

Zrekonstruowany ołtarz pergamoński (Wielki Ołtarz Zeusa) z lat 180–160 p.n.e.

Ołtarz Zeusa w Pergamonie miał ponad 30 m długości. Architekturę hellenistyczną cechował monumentalizm. Ołtarz zdobiony był obiegającymi go rzeźbionymi fryzami o łącznej długości 200 m. Płaskorzeźby te przedstawiały mityczne opowieści, m.in. o walce bogów olimpijskich z gigantami i o legendarnym założycielu miasta. Zrekonstruowany ołtarz znajduje się w Muzeum Pergamońskim w Berlinie.

Demostenes – największy mówca Hellady

Demostenes (384–322 p.n.e.) był Ateńczykiem, sławnym mówcą i politykiem, który starał się mobilizować Hellenów do obrony wolności zagrożonej przez Filipa II Macedońskiego. Do 30. roku życia zarabiał, pisząc mowy sądowe dla stron uczestniczących w procesach. Później postanowił zająć się polityką. W latach 40. IV w. p.n.e. przekonywał Ateńczyków do przygotowania się do wojny z Macedonią, jasno bowiem dostrzegał zaborczość polityki Filipa II. Z trudem zwalczał silne w Atenach stronnictwo promacedońskie. To właśnie Demostenes doprowadził w 340 r. p.n.e. do sojuszu obronnego z Tebami, który miał zatrzymać ekspansję macedońską. Przegrana pod Cheroneą położyła kres jego nadziejom. Gdy zmarł Aleksander Wielki, raz jeszcze włączył się w walkę z Macedończykami, którą wtedy podjęły Ateny wraz z ich sojusznikami. Trwająca rok wojna skończyła się jednak klęską, a Demostenes, który miał być skazany na śmierć, uciekł na wyspę Kalauria. Osaczony tam przez żołnierzy macedońskich popełnił samobójstwo.

Ateny – Akropol, obraz niemieckiego malarza Leo von Klenze (czytaj: fon klenze), XIX w.

Filipiki

Spośród wygłaszanych przez Demostenesa mów szczególną sławę zdobyły te, które kierował bezpośrednio przeciwko Filipowi II Macedońskiemu. Te gwałtowne, oskarżycielskie wystąpienia nazwano od imienia króla „filipikami” i słowo to weszło do użytku jako określenie pełnych pasji, płomiennych przemówień.

Filip II Macedoński – główny wróg Demostenesa i adresat jego oskarżycielskich mów – filipik, medal wybity w czasach rzymskich, III w. n.e.

Retoryka – sztuka pięknego i przekonującego wystawiania się; narodziła się w Grecji; rozkwitła wraz z demokracją, gdy politycy musieli zabiegać o uznanie i poparcie zebranych na zgromadzeniach ludowych obywateli.

Demostenes przemawia przed ateńskim zgromadzeniem ludowym, rysunek z XIX w.

Wzgórze Pnyks w pobliżu ateńskiego Akropolu. Kamienne stopnie wiodły na podest, z którego przemawiali ateńscy mówcy. Mowy Demostenesa dotyczące spraw publicznych już w starożytności zostały uznane za niedoścignione zarówno ze względu na szczerość zawartych w nich przekonań oraz siłę argumentacji, jak i mistrzowskie użycie języka.

Dużo to nie znaczy dobrze, ale dobrze znaczy dużo.

Hipokryzja to wstydlivość łajdaka.

Nie mów: „Inni tak robią”, lecz pomyśl, czy przystoi, aby tak robili.

~ Demostenes

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw okoliczności, w jakich doszło do podporządkowania Grecji przez państwo macedońskie Filipa II.
2. Scharakteryzuj postać Aleksandra Wielkiego. W jaki sposób zbudował swoje imperium?
3. Wyjaśnij, jak rozumiesz pojęcia „epoka hellenistyczna”, „kultura hellenistyczna”.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 108

- **Macedonia** była królestwem leżącym na obrzeżach greckiej cywilizacji. Od czasów **Filipa II** i wygranej pod Cheroneą (338 r. p.n.e.) **zajmowała dominującą pozycję** w świecie greckim.

s. 109

- Syn Filipa II **Aleksander nazwany Wielkim** w ciągu swoich rządów stworzył potężne imperium, podbijając posiadłości perskie na Bliskim Wschodzie i docierając ze swoimi wojskami aż do Indii.

s. 111

- Aleksander starał się zapewnić stabilność swojemu państwu, jednak **po jego śmierci uległo ono rozpadowi**.

s. 112

- Podboje wielkiego wodza, a także polityka jego następców doprowadziły do **rozprzestrzenienia się greckiej cywilizacji**.

s. 112

- Podboje macedońskie zapoczątkowały trwającą trzy stulecia **epokę hellenistyczną**.

s. 112

- Najbardziej żywotne **ośrodki kultury hellenistycznej** znalazły się poza Grecją europejską.

s. 112

- W Atenach rozkwitała nadal myśl filozoficzna, a przede wszystkim dwie nowe szkoły – **epikurejska i stoicka**. Skupiały się one zwłaszcza na kwestiach etycznych.

s. 113

- Okres hellenistyczny to czas wszechstronnego **rozwoju wiedzy** w zakresie nauk matematycznych, przyrodniczych i humanistycznych.

s. 114

- Cechami hellenistycznej **sztuki rzeźbiarskiej** było dążenie do maksymalnego realizmu oraz ukazania postaci w sposób ekspresyjny.

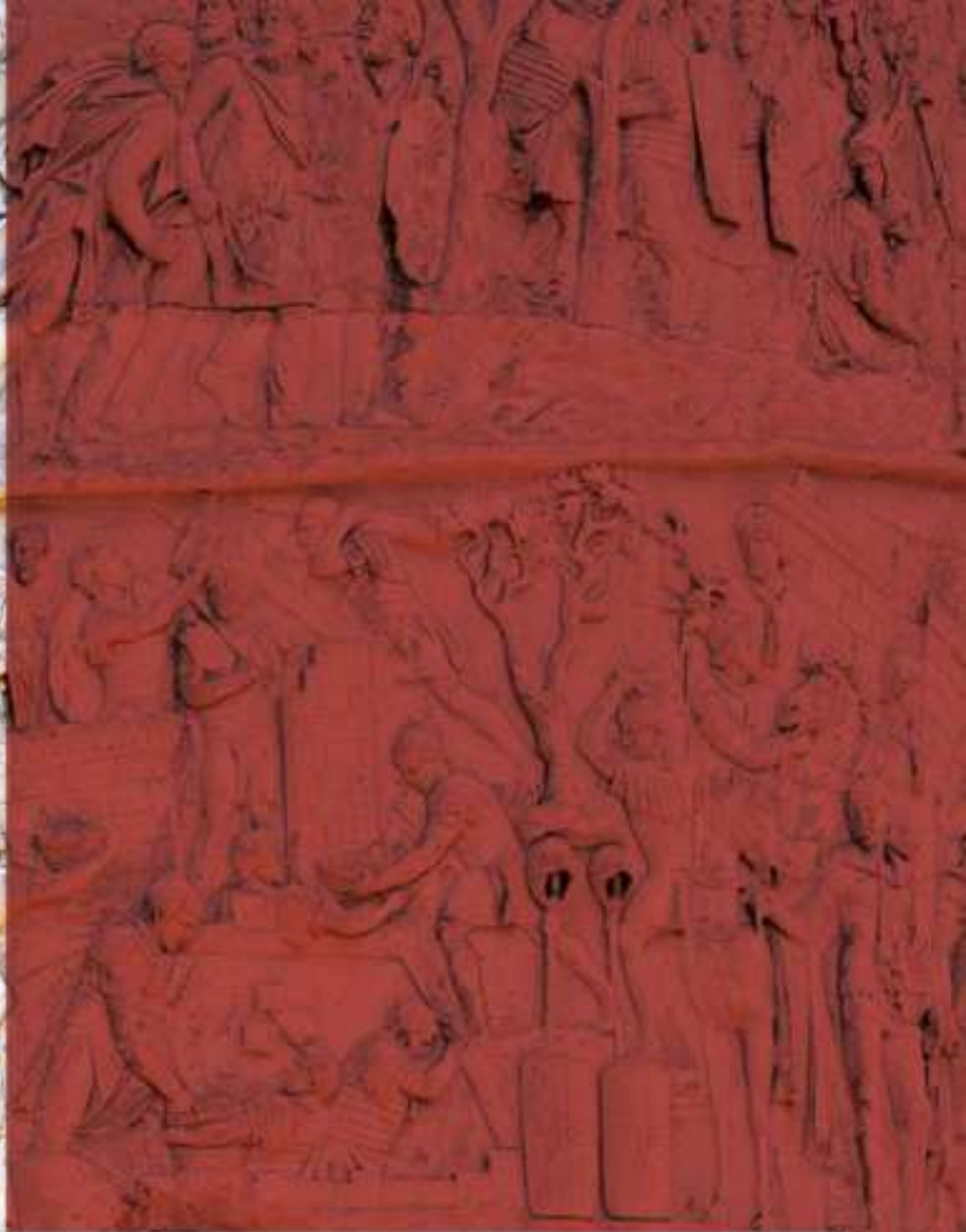
PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

II. Starożytna Grecja

- Pomiedzy 2200 a 1450 r. p.n.e. rozwinęła się na Krecie **kultura minojska**, której dorobek wpłynął znacząco na rozwój cywilizacji greckiej. s. 60
- Przez całe II tysiąclecie p.n.e. plemiona greckie stopniowo zasiedlały obszar **Hellady**. s. 62
- Od XVI do XII w. p.n.e. rozwijała się **kultura mykeńska**. Po jej upadku w Grecji rozpoczęły się tzw. **Wieki Ciemne**. s. 64, s. 65
- W epoce archaicznej (VIII – początek V w. p.n.e.) kształtowały się systemy ustrojowe greckich **poleis**. s. 65
- W trakcie **Wielkiej Kolonizacji** Hellenowie zakładali osady na wybrzeżach Morza Śródziemnego i Morza Czarnego. s. 67
- **Sparta** to największa z greckich **poleis** leżąca na południu Peloponezu. s. 72
- **Prawa obywatelskie** posiadali w Sparcie jedynie **spartiacy**. Pozbawieni ich byli wolni periojkowie i heloci (niewolne chłopstwo). W Sparcie panował **ustrój oligarchiczny**. s. 73, s. 74
- **Życie spartiatów** było podporządkowane wspólnocie, a do ich podstawowych obowiązków należała służba wojskowa. Dzieci i młodzież wychowywano bardzo surowo. s. 75
- **Ateńska polis** objęła obszar półwyspu Attyka. s. 76
- Przeprowadzone na początku VI w. p.n.e. **reformy Solona** obejmowały m.in.: unieważnienie długów, zlikwidowanie niewoli za długi oraz podział obywateli według kryterium majątkowego. s. 76
- U schyłku VI w. p.n.e. **Klejstenes** rozpoczął reformy, które stały się podstawą ateńskiej demokracji. s. 78
- U podstaw **demokracji w Atenach** leżały takie instytucje, jak: Rada Pięciuset, zgromadzenie ludowe, obieranie urzędników przez losowanie, ostracyzm. s. 78
- W 2. połowie VI w. p.n.e. greckie **poleis** na wybrzeżu Azji Mniejszej zostały podporządkowane przez **Persów**. s. 81
- W roku 499 p.n.e. wybuchło **powstanie jońskie**, które zakończyło się klęską małoazjatyckich **poleis**. s. 83
- **I wojna perska** wybuchła w 490 r. p.n.e. Ateny obroniły wówczas swoją wolność w bitwie pod Maratonem. s. 84
- Nim rozpoczęła się **II wojna perska** (480–479 p.n.e.), Grecy zamieszkujący centralną i południową część Grecji zawiązali **Związek Hellenów** – sojusz militarny pod przywództwem Sparty. s. 86
- Bohaterska **obrona Termopil** nie zatrzymała armii perskiej. Wkrótce jednak losy wojny obróciły się na korzyść Greków, którzy odnieśli zwycięstwa pod **Salaminą**, **Platejami** oraz u wybrzeży Azji Mniejszej. s. 86
- Ateny utworzyły pod swoim przewodnictwem **Związek Morski**. Obejmował on liczne **poleis** położone na wyspach i wybrzeżach Morza Egejskiego, które stały się zależne od Aten. s. 87
- Od lat 50. V w. p.n.e. politykiem, który skupił największą władzę w Atenach, był **Perykles**. s. 88
- W latach 431–404 p.n.e. trwała **wojna peloponeska** pomiędzy Spartą (i jej sojusznikami ze Związku Peloponeskiego) a Atenami (i Związkiem Morskim). Klęskę poniosły Ateny, czego efektem stało się rozwiązanie Związku Morskiego. s. 88
- **Mity greckie** opowiadały o życiu bogów, herosów i ich relacjach z ludźmi. Każda dziedzina ludzkiego życia i różne aspekty przyrody miały swoich **boskich patronów**. s. 91, s. 92
- Najważniejsze dla religijności greckiej było wypełnianie **obrzędów**, zwłaszcza tych, które miały zapewnić danej **polis** **przychyłość bogów**. s. 92

- s. 93 • Bardzo ważną rolę odgrywały w Grecji **sanktuaria panhelleńskie oraz wyrocznie** (przede wszystkim delficka). Oddziaływały one na życie społeczne, a nawet polityczne.
- s. 95 • Duch rywalizacji oraz uznanie dla doskonałości ludzkiego ciała należały do najbardziej charakterystycznych cech kultury greckiej. Stały u źródeł popularności zawodów sportowych. Najstarsze i najsławniejsze były **igrzyska w Olimpii**.
- s. 95 • **Gimnazjony** pełniły funkcję edukacyjną oraz wychowawczą. Sympozjony natomiast stanowiły okazję do zabawy, ale też dyskusji politycznych i zapoznania się z twórczością artystyczną.
- s. 96 • **Kobiety** w Helladzie nie były dopuszczane do życia publicznego *polis*. Wyjątek stanowiły uroczystości religijne.
- s. 98 • **Literatura grecka** wyrosła z przekazywanych ustnie opowieści mitologicznych i podań o dawnych dziejach. Tematyka ta została poruszona w **poematkach epickich Homera i Hezjoda**.
- s. 98 • U schyłku epoki archaicznej narodził się w Atenach **dramat**.
- s. 99 • **Filozofia** pojawiła się na przełomie VI i V w. p.n.e. Działający wówczas **jonscy filozofowie przyrody** szukali podstawowej zasady rządzącej naturą.
- s. 99 • Największy wkład w grecką myśl filozoficzną wnieśli żyjący w Atenach **Sokrates, Platon i Arystoteles**. Wiele uwagi poświęcili oni kwestiom etycznym.
- s. 102 • **Herodot z Halikarnasu** zapoczątkował rozwój **historiografii**, której najwybitniejszym przedstawicielem stał się Tukidydes.
- s. 103 • Grecy mieli duże **osiągnięcia** w takich dziedzinach wiedzy, jak: matematyka, astronomia i medycyna.
- s. 103 • Największe osiągnięcia **architektury** greckiej to **obiekty sakralne**. Świątynie greckie były otoczone szeregami kolumn, które nadawały im harmonijny wyraz.
- s. 105 • **Rzeźba grecka** koncentrowała się na ukazaniu piękna ludzkiego ciała. Jej realizm był ograniczony poprzez dominującą tendencję do upiększania wyobrażanych postaci.
- s. 108 • **Macedonia** była królestwem leżącym na obrzeżach greckiej cywilizacji. Od czasów **Filipa II**, który wstąpił na tron w 360 r. p.n.e., jej znaczenie polityczne zaczęło szybko rosnąć.
- s. 109 • Syn Filipa II – **Aleksander** – w ciągu swoich rządów stworzył potężne **imperium**, podbijając posiadłości perskie na Bliskim Wschodzie i docierając ze swoimi wojskami aż do Indii.
- s. 111 • Po śmierci Aleksandra Wielkiego jego imperium **się rozpadło**; na jego obszarze powstało wiele silnych państw o ustroju monarchicznym.
- s. 112 • Podboje macedońskie zapoczątkowały trwającą trzy stulecia **epokę hellenistyczną**, kiedy to kultura grecka była przyjmowana przez elity społeczne państw powstałych w miejscu imperium Aleksandra.
- s. 112, s. 113 • Najbardziej żywotne **ośrodki greckiej kultury** znalazły się poza Grecją europejską. Okres hellenistyczny to także czas **rozkwitu wiedzy naukowej**. Ważnym ośrodkiem jej gromadzenia i rozwoju była zwłaszcza Aleksandria.
- s. 112 • W Atenach rozkwitała myśl filozoficzna, a przede wszystkim dwie nowe szkoły: **epikurejczyków i stoików**.
- s. 114 • Cechą **rzeźby hellenistycznej** było dążenie do maksymalnego realizmu oraz ukazania postaci i ich emocji w sposób ekspresyjny.

III. Starożytny Rzym

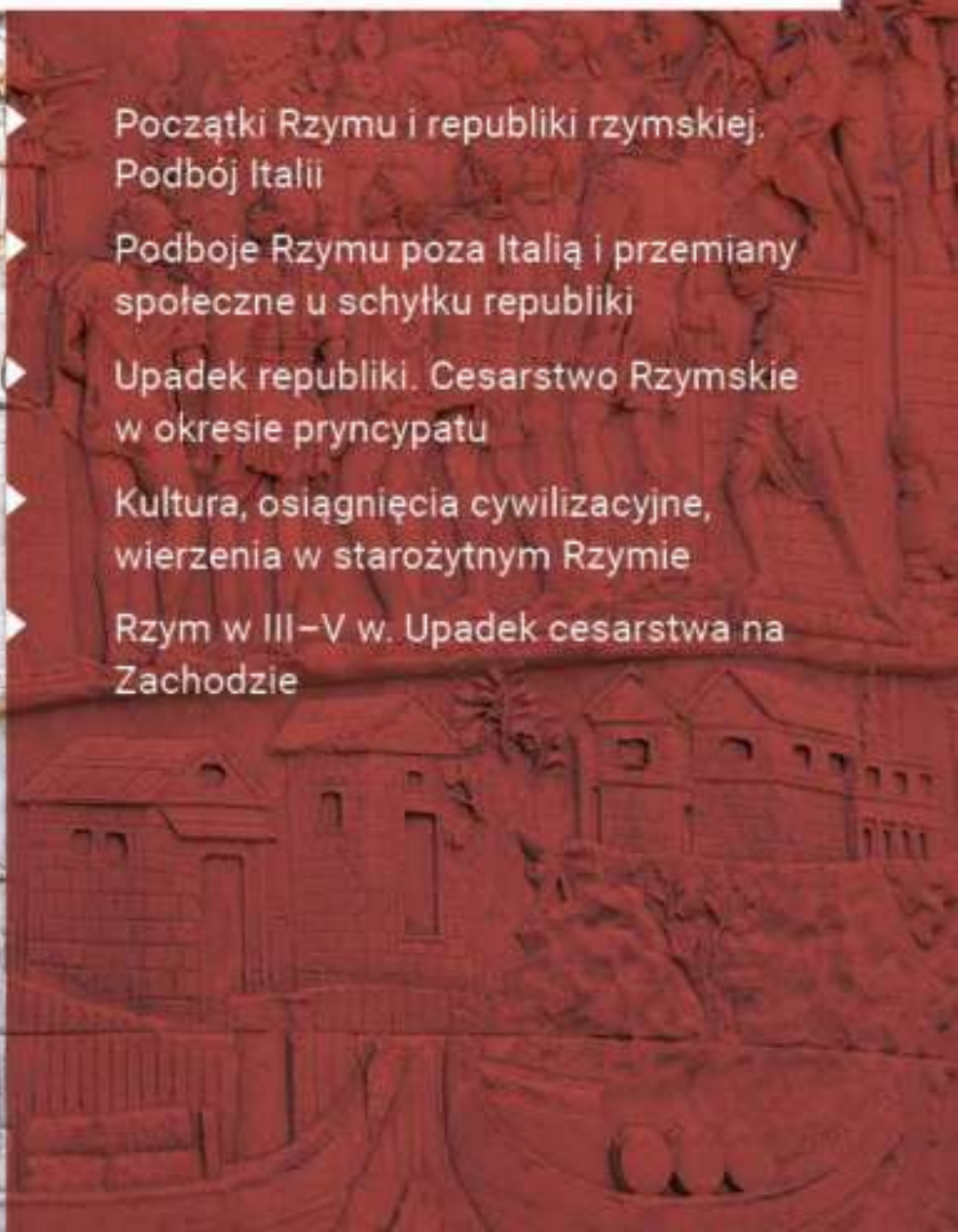
Początki Rzymu i republiki rzymskiej.
Podbój Italii

Podboje Rzymu poza Italią i przemiany
społeczne u schyłku republiki

Upadek republiki. Cesarstwo Rzymskie
w okresie pryncypatu

Kultura, osiągnięcia cywilizacyjne,
wierzenia w starożytnym Rzymie

Rzym w III–V w. Upadek cesarstwa na
Zachodzie

1. Początki Rzymu i republiki rzymskiej. Podbój Italii

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o początkach Rzymu;
- poznasz ustrój, jakim jest republika;
- zrozumiesz charakter ekspansji rzymskiej.

Źródła rzymskiej cywilizacji i powstanie Rzymu

Rzym i jego sąsiedzi w początkach istnienia miasta

ny, którą posługiwali się Rzymianie. Historycy rzymscy za datę **założenia miasta** przyjmowali tradycyjnie **rok 753 p.n.e.**, czyli datę ustaloną przez Tytusa Liwiusza,

Rzym leżący w **Lacjum**, krainie położonej pośrodku **Półwyspu Apenińskiego (Italii)**, stał się centrum ostatniej wielkiej starożytnej cywilizacji, która ukształtowała fundamenty kultury europejskiej. Rzymianie okazali się niezwykle twórczy i nowatorscy w wielu dziedzinach kultury materialnej i życia społecznego. W jeszcze większym stopniu cechowało ich otwarcie na dokonania innych kręgów cywilizacyjnych, w tym kulturę grecką czy religie Wschodu (w czasach późnego antyku – chrześcijaństwo). Właśnie poprzez starożytny Rzym zostały one rozpowszechnione daleko na zachód i północ kontynentu.

Rzymianie wywodzili się od **Latynów** – jednego z plemion italskich (Italikowie) przybyłych na przełomie II i I tysiąclecia p.n.e. na Półwysep Apeniński z północy. Język Latynów stał u źródeł **łaci-**

powstanie Rzymu

żyjącego na przełomie I w. p.n.e. i I w. n.e., autora historii Rzymu od założenia miasta (łac. *ab urbe condita*). Położenie miasta na stromych wzgórzach ułatwiało obronę i zapewniało mieszkańcom bezpieczeństwo. Usytuowanie w pobliżu morza i na przecięciu szlaków handlowych z południa na północ (**przeprawa przez Tyber**) pozwalało kontrolować przewóz towarów oraz uzyskiwać znaczne korzyści z handlu. Wraz z uzyskaniem **dostępu do morza** i wybudowaniem portu w Ostii około 620 r. p.n.e. znaczenie Rzymu jeszcze wzrosło. Jednym ze źródeł jego za-
możności stały się wówczas warzelnie soli – towaru bardzo w tamtych czasach cennego. Wkrótce potem całe Lacjum, w tym państwo rzymskie, zostało jednak **podporządkowane przez Etrusków**, którzy nie byli Italikami, a ich etniczna tożsamość pozostaje nieustalona. Ich dorobek dziejowy wpłynął niezwykle silnie na tradycję oraz sztukę mieszkańców Półwyspu Apenińskiego, zwłaszcza jego **północnej części**, w tym także na kulturę rzymską.

Wilczyca kapitolńska, rzeźba przedstawiająca karmicielkę legendarnych założycieli Rzymu – Romulusa i Remusa

Według legendarnego przekazu założycielami Rzymu byli bliźniacy Romulus i Remus. Ich dziadkiem był król Alba Longa Numitor. Władca został jednak obalony przez swojego brata, który postanowił zabić niemowlęta. Wrzucone w koszu do rzeki ocalały. Zostały wykarmione przez wilczycę, a następnie wychowane przez pasterza. Gdy chłopcy dorośli, postanowili założyć w tym miejscu miasto. Doszło jednak między nimi do kłótni i Romulus zabił swojego brata. To on został więc pierwszym królem miasta, które od swojego imienia nazwał „Roma”.

Model ustrojowy republiki rzymskiej w V–IV w. p.n.e.

Według przekazu Liwiusza Rzym w początkowym okresie swoich dziejów był rządzone przez **królów**. Pełnili oni funkcje zarazem najwyższych kapłanów, dowódców wojskowych i monarchów. Ostatni z nich to **władcy etruscy**. W 509 r. p.n.e. doszło do **obalenia króla** Tarkwiniusza Pysznego. Efektem było zarówno wydoby-
cie się Rzymu spod dominacji etruskiej, jak i zaprowadzenie **ustroju republikańskiego** (łac. *res publica* oznacza „rzecz wspólna, publiczna”).

Choć **obywatelami** Rzymu byli wszyscy wolni mieszkańcy (mężczyźni), nie posiadali oni w równym stopniu praw politycznych, a system rządów przypominał początkowo ustrój oligarchiczny. Władza w republice znalazła się w rękach bogatych rodów właścicieli ziemskich – **patrycjuszy** (łac. *patres* oznacza „ojcowie”).

rzymska oligarchia

mających szlachetnych przodków. To oni mieli pełnię praw politycznych, przede wszystkim prawo do pełnienia urzędów. Pozostałą ludność stanowili **plebejusze** – osoby o różnym stanie zamożności, które nie mogły wykazać się odpowiednim urodzeniem. Bardzo szybko upomnieli się oni o poszerzenie zakresu przysługujących im uprawnień politycznych. W kilkanaście lat po tym, jak Rzym stał się republiką, wznieśli bunt przeciw patrycjuszom i uzyskali **znaczne ustępstwa** (przede

wszystkim wprowadzono reprezentujący ich interesy urząd trybuna ludowego, o którym mowa w dalszej części rozdziału). Ustrój republiki rzymskiej był zatem owocem kompromisu pomiędzy patrycjuszami i plebejuszami, choć ci drudzy nie zaprzestali starań o dalej idące zwiększenie swojego wpływu na rządy krajem.

Uprawnienia poszczególnych instytucji republikańskich ulegały zmianom. Niejednokrotnie wynikały również z uzyskanego autorytetu, a nie z formalnie przyjętych reguł.

republika

Rzymski patrycjusz trzymający podobizny swoich zmarłych przodków, I w. p.n.e.

Szacunek wobec przodków, a zarazem duma z posiadania czcigodnych protoplastów były silnie zakorzenione w rzymskiej obyczajowości.

urzędnicy

Największy zakres władzy spoczywał początkowo w rękach **wysokich urzędników**, przy czym urzędy sprawowano **kolegialnie** i zazwyczaj tylko **przez jeden rok**. Pozostawały one długo **w rękach patrycjuszy**. Najwyższą władzę mieli **dwaj konsulowie** wybierani na jednoroczną kadencję. Ich uprawnienia były duże, a na wojnie – nieograniczone. W kraju sprawowali władzę wykonawczą i nadzorowali niższych urzędników, ale sami również mogli wydawać rozporządzenia. Ponadto zwoływali oni **komicja**, czyli zgromadzenia obywateli rzymskich, i decydowali o ich przebiegu.

Do takich zgromadzeń należały **komicja centurialne**. Ich uczestnicy **nie mieli równego prawa głosu**, jak to było w Atenach czasów Peryklesa. Dzielili się na centurie według stopnia zamożności (powiązanego z zakresem obowiązków militarnych). Waga głosu centurii skupiających zamożniejszych obywateli była większa. Komicja centurialne wybierały najwyższych urzędników: konsulów, pretorów i cenzorów. **Pretorzy** sprawowali władzę sądowniczą oraz zastępowali konsulów w razie ich nieobecności. **Cenzorzy**, wybierani na 18 miesięcy, sporządzali listę senatorów i listę obywateli, sprawowali nadzór nad inwestycjami

publicznymi oraz nadzorowali moralność obywateli. Komicja centurialne decydowały też o wypowiedaniu wojny i zawieraniu pokoju.

Źródło historyczne

Podział obywateli rzymskich na centurie przypisywany przez tradycję szóstemu królowi Rzymu Serwiuszowi Tuliuszowi

Serwiusza sławili potomni jako twórcę wszelkiej różnicy stanowej wśród obywatelstwa, przez co widoczne są granice między stopniami godności i majątku. Zaprowadził bowiem oszacowanie, urządzenie bardzo korzystne dla państwa mającego tak się rozrosnąć; na tej podstawie ciężary wojenne i pokojowe miano ponosić nie jak przedtem, jednakowo od każdej głowy, lecz według stanu majątkowego. Następnie oznaczył według oszacowania klasy i centurie i następujący podział odpowiedni dla wojny i pokoju:

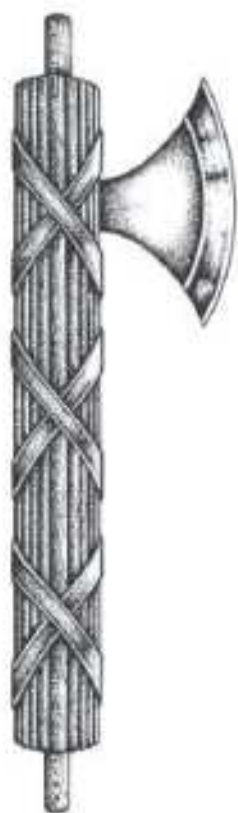
Z obywateli posiadających majątek stu tysięcy asów [jednostka monetarna] albo jeszcze większy, ustanowił osiemdziesiąt centurii, czterdzieści centurii seniorów i czterdzieści centurii juniorów. Wszystkich ich objęto nazwą pierwszej klasy. Seniorowie mieli być w pogotowiu dla obrony miasta, juniorowie mieli na zewnątrz prowadzić wojnę. Jako broń odporną przepisano dla nich szyszak, tarczę, nagolenice i pancerz – wszystko to wykonane ze spiżu – celem osłony ciała; jako broń zaczepną przeciw wrogowi przepisano włócznię i miecz. Do tej klasy dołączono dwie centurie rzemieślników, które miały bez broni pełnić powinność wojskową; nałożono na nich obowiązek obsługi w wojnie machin oblężniczych. Dla klasy drugiej przyjęto majątek zawierający się w granicach między sto tysięcy a siedemdziesiąt pięć tysięcy i utworzono z nich, podzielonych na seniorów i juniorów, dwadzieścia centurii. Jako broń odporną przepisano dla nich zamiast tarczy puklerz drewniany, a poza tym pozostawiono wszystko to samo z wyjątkiem pancerza. Jako majątek klasy trzeciej przyjęto pięćdziesiąt tysięcy; utworzono tyle samo centurii i w nich także zachowano tę samą różnicę wieku. Co do broni odpornej nie wprowadzono żadnej zmiany, odjęto tylko nagoleniki. W klasie czwartej majątek wynosił dwadzieścia pięć tysięcy, utworzono tę samą ilość centurii. Zmieniono rodzaj broni, nie dano im nic oprócz włóczni i oszczepu krótkiego. Klasa piąta była silniejsza, utworzono z niej trzydzieści centurii; byli oni uzbrojeni w proce i kamienie do rzucania. Do nich należeli luzacy, trębacze i surmacze, podzieleni na trzy centurie. Klasa ta była oszacowana na jedenaście tysięcy. Majątek niższy od tego objął ludność pozostałą, utworzono z niej jedną centurię wolną od powinności wojskowej.

Tak Serwiusz uzbroił i podzielił całą piechotę. Następnie z ludzi najbogatszych w państwie zaciągnął dwanaście centurii jazdy.

Tytus Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, Wrocław 2004, s. 60–62.

Ćwiczenie

Omów zasady, na jakich podzielono społeczeństwo na centurie. Określ cele, jakim służył ten podział.

Różgi liktorskie (łac. *fascēs*) były noszone przed najwyższymi rzymskimi urzędnikami jako symbol władzy.

Fascēs to pęki różg z wetkniętym w nie toporem bojowym. Ta oznaka władzy została przejęta przez Rzymian od Etrusków, u których symbolizowała władzę ich królów. W republice rzymskiej została powiązana z najwyższymi urzędami. *Fascēs* były niesione przez towarzyszących urzędnikowi funkcjonariuszy państwowych – liktorów (stąd nazwa – różgi liktorskie), których liczba zależała od rangi urzędnika.

Oprócz komicjów centurialnych ważną rolę odgrywały **komicja tribusowe** oparte na **podziale terytorialnym**. W nich różnice majątkowe nie miały już znaczenia. Obierały one niższych urzędników, w tym zajmujących się finansami **kwestorów**. Do kompetencji jednych i drugich komicjów należało **uchwalanie praw**, przy czym kwestie reform ustrojowych były przypisane raczej komicjom tribusowym. Co ważne – zgromadzenia te nie mogły proponować uchwał same z siebie, a jedynie rozpatrywały **projekty wniesione przez urzędników**. Przyjmowały je lub odrzucały w głosowaniu, jednak nie prowadziły nad nimi dyskusji.

Szczególną rolę w systemie republiki rzymskiej odgrywał **trybun ludowy**. Urząd ten wprowadzono po wspomnianym buncie plebejuszy, aby zabezpieczyć ich prawa w kraju. Trybun był wybierany przez **zgromadzenie ludowe**, czyli zgromadzenie skupiające **wyłącznie plebejuszy bez udziału patrycjuszy**. Mógł on sprzeciwić się decyzjom podjętym przez urzędników i inne instytucje polityczne państwa rzymskiego, jeżeli uważał je za niezgodne z interesem plebejuszy (**prawo weta** – łac. *vetō* oznacza „nie pozwalam”). Stopniowo plebejusze uzyskiwali dostęp do sprawowania wyższych urzędów. W 1. połowie IV w. p.n.e. otrzymali gwarancję **możliwości obejmowania urzędu konsula**. Kolejne bardzo poważne umocnienie ich pozycji nastąpiło pod koniec III w. p.n.e., kiedy ustalono, że **uchwały podejmowane przez zgromadzenie ludowe** mają dotyczyć nie tylko plebejuszy, lecz także **całego państwa**, a więc też patrycjuszy.

Oparciem dla **pozycji patrycjuszy** był z kolei **senat**, który wyrósł z rady starszych istniejącej jeszcze w czasach królewskich. Początkowo miał on jedynie charakter doradczy i reprezentacyjny, jego znaczenie jednak wzrastało. Zasiadali w nim dożywotnio, po zakończeniu sprawowania swoich funkcji, najwyżsi urzędnicy. Oddziaływał silnie na politykę zagraniczną, a jego uprawnienia w sprawach wewnętrznych i wpływ na decyzje urzędników stale rosły. W efekcie z czasem postrzegano go jako **symbol republiki** i jej najwyższy organ polityczny.

zgromadzenie
ludowe

senat

Zachowana część *Curia Iulia* – siedziby rzymskiego senatu

Jednym z uprawnień senatu było wnioskowanie o powołanie w nadzwyczajnych okolicznościach **dyktatora**. Nie był to stały urząd, gdyż obsadzano go tylko w **sytuacji zagrożenia państwa** i na okres **6 miesięcy**. Skupiał wówczas w swoim ręku nieograniczoną władzę zarówno cywilną, jak i wojskową, a od jego decyzji nie było odwołania.

Ekspansja Rzymu na obszarze Italii

Wraz z upadkiem rządów ostatniego króla Rzymianie wyzwolili się spod etruskiej dominacji. Sami poszukiwali wówczas możliwości rozwoju terytorialnego, do czego skłaniał ich między innymi przyrost ludności i **niedostatek ziemi uprawnej**. Na początku V w. p.n.e. weszli w konflikt zbrojny z innymi miastami założonymi przez Latynów, które zawiązały przeciwko nim sojusz (**Związek Latyński**). Ostatecznie żadna ze stron nie osiągnęła przewagi, a wrogość została **zastąpiona przymierzem militarnym**, które umocniło pozycję Rzymu. W 1. połowie V w. p.n.e. Rzymianie wraz z latyńskimi sprzymierzeńcami byli zmuszeni bronić się przed sąsiadami z południa, a w drugiej połowie stulecia mozolnie odzyskiwać tereny podporządkowane przez najeźdźców w Lacjum.

Jedyna pozostałość świątyni Kastora i Polluksa na Forum Romanum (głównym placu starożytnego Rzymu)

Nim Rzymianie uczynili z pozostałych Latynów swoich sprzymierzeńców, toczyli ciężkie walki ze Związkiem Latyńskim. W 496 r. p.n.e. rozegrała się bitwa nad jeziorem Regillus. Zgodnie z rzymską tradycją z pomocą wojskom Rzymu przyjść mieli herosi – synowie Zeusa, bliźniacy Kastor i Polluks, zwani Dioskurami. Według mitologii greckiej byli braćmi Heleny, której porwanie stało się bezpośrednią przyczyną wybuchu wojny trojańskiej. Już w kilkanaście lat po bitwie nad jeziorem Regillus boskim bliźniakom wystawiono świątynię, największą wówczas w mieście. Istniejące do dzisiaj trzy kolumny z fragmentem belkowania pochodzą z późniejszej wersji świątyni (przebudowy wykonano w II w. p.n.e. i I w. n.e.).

podbój Italii

Proces stopniowego opanowywania przez Rzym kolejnych obszarów Italii rozpoczęła się w połowie IV w. p.n.e. Rzymianie podporządkowali sobie w pełni Lacjum, tłumiąc wystąpienia latyńskich miast, które chciały się uniezależnić od rzymskiej dominacji. W efekcie zwycięskiej wojny niektóre z nich przyłączono do rzymskiego państwa, a innym ograniczono możliwość prowadzenia niezależnej polityki. Wszystkim narzucono obowiązki wobec Rzymu – przede wszystkim konieczność dostarczania siły zbrojnej. Jednocześnie mieszkańcy części miast Lacjum uzyskali rzymskie obywatelstwo.

Ekspansja rzymska skierowała się początkowo na południowy wschód przeciwko Samnitom, którzy okazali się najtrudniejszym do pokonania ludem Italii. Rzymianie zmagali się z nimi przez pół wieku. Gdy zwyciężyli Samnitów, kolejną ofiarą ich zaborczości stali się Etruskowie. Zadali im klęskę i zagarnęli część terytoriów. Wreszcie postanowili podbić także greckie *poleis* leżące na południu Półwyspu Apenińskiego. W 282 r. p.n.e., w rok po zwycięstwie nad Etruskami, rozpoczęli wojnę z najsilniejszym z tych miast – Tarentem. Ta dawna grecka kolonia (jedyna, jaką założyła Sparta) uzyskała pomoc króla Pyrrusa – władcy Epiru (kraj na pograniczu dzisiejszej Grecji i Albanii) leżącego po drugiej stronie Morza Adriatyckiego. Rzymianie z trudem zdołali powstrzymać wojska Pyrrusa, który pomimo wygranych bitew poniósł spore straty i musiał wycofać się z Italii (stąd powiedzenie „pyrrusowe zwycięstwo”). Gdy po kilku latach wrócił na Półwysep, przegrał w bitwie pod Benewentem w 275 r. p.n.e., a Rzym mógł rozciągnąć swoje panowanie na całe południe. Na północy opierało się mu jeszcze kilka etruskich miast, z których ostatnie zdobyli w 264 r. p.n.e. Zakończyli tym samym podbój Italii z wyjątkiem Niziny Padańskiej leżącej najbardziej na północy.

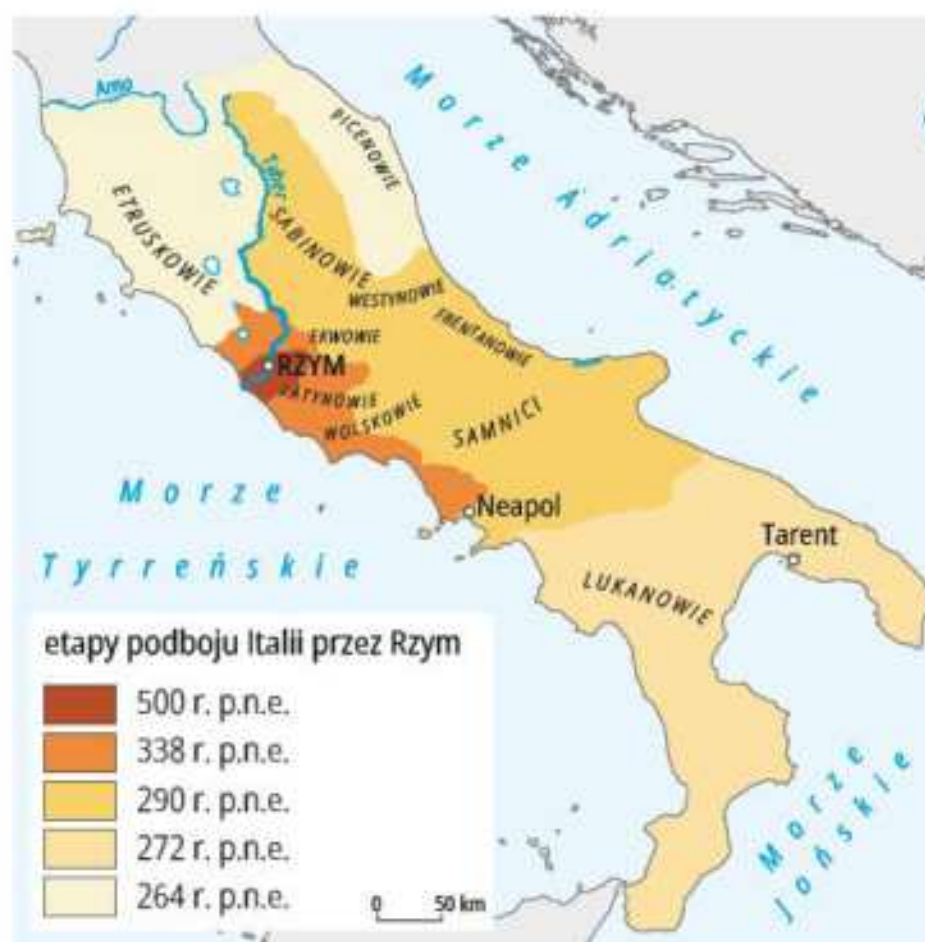
Wojownicy samniccy – malowidło z grobowca, IV w. p.n.e.

Etapy podboju Italii przez Rzym

Ćwiczenia

1. Wskaż na mapie kierunki podbojów rzymskich i podporządkowane przez Rzym obszary w kolejnych etapach ekspansji.
2. Wymień przeciwników, których musieli pokonać Rzymianie, aby opanować Italię. Ile lat im to zajęło?

Przyczyn powodzenia ekspansji terytorialnej Rzymu było wiele. Sukcesy Rzymian wynikały ze skutecznej politycznej **organizacji terenów zdobywanych** przez nich i sposobu, w jaki traktowali **podbijane ludy**. O licznych zwycięstwach decydowała umiejętność pozyskiwania sojuszników i skłócania wrogów między sobą (sławna zasada ***divide et impera***, co oznacza „dziel i rządź”).

W trakcie rzymskich podbojów Italia **nie stawała się jednolitym państwem**, lecz systemem społeczności związanych sojuszami z Rzymem (ale nie ze sobą). Rzymianie niejednakowo traktowali pokonanych. Do swojego państwa przyłączali jedynie część opanowanych obszarów. Natomiast zawierali ze zwyciężonymi ludami czy miastami **traktaty** czyniące z nich **sprzymierzeńców**. W praktyce oznaczało to ich **podporządkowanie**. Treść traktatów różniła się, gdyż Rzymianie pozostawiali poszczególnym sprzymierzeńcom większy lub mniejszy zakres swobody w sprawach wewnętrznych. Wszystkich zobowiązali do **wsparcia militarnego** w kolejnych wojnach. Od niektórych pobierali również daniny pieniężne. Na zajmowanych obszarach Rzym przejmował **znaczłą część ziemi**. Osadzani na niej byli następnie rzymscy obywatele.

Jeśli pokonani wywiązywali się ze zobowiązań militarnych i nie podnosili buntu, otrzymywali udział w łupach. Wielu sprzymierzeńców czuło się związanych z Rzymem **wspólnymi interesami**. Poprzez mieszane małżeństwa oraz nadawanie obywatelstwa rzymskiego poszczególnym osobom lub całej ludności podbitych miast (działo się to sporadycznie) zacieraly się różnice między mieszkańcami Italii. Podobną rolę odgrywała budowa dróg i wytwarzanie się coraz silniejszych więzi gospodarczych. Kontrolę nad zajmowanymi obszarami ułatwiał Rzymianom także zakładanie na ich terenie **kolonii**. Ich mieszkańcami byli zarówno osiedlający się w nich przybysze z Rzymu, jak i ludność miejscowa. Obie

te grupy były **zrównane w podstawowych uprawnieniach** w zakresie praw majątkowych związanych z małżeństwem oraz z udziałem w procesach sądowych. Obie pozbawiono praw politycznych w obrębie kolonii, a nabywały je po osiedleniu się w Rzymie (w przypadku migrantów z Rzymu odzyskiwali te prawa). Dla osób, które wywodziły się z uzależnionych społeczności, zamieszkanie w kolonii oznaczało awans społeczny. Kolonie stanowiły dla Rzymian również zaplecze dla prowadzenia działań wojennych.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij pojęcia: „Latynowie”, „Etruskowie”, „patrycjusze”, „plebejusze”, „komicja”, „konsul”, „trybun ludowy”, „senat”.
2. Przedstaw system ustrojowy republiki rzymskiej, wskazując, w jaki sposób uprawnienia związane ze sprawowaniem władzy były rozdzielone pomiędzy poszczególne instytucje republikańskie.
3. Wyjaśnij, na czym opierał się sukces rzymskiej ekspansji na terenie Italii.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 123 • Tradycyjna data **powstania Rzymu to rok 753 p.n.e.** Początkowo miasto było rządzone przez królów. W ostatnim okresie epoki królewskiej podporządkowali je Etruskowie.
- s. 123 • Ustrój w Rzymie przyjął **charakter oligarchiczny** – władza znajdowała się w rękach patrycjuszy.
- s. 124 • Na przełomie VI i V w. p.n.e. Rzym uwolnił się od etruskiego panowania i obalił władzę królewską. Od tego momentu zaczął kształtować się system ustrojowy **republiki rzymskiej**.
- s. 124 • Największy zakres władzy mieli **wysocy urzędnicy** – dwaj **konsulowie, pretorzy, cenzorzy i kwestorzy**. Obywatele rzymscy uczestniczyli w sprawowaniu władzy poprzez komicja (zgromadzenia).
- s. 126 • Interesy plebejuszy reprezentowało **zgromadzenie ludowe i trybuni ludowi**, mający prawo weta wobec decyzji urzędników, które uznali za szkodliwe dla ludu.
- s. 126 • Stopniowo wzrastało znaczenie **senatu związanego z patrycjatem**.
- s. 128 • pomiędzy początkiem V w. a połową III w. p.n.e. Rzym dokonał **podboju Italii**, podporządkowując sobie zamieszkujące ją ludy. Stopniowo postępował proces zacierania się różnic pomiędzy mieszkańcami zdominowanej przez Rzym Italii.

2. Podboje Rzymu poza Italią i przemiany społeczne u schyłku republiki

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o ekspansji Rzymu w basenie Morza Śródziemnego;
- dowiesz się o przemianach wewnętrznych w republice rzymskiej.

Podboje rzymskie w basenie Morza Śródziemnego i narodziny *Imperium Romanum*

Gdy tylko Rzymianie z sukcesem zakończyli zmagania o podbój Italii, stanęli w obliczu przeciwnika silniejszego niż którykolwiek z dotychczasowych. Była to **Kartagina** założona około 550 lat wcześniej przez Fenicjan na afrykańskim wybrzeżu w miejscu, gdzie zbliża się ono najbardziej do Sycylii. Przez stulecia Kartagina rywalizowała o wpływy z koloniami greckimi. Była republiką o oligarchicznym ustroju. Wyrosła stopniowo na największą potęgę gospodarczą oraz polityczną **zachodniej części Morza Śródziemnego**. Przed wybuchem konfliktu z Rzymem należały do niej: zachodni odcinek śródziemnomorskiego wybrzeża Afryki, południowo-wschodnie obrzeża Półwyspu Iberyjskiego (Hiszpanii) oraz leżące w pobliżu Italii wyspy: Korsyka, Sardynia i znaczna część Sycylii. Miała silną flotę morską oraz armię, która w odróżnieniu od rzymskich legionów składała się w większości z **najemnych żołnierzy**, a nie z własnych obywateli.

Rzym i Kartagina w 264 r. p.n.e. w momencie wybuchu wojen punickich

Ćwiczenie

Jakie obszary geograficzne zajmowało państwo rzymskie, a jakie – kartagińskie? Czym różniły się ich terytoria państwowe? Zastanów się, jaki wpływ na losy zmagania zbrojnych między nimi mogło mieć rozmieszczenie geograficzne ich terytoriów.

wojny punickie

Wzrost potęgi Rzymu i jego podboje na Półwyspie Apenińskim zaczęły niepokoić Kartagińczyków, zwłaszcza że w kręgu zainteresowań Rzymian znalazła się Sycylia, w dużej części opanowana przez Kartagińczyków. Konflikt interesów Rzymu i Kartaginy doprowadził w **264 r. p.n.e.** do wybuchu wojny. Była to **pierwsza** z trzech **wojen punickich** (Punijczykami zwali Rzymianie Fenicjan, a więc i Kartagińczyków), kluczowych dla przyszłych losów Rzymu. Trwała ponad 20 lat i pozwoliła Rzymianom opanować prawie całą **Sycylię**, a wkrótce po zakończeniu wojny, Korsykę i Sardinie. Stały się one pierwszymi rzymskimi **provincjami**. Zwycięska wojna przyniosła też Rzymowi **wysoki okup**, jaki wymusił on na pokonanych. W trakcie działań militarnych Rzym **rozbudował flotę**, która wcześniej była bardzo niewielka, a po wojnie z Kartaginą zdominowała zachodnią część Morza Śródziemnego.

Prowincja – w imperium rzymskim jednostka administracyjna; w prowincje były organizowane tereny leżące poza Italią podbite przez Rzymian. Prowincjami zarządzali wysocy urzędnicy rzymscy.

Kartagina przygotowywała się do rewanżu i odzyskania dominacji w zachodniej części Morza Śródziemnego. Dzięki poszerzeniu swoich posiadłości na Półwyspie Iberyjskim (Hiszpania) zdobyła ona dostateczne środki na rozbudowę armii. Do wojny dążyli również Rzymianie. Licząc na szybkie zwycięstwo, sprowokowali oni Kartaginę, której wódz **Hannibal** postanowił przejąć inicjatywę i poprowadzić **lądową wyprawę** przeciw państwu rzymskiemu. Powiodł swoje wojska wzdłuż wybrzeża morskiego przez południową Galię (dzisiejszą Francję) i w **218 r. p.n.e.** **wkroczył** od północy poprzez Alpy **do Italii**. Zyskał jako sojuszników plemiona Galów zamieszkujące wówczas tereny na południe od Alp. W ten sposób rozpoczęła się **II wojna punicka**, która w początkowej fazie opierała się na rozpaczliwej obronie Rzymian zaskoczonych atakiem. Hannibal zawędrował ze swoją armią daleko na południe od Rzymu, odnosząc po drodze szereg zwycięstw, a w **216 r. p.n.e.** **rozgromił legiony rzymskie pod Kannami**.

Rzymianie jednak się nie poddali, a ich italscy sprzymierzeńcy – poczuwający się do wspólnoty interesów z Rzymem – w większości przy nich wytrwali. Jedynie miasta południowej Italii opowiedziały się po stronie Hannibala, gdyż dostrzegły w tym szansę zrzucenia rzymskiej dominacji. Zgromadzone na nowo rzymskie wojska **zaatakowały** tymczasem Hiszpanię, a następnie **afrykańskie centrum państwa kartagińskiego**. Hannibal musiał opuścić Italię i ruszyć na odsiecz stolicy, jednak w **202 r. p.n.e.** doznał klęski w **bitwie pod Zamą**, co oznaczało zakończenie wojny i przegraną **Kartaginy**. W 201 r. p. n.e. zawarto pokój, na mocy którego Kartagina utraciła wszystkie **posiadłości poza leżącymi w Afryce** i musiała przekazać Rzymowi swoją flotę oraz wypłacić ogromną kontrybucję – 10 tysięcy talentów w złocie. **Przestała się liczyć jako równorzędny przeciwnik**.

Monety kartagińskie z podobizną Hannibala i wizerunkiem słonia afrykańskiego

Słonie bojowe były używane w wielu armiach Wschodu. Odgrywały znaczącą rolę m.in. w armii perskiej, a później w państwach hellenistycznych. Posługiwali się nimi także Kartagińczycy. Wyprawa Hannibala do Italii była kojarzona w późniejszych wiekach ze śmiałą, obrosłą legendami decyzją poprowadzenia przeciw Rzymowi słoni. W rzeczywistości nie odegrały one większej roli, gdyż niemal wszystkie padły w czasie marszu i przeprawy przez Alpy. Jedynie kilka dotarło żywych na Półwysep Apeniński.

Scypion Afrykański Starszy, brązowe popiersie, połowa I w. p.n.e.

Sprawujący funkcję konsula i wodza armii rzymskiej pokonał Kartagińczyków w czasie II wojny punickiej najpierw w Hiszpanii, a następnie w 202 r. p.n.e. w Afryce – w decydującej bitwie pod Zamą. Zwycięstwem tym zdobył sobie przydomek „Afrykański”, a w następnych latach popularność.

Rzym zakazał Kartagińczykom prowadzenia własnej polityki zagranicznej i wszczynania jakichkolwiek działań wojennych, nawet w celach obronnych. Mimo pozbawienia jej znaczenia politycznego i militarnego, istnieli wciąż w Rzymie zwolennicy ostatecznego zgładzenia groźnej niegdyś Kartaginy. Dokonało się to w wyniku **III wojny punickiej** wywołanej przez Rzymian. **W 146 r. p.n.e. państwo kartażyńskie przestało istnieć**, a samo miasto zostało całkowicie zburzone.

W wyniku wojen z Kartaginą Rzymianie rozszerzyli swoje panowanie na wschodnią i południową część **Hiszpanii** oraz **zachodnią część afrykańskiego wybrzeża** Morza Śródziemnego. Skierowali następnie swoją ekspansję na tereny leżące na przeciwległym w stosunku do Italii wybrzeżu Morza Adriatyckiego (**Iliria**). Wszędzie tam zakładali **nowe prowincje**. W międzyczasie – na początku II w. p.n.e. – zajęli **Nizinę Padańską**. Byli już wtedy potęgą morską, gdyż rozbudowę floty wymusiły na nich kolejne zmagania z Kartaginą. Coraz częściej zainteresowanie nowymi podbojami kierowało Rzymian ku wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, a więc w stronę **świata hellenistycznego**. Jeszcze w II w. p.n.e. zdążyli podbić **Macedonię** i **Helladę** oraz znaczą część **Azji Mniejszej**. Zwrócili się znów na zachód i przytoczyli południowo-wschodnią, a więc leżącą nad Morzem Śródziemnym, **część Galii** oraz poszerzyli posiadłości hiszpańskie, obejmując swoim panowaniem **większość Półwyspu Iberyjskiego**.

**prowincje
rzymskie**

Podboje republiki rzymskiej do końca II w. p.n.e.

potęga Rzymu

Na skutek licznych podbojów republika rzymska stała się mocarstwem – **Imperium Romanum** (pol. władztwo rzymskie). Przekształcane w **provincje** tereny poza Italią były traktowane jako zdobycz i poddane zwierzchności Rzymu w sposób bezpośredni, bez zawierania traktatów sojuszniczych. Podboje zapewniły Rzymowi **ogromne bogactwa**. Łupy wojenne, daniny i jeńcy napływali do Italii szerokim strumieniem. Provincje były eksploatowane gospodarczo, a ich los został podporządkowany budowie potęgi Rzymu.

obywatelstwo

Tymczasem **na terenie Italii** nastąpiła wymuszona przez **sprzymierzeńców** zmiana ich dotychczasowej pozycji społecznej. W **91 r. p.n.e.** rozpoczęli oni rewoltę, domagając się przyznania im obywatelstwa rzymskiego. Rzym ugiął się przed tymi żądaniami i w ciągu następnych paru lat **nadał obywatelstwo** tym wolnym mieszkańcom Półwyspu Apenińskiego, którzy go dotąd nie posiadali.

Wojownicy armii rzymskiej, fragment reliefu, przełom II i I w. p.n.e.

Dwóch piechurów oraz jeźdźcę wyobrażeni na płaskorzeźbie mają typowe dla armii rzymskiej elementy uzbrojenia. Kolczugi ze wzmocnioną osłoną barków ważyły ok. 10–15 kg. Rzymianie przejęli je prawdopodobnie od Gallów (choć niektórzy historycy twierdzą, że kolczug używali już wcześniej Etruskowie). Długich tarcz zwanych *scutum* używała ciężkozbrojna piechota. Widoczny przy pasie jeźdźcy krótki miecz (*gladius*) był bronią dwusieczną (mającą ostrze z obu stron), służącą zarówno do cięcia, jak i kłucia.

Objawy kryzysu społeczeństwa rzymskiego

W społeczeństwie rzymskim zaczęły się nasilać **różnice majątkowe**. Nowa elita opierała się w największym stopniu na kryterium bogactwa i wpływów, a w mniejszym niż kiedyś na kryterium urodzenia. Najwyżsi dostojnicy cywilni i wojskowi oraz osoby najzamożniejsze najwięcej **zyskiwały na podbojach**. W okresie opowywania Italii to w ich ręce dostawała się większość ziemi rolnej. Zarządzanie zdobytymi terenami dawało im ponadto okazję do czerpania, nie zawsze legalnych, zysków. Jeszcze większe możliwości przyniosły zdobycze poza Italią oraz pozyskanie zasobów prowincji. Zamożni Rzymianie środki finansowe najchętniej inwestowali w ziemię. Zakładali na obszarze Półwyspu Apenińskiego olbrzymie majątki ziemskie nazywane **latyfundiami** oparte na **pracy niewolników**. Ich liczba rosła wraz ze zwycięskimi kampaniami wojennymi i sięgnęła kilku milionów osób. Uprawiali w nich winorośl i oliwki, prowadzili hodowlę zwierząt.

Ten rodzaj działalności rolniczej był bardziej opłacalny niż uprawa zbóż. Wymagał jednak wydatków, na jakie stać było najzamożniejszych właścicieli ziemskich, ale nie **średnich i drobnych rolników**. Zatem ci zależni od opłacalności upraw zbożowych bardzo poważnie ucierpieli finansowo, gdy do Italii zaczęło napływać

kryzys

tanie zboże z prowincji. Poza tym **ciągłe wojny**, na które byli wzywani, utrudniały im nadzór nad swoimi gospodarstwami. Wiele mniejszych gospodarstw w tej sytuacji podupadało, a **znaczna część rolników gwałtownie ubożała.**

Źródło historyczne

Appian z Aleksandrii – grecko-rzymski historyk z II w. n.e. o zagarnianiu ziemi w Italii w okresie podbojów przez najzamożniejsze rody

Rzymianie w miarę orężnego podboju części Italii zabierali pokonanym część ziemi i zakładali na niej miasta lub też do istniejących już poprzednio slali osadników spośród swych obywateli. Według ich zamierzeń miały te kolonie odgrywać rolę warowni strażniczych. Z ziemi zaś każdorazowo orężem zdobytej część uprawną natychmiast przydzielali osadnikom lub też sprzedawali czy wydierżawiali, natomiast jeśli idzie o części z powodu wojny leżące wówczas odłogiem – a takich właśnie było najwięcej – nawet nie zadawali sobie trudu, aby je rozłosoowywać, lecz ogłaszali, że wolno każdemu, kto zechce, uprawiać je pod warunkiem złożenia corocznej opłaty w plonach, a mianowicie dziesiątej części z zasiewów, a piątej części z sadów. Nałożone też zostały określone opłaty na hodowców bydła, zarówno od większych, jak i mniejszych jego gatunków. A czynili to dla zwiększenia liczby ludności szczepu italskiego, którego szczególną wytrwałość na trudy poznali, aby mieć sprzymierzeńców w samej Italii. Wynik był jednak przeciwny ich zamierzeniom. Bogaci bowiem zajęli przeważną część nierozdzielonej ziemi i nabrawszy z czasem przekonania, że im nikt już jej nie odbierze, zaczęli najbliżej nich położone obszary jako też niewielkie działki ubogich częścią zakupywać za ich zgodą, częścią zagarniać siłą, tak że mieli pod uprawę całe latyfundia zamiast wiejskich włości. Do ich zagospodarowania używali kupowanych robotników rolnych i pastuchów, bo wolni byłiby odrywani od pracy na roli na wyprawy wojenne; taki rodzaj własności przynosił im równocześnie i ten wielki zysk, że liczba niewolników nie objętych służbą wojskową a płodzących wielką ilość dzieci powiększała się bez przeszkody. W następstwie tego możni potężnie się bogacili i wzmagala się w kraju liczba niewolniczej służby, natomiast liczba Italów nękanych i biedą, i daninami, i służbą wojskową spadała; coraz mniej było też chłopów nadających się do wojska. A jeśli nawet nastał okres pokoju, to skazani byli na gnuśne bezrobocie, bo ziemia była w posiadaniu bogaczy, którzy posługiwali się przy pracy na roli niewolnikami, a nie ludźmi wolnymi.

Appian z Aleksandrii, *Historia rzymska*, t. II, *Wojny domowe*, tłum. i oprac. L. Piotrowicz, Wrocław 1957, s. 7–8.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, jakie były, według autora cytowanego źródła, następstwa nierównego podziału ziemi, który dokonał się w okresie podboju Italii przez Rzymian.

Ci, którzy tracili gospodarstwa wykupywane lub wręcz zagarniane przez możnych, trafiali do Rzymu. W ten sposób szybko powiększyli liczbę **proletariuszy**, czyli obywateli nieposiadających majątku, a zatem niezobowiązanych też do służby wojskowej. Proletariusze zachowywali jednak prawa polityczne. Przebywali stale w mieście – w przeciwieństwie do wielu zamożniejszych obywateli rzymskich. Dla-

znaczenie
proletariuszy

tego **ich głosy na zgromadzeniach** (zwłaszcza na zgromadzeniu ludowym) stawały się coraz cenniejsze. Aby zdobyć przychylność proletariuszy, politycy przekupywali ich, rozdawali zboże, organizowali kosztowne igrzyska. Obciążało to finanse publiczne i groziło zniszczeniem podstaw ustroju republikańskiego. W dodatku **osłabienie warstwy średniozamożnych rolników**, którzy stanowili podstawę zaciągu do armii, było groźne z punktu widzenia **możliwości militarnych republiki**. Zasady funkcjonowania państwa wciąż opierały się na regułach typowych dla niewielkiego miasta-państwa. Tymczasem imperium rozciągało się na większość terenów basenu Morza Śródziemnego, a sam Rzym stał się właśnie największym miastem świata.

niewolnicy
i wyzwolenicy

Niewolnicza praca odgrywała coraz większą rolę w gospodarce – na masową skalę była wykorzystywana przede wszystkim **w rolnictwie** (w latyfundiach), ale także w rzemiośle, w kopalniach i kamieniołomach. Ponadto niewolnicy pracowali jako **służba domowa**, pełniąc rozmaite funkcje, w tym także nauczycieli, lekarzy czy artystów. Wielu z nich było bowiem **ludźmi wykształconymi**, zwłaszcza ci, którzy pochodzili z krajów hellenistycznych. **Los niewolnika** zależał w znacznym stopniu od wykonywanego zajęcia, toteż nie dbano o nich i maksymalnie wykorzystywano ich ciężką pracą. Niewolnik w świetle prawa był traktowany jak przedmiot, całkowicie zależał od woli właściciela, który miał prawo dowolnie go karać, a nawet zabić. Natomiast niewolnik dobrze służący swojemu panu mógł liczyć na uzyskanie od niego wolności. Ci, którzy taką wolność otrzymywali, byli nazywani **wyzwolenicami**.

Niektórych młodych, silnych niewolników szkolono na **gladiatorów**. Ich zadaniem było zapewnianie Rzymianom rozrywki poprzez **walki na arenie** pomiędzy sobą lub z dzikimi zwierzętami. **Widowiska** takie, których stałym elementem była krew i śmierć gladiatorów, organizowano często i stanowiły one ulubioną rozrywkę Rzymian. Gladiatorzy jako wyszkoleni wojownicy, mający niewiele do stracenia, podlegali szczególnemu nadzorowi, gdyż zawsze istniało niebezpieczeństwo ich **buntu**. Nie tylko oni byli dla Rzymian zagrożeniem. Pierwsze powstania wznieśli na Sycylii w 2. połowie II w. p.n.e. niewolnicy zatrudnieni przy wypasaniu stad bydła.

Relief przedstawiający walczących gladiatorów, amfiteatr Flawiuszów w Rzymie (znany bardziej jako Koloseum), I w. n.e.

Rzymscy gladiatorzy byli podzieleni na określone typy związane z rodzajami uzbrojenia i ustawiani do walki ze sobą według przyjętych schematów. Na zamieszczonej ilustracji w centrum walczą ze sobą **hoplomachus** (okrągła tarcza) i **murmillo** (tarcza prostokątna). Ten pierwszy miał przypominać wojownika greckiej falangi.

Próby reform i konflikty społeczne

W połowie II w. p.n.e. konieczność zaradzenia kryzysowi średniej i drobnej własności rolnej stała się nagląca. Spadek liczby średniozamożnych obywateli ozna-

czał trudności z naborem do wojska, ponieważ malała liczba obywateli posiadających majątek umożliwiający im wyekwipowanie się do służby w ciężkozbrojnej piechocie legionowej. Rolnicy, którzy utracili swoje gospodarstwa, byli niepokieszeni faktem, że ogromna ilość państwowej ziemi znajduje się w rękach najbogatszych rodzin. **Projekt reform** mających uzdrowić sytuację przedstawił w **133 r. p.n.e.** trybun ludowy **Tyberiusz Grakchus**. Reformy zakładały odebranie części ziemi publicznej tym, którzy nieprawnie ją nabyli. Następnie ziemia miałaby zostać podzielona na duże działki i przekazana uboższym rolnikom.

reformy Grakchów

Zgromadzenie ludowe przyjęło odpowiednią uchwałę i reforma zaczęła być wprowadzana w życie. **Sprzeciwiali się jej jednak senatorowie** reprezentujący wielkich właścicieli ziemskich. Napięta sytuacja społeczna doprowadziła do **zamieszek**, w trakcie których zginęło około 300 osób, a wśród nich sam reformator Tyberiusz Grakchus. Kilka lat później jego brat **Gajusz Grakchus został trybunem**. Kontynuował on przerwane reformy i jeszcze silniej zwrócił przeciwko sobie rzymską elitę, która skutecznie osłabiła jego pozycję polityczną i popularność wśród ludu. Nie mogąc już liczyć na szerokie poparcie, młodszy Grakchus oskarżany o dążenie do zdobycia jedynowładztwa, popełnił samobójstwo.

Gajusz Grakchus przewodzący obradom zgromadzenia ludowego w wyobrażeniu francuskiego ilustratora z końca XVIII w.

Wydarzenia te wydobły na powierzchnię życia politycznego **głęboki konflikt** dzielący społeczeństwo rzymskie. Zwolennicy **nadrzędnej woli ludu** zebranego na zgromadzeniu ludowym – **popularzy** (łac. *populus* – lud) – występowali w opozycji do **optymatów** (łac. *optimates* – najlepsi) – zwolenników **senatu i dominującej pozycji elit**. Rywalizacja tych dwóch stronnictw trwała nieustannie. Inną charakterystyczną cechą tego okresu był **wzrost znaczenia wybitnych osobistości** – polityków lub wodzów armii. Dotychczasowa zasada, która opierała ustrój republiki na ciałach kolegialnych, stopniowo ustępowała pod naporem ambicji silnych jednostek.

Jedną z nich był **Gajusz Mariusz**, który w ostatnich latach I w. p.n.e. sprawował urząd konsula przez 5 lat z rzędu. Działo się to wbrew zasadom prawnym, zgodnie z którymi był to urząd o jednorocznej kadencji. Jako pierwszy przeprowadził on **pobór do wojska** wśród pozbawionych majątku **proletariuszy**, a przez to zapoczątkował zmiany, które z czasem przekształciły armię rzymską z obywatelskiej w zawodową (płatną).

SPQR – skrótowiec łacińskiej frazy *Senatus Populusque Romanus* (senat i lud rzymski)

Te cztery litery stanowiły symbol Rzymu jako państwa, a nawet można stwierdzić, że stanowiły jego oficjalną nazwę. Odgrywały podobną rolę, jak dzisiaj godła państwowe. Formuła ta pojawiła się w użyciu pod koniec istnienia republiki. Podkreślała jedność obywateli i fakt, że źródłem władzy są oni wszyscy bez względu na pozycję społeczną. Taka była w każdym razie teoria, gdyż konflikty społeczne tego czasu każą wątpić w tę jedność i równość.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw okoliczności, w jakich Rzym zaczął dokonywać podbojów poza obszarem Italii. Jakich wrogów musiał pokonać? Jakie obszary przyłączył do końca II w. p.n.e.?
2. Omów następstwa podbojów i źródła konfliktów społecznych w schyłkowym okresie republiki.
3. Określ rolę, jaką odgrywali w państwie i społeczeństwie rzymskim niewolnicy, oraz opisz ich położenie.
4. Przedstaw, kim byli: Hannibal, Scypion Afrykański Starszy, Tyberiusz i Gajusz Grakchowie.
5. Wyjaśnij pojęcia: „latyfundium”, „proletariusze”, „gladiator”, „popularzy”, „optymaci”.

PODSUMOWANIE LEKCJI

s. 132

- Po zakończeniu w 264 r. p.n.e. podboju Italii Rzymianie przystąpili do zmagania zmierzających do opanowania basenu Morza Śródziemnego. Najtrudniejszym przeciwnikiem okazała się **Kartagina, z którą stoczyli trzy zwycięskie wojny zwane punickimi**.

s. 133

- Od 2. połowy III w. p.n.e. zaczęły powstawać **rzymskie prowincje**. Narodziło się *Imperium Romanum*, a wśród jego licznych podbojów znalazła się część państw hellenistycznych, w tym sama Grecja.

s. 134

- Łupy, jeńcy wojenni, daniny, eksploatacja ekonomiczna prowincji były źródłem rosnącego bogactwa i **potęgi republiki rzymskiej**.

s. 134

- Na początku I w. p.n.e. wszyscy wolni mieszkańcy Italii (dotychczasowi sprzymierzeńcy) otrzymali **obywatelstwo rzymskie**.

s. 135

- **Republika przeżywała kryzys**, na który składały się: narastające nierówności społeczne, załamanie się średniej własności ziemskiej, konflikty społeczne, korupcja i niesprawność instytucji republikańskich.

s. 135

- W czasach republiki wzrastała liczba **proletariuszy**, o których głosy (na zgromadzeniu ludowym) politycy ubiegali się wszystkimi środkami.

s. 136

- Zwycięskie wojny oznaczały napływ do Italii milionów jeńców, którzy stawali się **niewolnikami**. Na ich pracy oparte było funkcjonowanie latyfundiów.

s. 137

- W 2. połowie II w. p.n.e. próby reform podjęli **bracia Grakchowie**. Nie przyniosły one jednak trwałych efektów.

3. Upadek republiki. Cesarstwo Rzymskie w okresie pryncypatu

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z wydarzeniami za panowania Juliusza Cezara i Oktawiana Augusta;
- poznasz okoliczności przeobrażenia się republiki w Cesarstwo Rzymskie.

Początek wojen domowych

Rozległość imperium, potrzeba jego sprawnego zarządzania i silne napięcia społeczne w samej Italii były czynnikami, które wskazywały, że **zmiany w sposobie rządzenia** państwem rzymskim są nieuniknione. **I w. p.n.e.** miał pokazać, że przyszedł czas silnych wodzów, dyktatorów, których osobowość, talenty polityczne i energia zapewniłyby sprawne kierowanie państwem.

Decydującym czynnikiem, na jakim oparli się ci, którzy odmienili rzeczywistość ustrojową republiki, okazała się **armia** pozbawiona już wtedy obywatelskiego charakteru w wyniku reformy Gajusza Mariusza. W omawianym okresie była wykorzystywana wielokrotnie w rozgrywkach politycznych. Wynikało to w dużej mierze z faktu, że żołnierze zawodowi coraz mniej czuli się związani z ogólnikową ideą obywatelskiej wspólnoty, a coraz silniej **z wodzami wiodącymi legiony do boju**. Zawdzięczali swoje materialne powodzenie w postaci udziału w łupach, a na koniec kariery także nadania gospodarstw rolnych. Największą rolę w kształtowaniu postaw żołnierzy wobec ich wodzów odegrała zasada obdarzania legionistów kończących służbę (**weteranów**) ziemią. Sukcesy militarne, a w konsekwencji wpływy i uznanie, jakie przynosiły wodzowi zwycięstwa i podboje, określały, **jak wiele uzyska on dla swoich żołnierzy**. Zapewniało mu to lojalność i oddanie legionów pozostających pod jego dowództwem.

Od przełomu lat 90. i 80. I w. p.n.e. przywódcy skonfliktowanych obozów politycznych optymatów i popularów regularnie sięgali w toczącej się rywalizacji po siłę zbrojną. Kraj stał się areną kolejnych **wojen domowych**, pełnych okrucieństw, grabieży i wywieranej na rywalach krwawej zemsty. Pierwszym, który z pomocą wojska przejął na kilka lat władzę w republice, był przywódca popularów Lucjusz Cynna. W latach 86–84 p.n.e. po śmierci Mariusza dzięki poparciu armii samodzielnie sprawował urząd konsula dłużej niż jeden rok. Wstawił się krwawymi prześladowaniami optymatów i został zamordowany przez własnych żołnierzy. Władzę w Rzymie przejął po nim **Sulla**, uzyskując popularność dzięki zwycięstwu w wojnie prowadzonej przez Rzym o utrzymanie zagrożonych zdobyczy w Grecji i Azji Mniejszej. Był on związany z optymatami. **W 82 r. p.n.e.** pokonał u bram stolicy

wojny domowe

Sulla

legiony swoich politycznych przeciwników, zajął miasto i przejął władzę **dyktatora na czas nieokreślony**. Wprowadził zmiany ustrojowe ograniczające do minimum uprawnienia trybunów ludowych, a poszerzające zakres władzy senatu. Będąc bli-
ski śmierci, zrzekł się dyktatury po 3 latach jej sprawowania.

Kolejny wstrząs, jaki dotknął Italię, miał odmienny charakter. W 73 r. p.n.e. gladia-
torzy ze szkoły przygotowującej niewolników do walk na arenie wznieśli bunt. Na
jego czele stanął **Spartakus**. Wystąpienie to szybko rozrosło się do rozmiarów naj-
większego w dziejach Rzymu **powstania niewolników**, które zagroziło całemu
państwu. Do Spartakusa przyłączyli się także wolni mieszkańcy Italii pochodzący
z niższych warstw społecznych lub będący ofiarami toczącej się niedawno wojny

domowej. Powstańcy odnieśli kilka zwycięstw, prze-
mieszczając się z dużą swobodą po większej części Pół-
wyspu Apenińskiego. Dopiero po 2 latach walk legionom
dowodzonym przez **Marka Krassusa** udało się rozbić ar-
mię Spartakusa i stłumić powstanie.

Spartakus na czele
powstania

Plakat filmu *Spartakus* w reżyserii Stanleya Kubricka
(czytaj: stanleja kubrika; USA, 1960)

Spartakus pochodził prawdopodobnie z Tracji, która w tym
okresie była krajem zależnym od Rzymu. Przygotował
wraz z kilkudziesięcioma towarzyszami ucieczkę ze szkoły
gladiatorów w Kapui, zapewne z myślą o wydostaniu się poza
obszar Italii, co mogło zapewnić im wolność. Liczba osób,
które oddały się pod jego komendę, szybko rosła – przez
szeregi powstańców przewinęło się ich być może nawet 100
tys. Jednak Spartakusowi nie udało się utrzymać jedności
wśród powstańców przez cały okres walk. Oddzielenie się
części oddziałów spod jego przywództwa stało się jedną
z przyczyn klęski. Po decydującej bitwie ok. 6000 wziętych do
niewoli ludzi Spartakusa zostało ukrzyżowanych wzdłuż drogi
prowadzącej do Rzymu. On sam poległ w walce.

Zwycięzca Krassus, będący wówczas najbogatszym człowiekiem w Rzymie, stał się
też teraz jednym z najpopularniejszych. Wkrótce jeszcze wyżej sięgnęła zarówno
sława, jak i bogactwo innego wodza – **Gnejusza Pompejusza**. Jego zwycięstwa
na wschodzie pozwoliły **włączyć** nową prowincję – **Syrię** – w skład imperium oraz
uzależnić od Rzymu wiele krajów, **od Judei aż po Armenię**. Od tego momentu pań-
stwo rzymskie zaczęło graniczyć z będącym wówczas u szczytu potęgi **Królestwem**
Partów (którego centrum znajdowało się na obszarze dzisiejszego Iranu i Iraku). To
mocarstwo stało się dla Rzymu poważnym zagrożeniem i równorzędnym przeciw-
nikiem, z którym w następnych stuleciach toczyli wiele zaciętych wojen.

Wśród najbardziej wpływowych polityków znalazł się wkrótce przywódca popu-
larów **Gajusz Juliusz Cezar**. W 60 r. p.n.e. zawarł on nieformalne, tajne **poro-
zumenie z Pompejuszem i Krassusem**, dzięki któremu, wspierając się nawzajem,
umacniali oni swoją pozycję w państwie. Określa się je jako **I triumwirat** (łac. *trium-
virī* oznacza „trzech mężów”). Gdy Cezar został konsulem, przełamał wreszcie
opór senatu przed wprowadzaniem reformy rolnej, polegającej na rozdzieleniu zie-
mi między rolników i weteranów, czym zyskał sobie ich wielką wdzięczność. W la-

I triumwirat

tach **58–51 p.n.e.** przeprowadził bardzo trudną, ale pełną sukcesów **kampanię wojenną w Galii**. W jej wyniku **przyłączył do Rzymu** ten rozległy kraj, rozciągający się na obszarze od Pirenejów po rzekę Ren (dzisiejsza Francja, Belgia, część Holandii i zachodnich Niemiec).

W międzyczasie Krassus zginął, walcząc z Partami. Natomiast Pompejusz zaprowadził porządek w Rzymie rozdieranym dotąd walkami stronnictw i uzyskał niemal zupełną władzę nad państwem rzymskim. Cezara postrzegał teraz jako zagrożenie dla swojej pozycji. Porozumiał się więc z senatem, aby podjąć kroki zmierzające do wykluczenia go z rozgrywki o władzę. Senat zdominowany przez optymatów zażądał od **Cezara**, aby przybył do Rzymu jako prywatna osoba, co oddałoby go na łaskę jego wrogów. W odpowiedzi na to wezwanie na początku **49 r. p.n.e.** zdobywca Galii **wkroczył na czele swoich legionów do Italii**, przekraczając graniczną rzekę Rubikon. Ruszył na Rzym, czym rozpoczął **wojnę domową przeciw Pompejuszowi i senatowi**.

konflikt Cezara
z Pompejuszem

Dyktatura Juliusza Cezara i walka o władzę po jego śmierci

Energiczne działania Cezara pozwoliły mu **zająć stolicę imperium** i Italię niemal bez walki. Większość senatorów, a także sam Pompejusz opuścili miasto i udali się do Grecji, gdzie próbowali zorganizować opór. Zostali jednak pokonani w bitwie pod Farsalos w 48 r. p.n.e. **Cezar sprawował teraz władzę na mocy przyznanej mu dyktatury**. Pompejusz zbiegł do Egiptu, gdzie został zamordowany. Jednak jego zwolennicy kontynuowali wojnę, która trwała do 45 r. p.n.e. Cezar ostatecznie zwyciężył i przejął pełnię władzy w imperium.

Zwycięstwo Cezara oznaczało **w praktyce upadek republiki w Rzymie**, choć ani on, ani jego następcy oficjalnie tego nie przyznawali. **Pozory** istnienia ustroju republikańskiego zostały zachowane, ale **faktyczna władza znalazła się w rękach jednej osoby**. Instytucje republiki nadal funkcjonowały, natomiast ich wpływ na sprawy państwowe uległ radykalnemu ograniczeniu. Urząd dyktatora został przyznany Cesarowi **dożywotnio**. To samo dotyczyło **urzędu trybuna ludowego**. Już wcześniej został **konsulem**, a jego kadencja wynosiła **10 lat**. Od dawna pełnił również funkcję **najwyższego kapłana**. Uzyskał także szereg innych szczególnych uprawnień. W praktyce nic nie mogło działać wbrew jego woli, a jego władza była równa władzy monarchów, choć Cezar nie przyjął znienawidzonego przez Rzymian tytułu królewskiego.

Cezar dążył do **ograniczenia wpływów dotychczasowych elit** złożonych głównie z optymatów, którzy byli zarazem zwolennikami dawnego ustroju republikańskiego. Wprowadził do senatu nowych ludzi, w tym także pochodzących z prowincji. Przeprowadził szeroką akcję osadniczą poza Italią, nadając ziemię weteranom, proletariuszom, a nawet wyzwolencom.

Postępowanie Cezara prowadzące do likwidacji republiki i pozbawienia władzy politycznej uprzywilejowanych dotąd rodów doprowadziło do zawiązania przeciw niemu **spisku senatorów**. Przyłączyła się do nich część dotychczasowych stronników Cezara, którzy nie mogli pogodzić się z jego ambicjami i sięgnięciem po niemal królewską władzę. W **44 r. p.n.e.** Cezar został **zamordowany** przez spiskowców, którzy

Rzeźba Juliusza Cezara
w paryskim Luwrze

zamach na Cezara

chcieli w ten sposób doprowadzić do powrotu republiki. Lud rzymski nie opowiedział się jednak po ich stronie. Obawiając się zemsty tłumu, spiskowcy **uciekli z miasta**.

Zabójstwo Cezara, obraz włoskiego malarza Vincenzo Camucciniego (czytaj: winczenko kamucziniiego), początek XIX w.

Zamachu na Cezara dokonano 15 marca, czyli w idy marcowe (w kalendarzu rzymskim idy to środkowy dzień danego miesiąca). Na dyktatora wchodzącego do budynku senatu rzuciła się grupa spiskowców, zadając mu sztyletami wiele ciosów.

Czyż nie wydaje się wam, że mam powód do płaczu, jeżeli Aleksander będąc w moim wieku, panował już nad tylu ludami, a ja nie dokonałem jeszcze ani jednego sławnego czynu?

Przybyłem, zobaczyłem, zwyciężyłem.

[wypowiedziane po jednej ze zwycięskich bitew]

Albowiem bogowie nieśmiertelni ludziom, których chcą pokarać za zbrodnię, zwykli zezwalać na większe nieraz sukcesy i dłuższą bezkarność, aby tym dotkliwiej odczuwali zmianę losu.

~ Juliusz Cezar

Po śmierci Cezara jego zwolennicy (cezarianie) przejęli władzę w Rzymie, początkowo byli jednak skłócenii. Dopiero kiedy stronnictwo jego zabójców umocniło się na wschodzie imperium, postanowili wystąpić wspólnie. Tak narodził się **II triumwirat** – porozumienie przywódców cezarian: **Marka Antoniusza**, **Gajusza Oktawiusza** i **Marka Lepidusa**. W odróżnieniu od pierwszego, który miał prywatny charakter, ten został **zatwierdzony aktem prawnym**, a triumwirowie otrzymali nieograniczoną władzę na 5 lat, później przedłużoną. Oktawiusz (inaczej **Oktawian**) był spokrewniony z Cezarem i został przez niego usynowiony oraz przeznaczony na spadkobiercę. W momencie śmierci dyktatora miał 18 lat. To on najgłośniejszej domagał się ukarania zabójców przybranego ojca. W **42 r. p.n.e.** zwolennicy republiki zostali ostatecznie rozgromieni w **bitwie pod Filippi** w Macedonii.

Po zwycięstwie triumwirów podzielili imperium na **trzy strefy** rządzone przez każdego z nich, przy czym Italia miała być zarządzana wspólnie. Wśród współrządców na czoło wyraźnie wysunął się Oktawian, który najpierw odsunął od władzy Lepidusa, a następnie zwrócił się przeciwko Markowi Antoniuszowi. **W 32 r. p.n.e.** wypowiedział **wojnę** królowej formalnie niepodległego, ale zależnego od Rzymu **Egiptu – Kleopatrze VII**, z którą się związał, a następnie ożenił Antoniusz. O dalszych losach imperium przesądziła bitwa morska u wybrzeży greckich **pod Akcjum (31 r. p.n.e.)**, w której flota Antoniusza i Kleopatry została pokonana przez Oktawiana. **Zaatakował** on w następnym roku **Egipt**. W oblężonej Aleksandrii małżonkowie **popętnili samobójstwo**, a Oktawian został jedynym władcą Rzymu, czyniąc z Egiptu nową **provincję**. W ten sposób **przestało istnieć ostatnie z państw hellenistycznych**.

Kleopatra VII, popiersie, połowa I w. p.n.e.

Kleopatra VII (69–30 p.n.e.) wywodziła się z dynastii Ptolemeuszów i była ostatnią władczynią starożytnego, hellenistycznego Egiptu. Od 44 r. p.n.e. sprawowała władzę w imieniu małoletniego Ptolemeusza XV Cezariona będącego synem jej i Juliusza Cezara, którego kochanką była przez krótki czas. Formalnie to Cezarion pełnił funkcję ostatniego egipskiego faraona. Kleopatra poznała Marka Antoniusza kilka lat po śmierci Cezara. Związek z nim trwał do śmierci ich obojga. W tym samym roku, co Antoniusza i Kleopatry, śmierć osiągnął także Cezarion, którego zgładzono z rozkazu Oktawiana.

Oktawian August i początki pryncypatu

Nic nie mogło już powstrzymać Oktawiana przed objęciem pełni władzy. Skupił w swoim ręku wiele funkcji i godności, co zapewniało mu bardzo silną pozycję. Jako symboliczny początek nowej epoki w dziejach Rzymu przyjmuje się 30 r. p.n.e. – datę zwycięstwa Oktawiana w wojnie domowej – albo **27 r. p.n.e.** Wtedy to senat przyznał mu tytuł **Augusta** (łac. *augustus* oznacza „wywyższony przez bogów”), który podkreślał jego nadzwyczajny status. Tym samym rozpoczęła się epoka **Cesarstwa Rzymskiego**. Polskie słowa *cesarz* i *cesarstwo* pochodzą od rodowego nazwiska Juliusza Cezara (w wersji łacińskiej: **Caesar**), którym posługiwał się też Oktawian jako jego przybrany syn. Z czasem stało się ono **tytułem** kolejnych władców Rzymu. W języku angielskim Cesarstwo Rzymskie to *Roman Empire*, a cesarz to *emperor*. Określenia to pochodzą z kolei od tytułu **imperator**, który od czasów Juliusza Cezara przysługiwał na stałe panującym w Rzymie (w czasach republiki był przyznawany przez żołnierzy zwycięskim wodzom).

Cesarstwo
Rzymskie

Funkcją, która miała podkreślać szczególną rangę Oktawiana Augusta, był **princeps senatus** (pierwszy w senacie) – tytuł w okresie republiki nadawany najznamienitszemu senatorowi. Od czasów Oktawiana przysługiwał on dożywotnio każdemu cesarzowi. Pierwszy okres w dziejach cesarstwa (**do schyłku III w. n.e.**) określa się w nawiązaniu do tego tytułu **pryncypatem**.

W rzeczywistości inne przejęte przez Oktawiana funkcje odgrywały pierwszorzędą rolę. Podobnie jak wcześniej Juliusz Cezar, **skupił w swoim ręku najwyższe urzędy w państwie**. Jednak w odróżnieniu od swojego poprzednika nigdy nie objął urzędu dyktatora. Swoją władzę oparł w pierwszym rzędzie na **armii, której był naczelnym dowódcą**. Dopełnił procesu przekształcania armii z obywatelskiej w zawodową. Stał się w praktyce samowładnym monarchą, choć **fikcja istnienia republiki** była pod-

trzymywana i nie mówiło się wprost o zmianie ustroju. **Senat** funkcjonował jako formalnie najwyższa instytucja w państwie, choć o jego samodzielności nie mogło być mowy. August posiadał dożywotnio uprawnienia trybuna ludowego, co zapewniało mu nietykalność i dawało prawo zwoływania senatu i zgromadzeń, a także wetowania ich ustaw. Władca miał być pierwszym spośród obywateli, a w istocie stanowił jedyne źródło prawa. Prawo wyboru nowego cesarza oficjalnie należało do senatu, który najczęściej ogłaszał nim osobę wskazaną przez zmarłego imperatora. Czasami jednak o obiorze nowego cesarza decydowało w praktyce wojsko (cesarska gwardia przyboczna, czyli pretorianie).

Oktawian August (63 r. p.n.e. – 14 r. n.e.), posąg znany jako August z Prima Porta, koniec I w. p.n.e.

Przedstawiony posąg został odnaleziony w ruinach willi w Prima Porta (dziś w granicach Rzymu) należącej do żony cesarza. Oktawian August jest tu wyobrażony zarazem jako imperator, przywódca wojskowy i jako półbóg. Uważano, że jego ród wywodzi się od bogini Wenus. Sam siebie mógł określać mianem boskiego syna, gdyż był przybranym dzieckiem Juliusza Cezara, który po śmierci został przez senat zaliczony w poczet rzymskich bóstw. Tak samo utytułowany został pośmiertnie Oktawian. Później i inni cesarze rzymscy, choć nie wszyscy, po śmierci byli ogłaszani bogami.

Oktawian August zatroszczył się o **ustabilizowanie sytuacji państwa**. Wraz z końcem wojny domowej zapewnił Rzymianom **pokój** wewnątrz imperium (*Pax Romana*). Było to jedno ze źródeł sukcesu Augusta. Poparcie, jakim się cieszył, pozwoliło mu na umacnianie władzy w trakcie długoletnich rządów (trwających do **14 r. n.e.**). W polityce wewnętrznej Oktawian dbał o **rozwój gospodarczy prowincji** oraz o **ukrócenie nadużyć**, które wcześniej zubażały miejscową ludność. Namiestnicy prowincji zostali objęci ścisłym nadzorem, jakiego nie stosowano w czasach republiki. Wybrane grupy mieszkańców prowincji otrzymywały **obywatelstwo rzymskie**. Tę praktykę zapoczątkował na dużą skalę już Juliusz Cezar. Przedstawiciele prowincjonalnych elit coraz częściej zasiadali w rzymskim senacie i sprawowali odpowiedzialne funkcje państwowe. Epoka Augusta była ponadto okresem szczególnego rozkwitu literatury i sztuki.

Źródło historyczne

Rzymski historyk Tacyt na temat władzy Oktawiana Augusta

Lecz skoro [Oktawian] żołnierzy przynęcił darami, lud rozdawnictwem zboża, a wszystkich słodyczą pokoju, powoli począł się wzbijać i zagarniać w swe ręce przywileje senatu, urzędników i praw. Nikt mu w tym nie stawiał oporu, gdyż najbutniejsi padli w bojach albo wskutek proskrypcji [represji będących skutkiem wyjęcia spod prawa przeciwników politycznych], a z pozostałej szlachty im bardziej kto był gotowy do służalstwa, tym więcej wyróżniano go bogactwami i zaszczytami; wyniesieni więc przez zmianę stosunków, woleli bezpieczną teraźniejszość niż niebezpieczną przeszłość. Także prowincje temu stanowi rzeczy nie były przeciwne: wszak podejrzliwie patrzyły one na rządy senatu i ludu z powodu sporów możnowładców i chciwości urzędników, a bezskuteczna była im pomoc praw, które mąciła przemoc, zabiegi, wreszcie przekupstwo.

Publiusz Korneliusz Tacyt, *Roczniki*, tłum. Seweryn Hammer, Warszawa 2004, s. 37–38.

Ćwiczenie

Na podstawie tekstu źródłowego wyjaśnij, na czym opierały się władza Oktawiana Augusta i poparcie, jakim się cieszył.

Cesarstwo Rzymskie do początku III w. n.e.

W I w. n.e. ekspansja rzymska została znacznie zahamowana. Kolejni cesarze prowadzili w pierwszym rzędzie **politykę umacniania granic i zabezpieczania podbitych ziem**. Sąsiednie plemiona i kraje nie potrafiły poważnie zagrozić imperium, mogły jednak dotkliwie dać się we znaki pogranicznym prowincjom. **Na północy** granica cesarstwa została oparta **na Renie i Dunaju**. Największą nową zdobyczą była **Brytania** – opanowana z wyjątkiem jej północnej części przez cesarza Klaudiusza (Rzymianie zajęli obszar dzisiejszej Anglii wraz z Walią oraz południową Szkocję) w 43 r. n.e. Wojny z sąsiednimi ludami i państwami toczyły się na obrzeżach cesarstwa, przez co większość jego ludności mogła żyć w warunkach pokoju. W najbardziej zagrożonych miejscach granicę umacniano w I i II w. n.e. systemami wałów i fortyfikacji określanych jako **limes**. Dotyczyło to przede wszystkim północno-zachodniej granicy z ziemiami zamieszkanymi przez Germanów oraz granicy na obszarze Brytanii.

podbój Brytanii

Na Bliskim Wschodzie państwa zależne dotąd od Rzymu pozbawiano resztek odrębności i przekształcano w prowincje. Tak stało się między innymi z **Judeą**, która jeszcze za panowania Oktawiana Augusta została przyłączona do prowincji Syria. W 66 r. n.e. Żydzi rozpoczęli **powstanie** przeciw rzymskiemu panowaniu. Mimo początkowych sukcesów zostało ono po kilku latach stłumione. **W 70 r. n.e.** Rzymianie zdobyli Jerozolimę, a **Druga Świątynia jerozolimska została zburzona**. Datę tę przyjmuje się często za symboliczny początek żydowskiej **diaspory** (z gr. rozproszenie) trwającej po czasy współczesne. Żydzi już od dawna zamieszkiwali w wielu miastach hellenistycznego Wschodu. Jednak ograniczenia, jakie teraz narzucali wobec nich Rzymianie, skłoniły ich do **emigracji** na dużo większą skalę. Zamieszkali **na terenie całego rzymskiego imperium**, a także daleko **na wschodzie** – w Królestwie Partów, a nawet w Indiach. Rozproszenie Żydów pogłębiało się w kolejnych latach na skutek nieudanych prób wyzwolenia spod rzymskiego panowania.

Masada – ruiny żydowskiej twierdzy z I w. n.e.

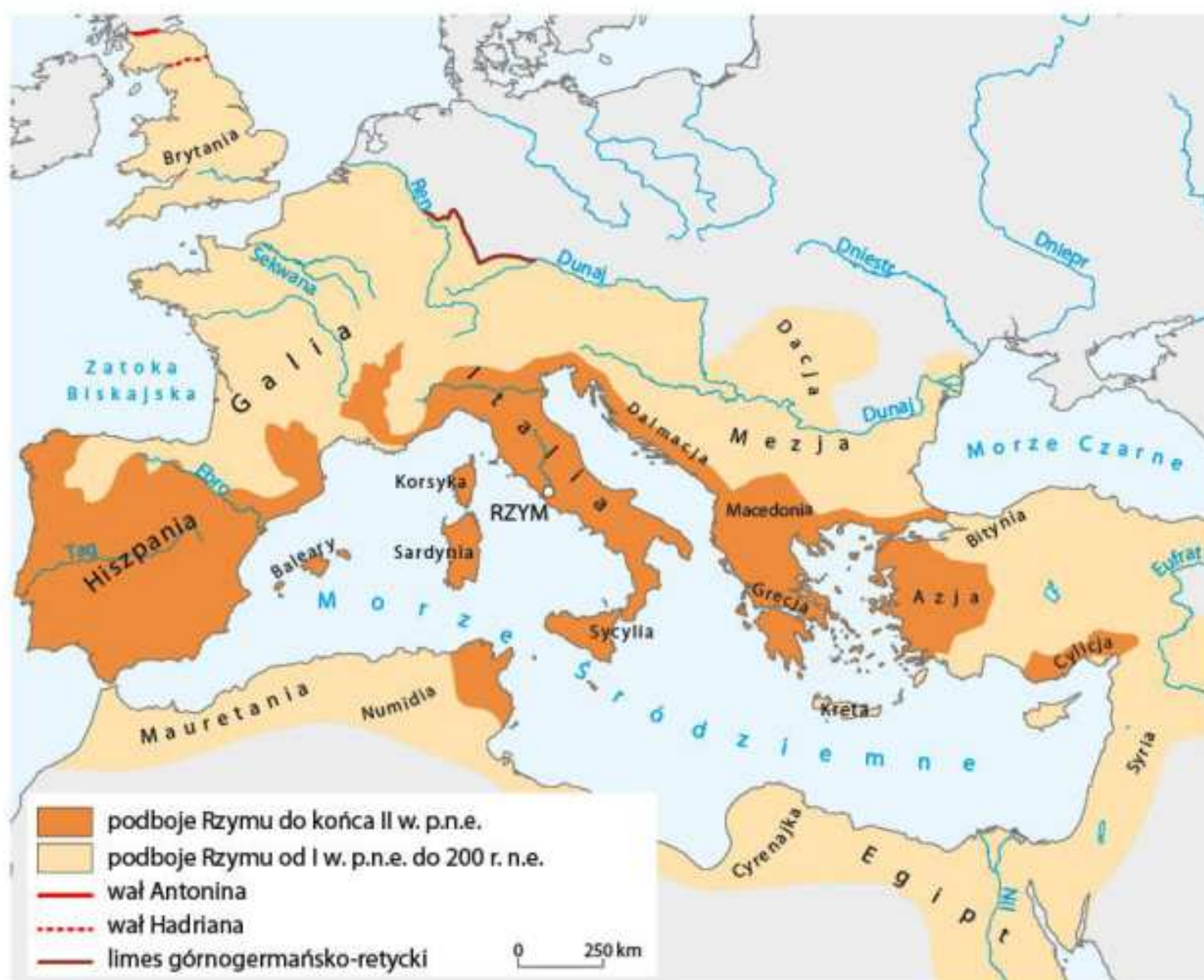
Twierdza w Masadzie była ostatnim punktem żydowskiego oporu w trakcie powstania. Upadła w 73 r. n.e. Według relacji żydowskiego historyka Józefa Flawiusza, wszyscy obrońcy Masady wraz z rodzinami popełnili samobójstwo. W Masadzie składają dziś przysięgę wojskową żołnierze armii izraelskiej.

III. STAROŻYTNY RZYM

Do polityki ekspansji powrócił w pierwszych latach II w. n.e. cesarz **Trajan**, który podbił **Dację** (obejmującą znaczną część dzisiejszej Rumunii) – krainę leżącą na północ od granicznego dotąd Dunaju. Opanowana przez niego Mezopotamia, należąca do Królestwa Partów, okazała się zdobyczą przejściową.

Cesarstwo Rzymskie ok. 200 r. n.e.

Ćwiczenie

Wskaż na mapie podboje rzymskie opisane w tym rozdziale.

Cesarz Trajan wygłaszający mowę do żołnierzy, fragment reliefu z kolumny Trajana, 113 r. n.e.

romanizacja

Efektom rozpowszechniania się na obszarze imperium rzymskiej kultury było zjawisko zwane **romanizacją**. Polegała ona na rozprzestrzenianiu rzymskich wartości, obyczajów, prawa, struktury administracyjnej, a przede wszystkim języka. **Znajomość łaciny** stała się koniecznością dla elit społecznych całego cesarstwa. Proces przyjmowania rzymskiej kultury duchowej i materialnej przez ludy zamieszkujące imperium narastał. Obcoplemieńcy odczuwali dzięki niemu, że stają się Rzymianami, a w przypadku uzyskania obywatelstwa mogli znaleźć się w centrum spraw państwowych.

Rzymski łuk triumfalny w Volubilis w dzisiejszym Maroku, początek III w. n.e.

Charakterystyczne dla rzymskiej kultury miejskiej budowle – amfiteatry, łuki triumfalne, termy – pojawiały się na obszarze całego imperium, przez co rozpowszechniał się model antycznej architektury o dość jednolitym charakterze.

Procesy romanizacji zachodziły w pełni w **zachodniej** części imperium. Na **hellenistycznym Wschodzie** sytuacja była odmienna. Sami Rzymianie od dawna ulegali fascynacji i oddziaływaniu kultury greckiej. Rzymianin, który chciał uchodzić za wykształconego człowieka, interesującego się filozofią i literaturą, doskonale posługiwał się **greką**. W przypadku wschodniej części rzymskiego państwa można mówić o wpływach wzajemnych, przy czym to raczej hellenizację Rzymian można by uznać za charakterystyczne zjawisko. Natomiast romanizacja oznaczała tu głównie **utożsamienie się z państwem**.

Pierwszy cesarz urodzony poza Italią to Trajan. Pochodził z Hiszpanii, ale nie był obcoplemieńcem, gdyż jego przodkowie należeli do kolonistów przybyłych z Italii. Dopiero cesarz Septymiusz Sewer został pierwszym władcą o nieitańskim (lecz fenickim) pochodzeniu. W 212 r. n.e. jego syn – cesarz Karakalla – nadał **obywatelstwo rzymskie wszystkim wolnym mieszkańcom imperium**, co dopełniło proces romanizacji.

obywatelstwo rzymskie

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów okoliczności, w jakich w I w. p.n.e. dochodziło w republice rzymskiej do wojen domowych. Jakie były przyczyny przejmowania władzy przez ambitne jednostki?
2. Oceń, jakie znaczenie miało objęcie władzy przez Juliusza Cezara.
3. Scharakteryzuj postać i działania polityczne Oktawiana Augusta.
4. Przedstaw, na czym polegał system rządów w Cesarstwie Rzymskim określany jako pryncypat.
5. Wyjaśnij pojęcia: „triumwirat”, „romanizacja”, „diaspora”.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 139 • I w. p.n.e. był w państwie rzymskim epoką **wojen domowych**, w trakcie których najambitniejsi politycy, opierając się na legionach, starali się przejąć władzę w państwie.
- s. 139 • Pierwszym **przywódcą**, który opanował Rzym i faktycznie stanął na czele państwa, był **Sulla** (dyktator w latach 82–79 p.n.e.).
- s. 140 • W 73 r. p.n.e. wybuchło **powstanie niewolników pod wodzą Spartakusa**.
- s. 140 • W 60 r. p.n.e. **pierwszy nieformalny triumwirat** zawarli Krassus, Pompejusz i Cezar. Pozwalał on im na decydowanie o najważniejszych sprawach państwa.
- s. 141 • Konflikt pomiędzy **Pompejuszem a Cezarem** doprowadził do kolejnej wojny domowej zakończonej zwycięstwem Cezara i do obwołania go dożywotnim dyktatorem. Cezar skupiał w swoim ręku szereg urzędów i uprawnień.
- s. 142 • Próba przywrócenia republiki po **zamachu na Juliusza Cezara** (44 r. p.n.e.) się nie powiodła. Zabójcy dyktatora zostali pokonani w wojnie przez członków II triumwiratu: Antoniusza, Lepidusa i Oktawiana.
- s. 143 • Oktawian objął samodzielną władzę jako **Imperator Caesar Augustus**. Rozpoczęła się **epoka Cesarstwa Rzymskiego**, którego pierwszy okres (do schyłku III w. n.e.) jest nazywany pryncypatem.
- s. 145 • Najważniejszymi nabytkami terytorialnymi w okresie pryncypatu były **Brytania** (w I w. n.e.) i Dacja (II w. n.e.).
- s. 147 • Nastąpił rozwój gospodarczy prowincji. Ważnym procesem była **romanizacja ludności**, która w sensie kulturowym dokonywała się głównie na zachodzie, a w sensie politycznym – w całym imperium.
- s. 147 • W 212 r. n.e. **obywatelstwo rzymskie** zostało nadane wszystkim wolnym mieszkańcom cesarstwa.

4. Kultura, osiągnięcia cywilizacyjne, wierzenia w starożytnym Rzymie

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o kulturowym dziedzictwie Rzymu;
- zapoznasz się z genezą chrześcijaństwa.

Filozofia, retoryka, prawo

Myśl filozoficzna jest dobrym przykładem podążania Rzymian za Grekami. Popularnością wśród Rzymian cieszyły się zwłaszcza poglądy szkół filozoficznych: stoickiej i epikurejskiej, które zresztą niekiedy ze sobą łączono. Ważną rolę odgrywała też filozofia Platona. Grecka etyka była bliska między innymi żyjącemu w I w. n.e. **Senecie Młodszemu**. Pisał on zarówno dzieła filozoficzne, jak i tragedie. Znaczna część jego twórczości zachowała się do naszych czasów, w tym rozprawa *O łagodności* i dialogi: *O krótkości życia*, *O gniewie*. Seneka uważał, że przypadający nam los, w którym szczęście i ból splatają się ze sobą, należy znosić ze spokojem, dumą i wytrwałością. Jego poglądy wywodziły się ze **stoicyzmu**. Stoikiem był także, panujący w drugiej połowie II w. n.e., **Marek Aureliusz** – cesarz filozof (jak go często określano).

wzory greckie

Ojczyznę kocha się nie dlatego, że wielka, ale dlatego, że własna.

99 *Hańbą jest, że rozum nie daje nam takiej pewności, do jakiej prowadzi głupota.*

Ucząc innych, sami się uczymy.

– Seneka Młodszy

Marek Aureliusz, cesarz rzymski w latach 161–180 n.e., kopia posągu z ok. 175 r. n.e.

Okres sprawowania rządów przez Marka Aureliusza był czasem wojen z Królestwem Partów oraz w obronie granicy na Dunaju. Cesarz w związku z tym przebywał głównie na pogranicznych, objętych walkami obszarach imperium. Panowała opinia, że prowadzi bardzo skromny i powściągliwy tryb życia, jaki przystawał stoikowi. Był autorem zbioru myśli i aforyzmów spisanych po grecku, któremu nadał tytuł *Do siebie samego* (w Polsce wydawany jako *Rozmyślenia*).

Rzymianie, podobnie jak Grecy, a być może w jeszcze większym stopniu, cenili sztukę pięknego i przekonującego przemawiania – **retorykę**. Za największego z mówców uchodził **Cyцерon** działający w ostatnich kilkudziesięciu latach istnienia republiki.

koncepcja prawa

W funkcjonowaniu rzymskiej wspólnoty obywatelskiej fundamentalną rolę odgrywało **prawo**, będące zarazem czynnikiem spajającym imperium. Po raz pierwszy prawo, które miało wcześniej charakter zwyczajowy, zostało w Rzymie **spisane w połowie V w. p.n.e. (prawo XII tablic)**. Rzymska idea prawa była dokonaniem oryginalnym, niezapożyczonym od Greków, niezwykle doniosłym także dla kolejnych wieków. Istotą prawa rzymskiego stało się **jasne i ściśle sformułowanie jego zasad**. Miały one mieć większą moc niż ludzka wola czy dowolna interpretacja przepisów. Rzymianie rozwinęli nie tylko system norm prawnych, lecz także **teoretyczną refleksję** nad prawem. Natomiast najpełniejsza kodyfikacja, czyli usystematyzowanie rzymskiego prawa, nastąpiła już w początkach epoki średniowiecznej – w 1. połowie VI w. w Konstantynopolu (**Kodeks Justyniana**). Wiele idei i rozwiązań prawa rzymskiego – zwłaszcza w zakresie postępowania sądowego oraz prawa własności – stanowi również podstawę współczesnych systemów prawnych.

Osiągnięcia technologiczne

Wydaje się, że Rzymianie byli ludźmi bardziej praktycznymi niż Grecy. Potrafili w większym stopniu zastosować teoretyczną wiedzę do rozwiązywania konkretnych problemów. Przejawem tego były zwłaszcza wynalezione przez nich **technologie i urządzenia mechaniczne** wykorzystywane w budownictwie, rolnictwie, transporcie czy sztuce wojennej. Jednocześnie wielu historyków wskazuje, że poziom cywilizacyjny i zasób zgromadzonej przez Rzymian wiedzy otwierały przed nimi możliwości dokonania jeszcze liczniejszych wynalazków. Nie stało się tak, ponieważ gospodarka rzymska była oparta głównie na taniej pracy niewolników i zastępowanie jej maszynami nie było konieczne ani opłacalne.

Wielkie techniczne osiągnięcie stanowiły rzymskie **drogi i mosty** łączące całe państwo. Drogi te – solidnie zbudowane (cztery warstwy kamieni o różnej wielkości) – przetrwały upadek imperium i służyły mieszkańcom Europy do czasów współczesnych. Miały one wielkie znaczenie z punktu widzenia komunikacji, handlu i wojskowości (możliwość szybkiego przemieszczania się legionów). Z kolei wynalezienie **betonu** ułatwiało Rzymianom budowę wytrzymałych mostów i urządzeń portowych.

Przy wznoszeniu budynków Rzymianie stosowali kamień (od schyłku republiki na wielką skalę budulcem tym stał się marmur), a także beton i wypalaną cegłę. Użycie betonu pozwalało wznosić przestronne budowle, wymagające **sklepień** o dużej rozpiętości lub wysokich **kopuł**. Ich budowa była możliwa także dzięki zastosowaniu

łuku – elementu konstrukcyjnego wytrzymującego duże obciążenia. Takimi przestronnymi budynkami były **bazyliki**, czyli budynki składające się z jednego obszernego pomieszczenia – dużej hali przedzielonej niekiedy rzędami kolumn. Spełniały one funkcje gmachów sądowych oraz hal targowych.

Via Appia – najstarsza z rzymskich dróg (jej budowę rozpoczęto u schyłku IV w. p.n.e.), łącząca Rzym z południem Italii

Domy zamożnych Rzymian miały znaczne udogodnienia, między innymi **instalacje wodne i grzewcze**. Rzymianie dbali o czystość i **higienę**, czemu służyły zarówno łaźnie, jak i system kanałów ściekowych odprowadzających nieczystości z miasta. Większość Rzymian korzystała z łaźni publicznych, czyli **term** – monumentalnych, fundowanych przez cesarzy, ale też mniejszych, których w Rzymie było kilkaset.

Fragment rzymskiego akweduktu przebiegającego nad rzeką Gard w Galii (dzisiaj Francja), schyłek I w. p.n.e.

Aby dostarczać wodę do miast, budowano ciągnące się często kilometrami akwedukty. Ten, którego fragment przedstawiono na zdjęciu, miał ok. 50 km długości. W jego skład wchodziły mosty i tunele, poprzez które były poprowadzone kanały i rurociągi, którymi woda płynęła z wysoko położonego źródła do znacznie niżej leżącego miasta. Akwedukty to jedne z najbardziej imponujących obiektów wznoszonych przez Rzymian, z których wiele (we fragmentach) można podziwiać do dziś.

Sztuki plastyczne

W dziedzinie **rzeźby i malarstwa** Rzymianie czerpali ze wzorców sztuki greckiej. Dzieła epoki hellenistycznej i wcześniejsze były przy tym masowo przez nich **rabowane** w czasie podbojów na Wschodzie. Ponadto **kopowano je** oraz **naśladowano**. Oryginalność zachowała natomiast **sztuka portretowa** związana z ważnymi w obyczajowości rzymskiej przedstawieniami zmarłych członków rodziny. Wyróżniającą je cechą był **pełen realizm**. Wiele realistycznych ujęć życia codziennego zachowały również niektóre **freski i mozaiki**, choć większość z nich ukazywała sceny mitologiczne i historyczne. Zdobiono nimi wnętrza rzymskich budowli. Dotyczyło to zarówno obiektów publicznych,

jak i prywatnych domów.

Fresk przedstawiający scenę mitologiczną odkryty w Pompejach, 2. połowa I w. n.e.

Fresk ten znajduje się we wnętrzu domu należącego do dwóch kupców. Klęska, która przyniosła zagładę Pompejom w 79 r. n.e. – zasypanie ich przez popiół wulkaniczny – spowodowała jednocześnie, że w bardzo dobrym stanie zachowało się do naszych czasów wiele przykładów rzymskiej sztuki malarskiej.

rozwój architektury

Architektura rzymska, pomimo licznych zapożyczeń, miała jednak swój odrębny charakter, zwłaszcza dzięki wykorzystaniu osiągnięć technicznych nieznanych greckiej cywilizacji. Skłaniała się ku **monumentalności**. Do największych budowli rzymskich zalicza się **Circus Maximus** – najstarszy w starożytnym Rzymie **cyrk** (słowo to oznaczało wówczas obiekt, w którym rozgrywano wyścigi rydwanów konnych) mieszczący około 250 tysięcy widzów. **Koloseum** to z kolei słynny rzymski **amfiteatr**, czyli budowla przeznaczona dla walk gladiatorów, przypominająca kształtem dzisiejsze stadiony.

Koloseum (Amfiteatr Flawiuszów) zostało zbudowane w latach 75–82 n.e.

Jedną z najwspanialszych rzymskich budowli jest **Panteon** (gr. *pan* oznacza „wszystko”, *theos* – „bóg”) – okrągła świątynia z początku II w. n.e. poświęcona wszystkim bogom. Zwieńczona została **kopułą** o średnicy i wysokości 44 m z otworem pośrodku będącym jedynym źródłem światła. Monumentalnymi

budowlami były także **łuki triumfalne**, wznoszone dla upamiętnienia sukcesów militarnych odniesionych przez cesarzy. Łuk postawiony na początku IV w. n.e. dla uczczenia zwycięstwa cesarza Konstantyna miał 25 m wysokości. Podobnym celom służyły wysokie kolumny (np. **kolumna Trajana**, upamiętniająca podbój Dacji) oraz **pomniki konne**. Cesarze, a także zamożniejsi Rzymianie budowali rozległe **pałace**, do których przylegały ogrody. Centralnym punktem każdego miasta rzymskiego było **forum** (rynek) przypominające swoją funkcją grecką agorę. Skupiało ono świątynie, pomniki i budynki użyteczności publicznej.

Świątynia Herkulesa w Rzymie, 2. połowa II w. p.n.e.

Świątynie w Rzymie były niezwykle liczne i nie wszystkie miały monumentalne rozmiary. Ta przedstawiona na zdjęciu była jedną z pierwszych, w których naśladowano styl grecki. Okrągłe świątynie znano na obszarze Hellady już w epoce klasycznej, a w czasach hellenistycznych zdobyły jeszcze większą popularność.

Literatura i historiografia

literatura rzymska

Literatura rzymska obejmowała wiele form literackich. Dziełem, które uzyskało szczególne znaczenie dla Rzymian, okazała się jednak **epopeja** – co może

przypominać sytuację znaną z Hellady. Tym, czym dla Greków stały się eposy Homera, tym dla Rzymian była **Eneida Wergiliusza** opowiadająca o wędrówce mitycznego praprzodka Rzymian Eneasza z Troi do Lacjum. Utwór ten powstał w I w. p.n.e. już za czasów Oktawiana Augusta. W tej samej epoce żył **Horacy** uznawany często za najwybitniejszego **poetę** starożytnego Rzymu. Rozwinął on powstały 100 lat wcześniej nowy gatunek literacki – **satyrę** wykpiwającą ludzkie wady w sposób pozbawiony podniosłego tonu. O wiele poważniejszy, refleksyjny charakter miały najbardziej znane jego utwory – **Ody** – które stały się wzorcem poezji łacińskiej. Niewiele później rozkwitła twórczość **Owidiusza**. Wstawił się on głównie **poezją miłosną** i poematem **Metamorfozy** (*Przemiany*). Przedstawił w nich kilkaset mitycznych opowieści składających się na historię świata od chwili jego wyłonienia się z chaosu. W niewielkim stopniu sięgnął też do czasów historycznych.

Wartość zarówno literacką, jak i historyczną mają pamiętniki spisane przez samego **Juliusza Cezara** – **Wojna galijska** i **Wojna domowa**. Inny twórca – **Tytus Liwiusz** – autor dzieła **Księgi od założenia miasta** – był historykiem niezbyt rzetelnym, stronnikiem, który ponadto bezkrytycznie łączył fakty z legendami, dbając, by jego praca miała wydźwięk moralny. Historykiem znacznie bardziej wiarygodnym okazał się **Tacyt**, uważany dziś za najwybitniejszego spośród rzymskich dziejopisarzy. Popularnością w Rzymie cieszyły się również **Żywoty cesarów Swetoniusza** – pełne anegdot biografie władców imperium do końca I w. n.e.

Wierzenia religijne Rzymian

Pierwotne wierzenia Rzymian bardzo szybko zaczęły ulegać **wpływowi religii greckiej**. Najważniejszymi bogami rzymskiego państwa byli: **Jupiter/Jowisz** (odpowiednik greckiego Zeusa), **Junona** (grecka Hera) i **Minerwa** (utożsamiana z Ateną). Spośród przybytków poświęconych bogom najistotniejszy znajdował się **na Kapitolu** – w tej **świątyni** oddawano cześć wymienionym bóstwom. Do ważniejszych bogów należeli także: Mars (gr. Ares) – bóg wojny oraz wiosny, Wenus (gr. Afrodyta) – bogini miłości i Westa (gr. Hestia) – opiekunka ogniska domowego. Bardzo popularny stał się grecki bóg Apollo i heros Herakles (w Rzymie jako Herkules). Rzymianie byli poza tym otwarci na wszelkie wpływy religijne. Przyjmowali za własne bóstwa ludów, które podbijali.

politeizm

Rzymianie, podobnie jak Grecy, wiązali sprawowanie **kultu religijnego z interesem całej wspólnoty i państwa**. Oddawanie czci bogom w prawidłowy sposób miało gwarantować zjednanie ich sobie i zapewnienie sukcesów w walce z wrogami Rzymu. Czuwali nad tym kapłani-urzędnicy na czele z **najwyższym kapłanem**, który pełnił tę funkcję dożywotnio. W czasach republiki był to urząd obieralny, później najwyższym kapłanem stawał się każdorazowo cesarz. Niektórych **cesarzy**, a nawet członków ich rodzin **pośmiertnie** senat wyznosił **do rangi boskiej**. Ich kult był nakazany przez państwo. Szeroko rozpowszechniło się także **wróżbiarstwo**. Przed podjęciem ważnych decyzji państwowych należało wprawdzie zapoznać się z wolą bogów. Najbardziej popularne stało się wróżenie z lotu ptaków, a także na podstawie zjawisk atmosferycznych. Wyznaczeni do tego kapłani mieli bardzo wysoką rangę w społeczeństwie.

Posąg westalki na Forum Romanum w Rzymie

Westalki to kapłanki bogini Westy. Ich najważniejszym obowiązkiem było podtrzymywanie świętego, wiecznego ognia, traktowanego jako ognisko domowe państwa rzymskiego. Westalki (było ich sześć) pochodziły z najznakomitszych rodów rzymskich.

Wiara w tradycyjnych bogów i odprawianie nakazanych rytuałów coraz częściej przestawały Rzymianom wystarczać. Rzymska religia traktowała bogów bardziej jak opiekunów państwa niż siły, które zatroszczyłyby się o los zwykłego człowieka. Nie byli to też bogowie szczególnie przyjaźni. Zaczynano interesować się więc innymi religiami zakładającymi bardziej **osobisty kontakt z bóstwem**, nadającymi **życiu głębszy sens** i obiecującymi **lepsze bytowanie po śmierci**. Było to powodem szerzenia się w cesarstwie **kultów wschodnich**, których atrakcyjność polegała też na **tajemniczości** odprawianych obrzędów. Modlono się do bóstw czczonych pierwotnie na Wschodzie i wznoszono im świątynie także w samej stolicy imperium.

wpływy kultów
wschodnich

Bardzo popularna stała się **egipska Izyda**. Jej kult dawał nadzieję na zmartwychwstanie, co wyrażał mit o wskrzeszeniu przez nią Ozyrysa. Była utożsamiana z boginiami rzymskimi i greckimi uosabiającymi siły macierzyńskie i opiekuńcze. Podobny charakter miał w Azji Mniejszej kult **Kybele – Wielkiej Macierzy** – bogini płodności i urodzaju, która przywróciła życie swojemu ukochanemu. Już w I w. n.e. uroczystości ku jej czci zostały zaliczone do kultów państwowych. Wkrótce największe znaczenie zdobył **Mitra** – występujący w **religii Persji** (a także **Indii**) bóg słońca. Również on stał się w końcu III w. n.e. jako **Słońce Niezwyciężone** jednym z oficjalnych bogów państwa rzymskiego. **Mitraizm** tłumaczył sens istnienia człowieka jako udział w walce z siłami zła i ciemności, którą w imię sprawiedliwości, dobra i prawdy prowadził Mitra. W walkę tę wierni mogli się włączyć poprzez przestrzeganie surowych zasad moralnych. Największą rolę odgrywały jednak w tej religii obrzędy odprawiane w trakcie **misteriów**.

Mitra składający ofiarę z byka, rzeźba ze świątyni Mitry w rzymskim porcie Ostia

Mitra był czczony podczas misteriów, które odbywały się w jaskiniach lub w świątyniach wyobrażających grotę skalną. W odróżnieniu od innych religii w mitraizmie dostęp do obrzędów mieli jedynie mężczyźni. Religia ta cieszyła się powodzeniem przede wszystkim w armii oraz wśród niższych warstw społecznych, w tym niewolników. Scena zabicia byka przez Mitrę jest najczęściej powtarzającym się wyobrażeniem związanym z mitraizmem. Odnosi się do mitycznej opowieści o ofierze, którą ten bóg złożył w celu odnowienia świata i życia.

Początki chrześcijaństwa

Judea od czasów dostania się pod panowanie perskie w VI w. p.n.e., a także później, pozostając w granicach państw hellenistycznych, cieszyła się znaczną autonomią. W wyniku powstania, które wybuchło w 167 r. p.n.e., uzyskała **niezależność**. Jednak po 100 latach samodzielności znalazła się w orbicie wpływów Rzymu jako państwo formalnie niepodległe, aczkolwiek podporządkowane imperium. Królem Judei w latach 37–4 p.n.e. był **Herod Wielki**. Pod jego panowaniem w znajdującym się nieopodal Jerozolimy **Betlejem** urodził się **poędzy 8 a 6 r. p.n.e. Jezus** (hebr. *Jeszua*), który dał początek chrześcijaństwu.

początek
chrześcijaństwa

Jego **publiczna działalność** przypadła na **przełom lat 20. i 30. I w. n.e.** – czasy, gdy Judea stała się już **rzymską prowincją**. W imperium panował wówczas cesarz Tyberiusz. Rzymskie rządy budziły opór wśród znacznej części społeczności żydowskiej przywiązanej do postrzegania swojego kraju jako ziemi obiecanej, danej Żydom przez Boga. Rosło wśród nich przekonanie o rychłym nadejściu zesłanego przez Jahwe **Mesjasza** (zbawiciela). W obrębie samego judaizmu narastały w tym okresie rozbieżności i tworzyły się liczne **sekty**. Sytuacja w Judei była niespokojna.

Sekta – grupa religijna wyodrębniająca się z ram macierzystej religii, odstająca od jej głównego nurtu; odłam wyznaniowy.

Jezus zgromadził wokół siebie wielu uczniów, którym głosił przede wszystkim **przekaz moralny**. Zapowiadał także nadejście Królestwa Bożego, przez co przez wielu był postrzegany jako oczekiwany Mesjasz. Przydomek „**Chrystus**” (gr. *Christos*), który mu później nadano, oznacza właśnie Mesjasza, **pomazańca**, czyli namaszczonego przez Boga. Nauczanie Jezusa wykraczało poza tradycyjne pojmowanie religii judaistycznej, zwłaszcza w związku z dość swobodnym traktowaniem przez niego religijnego prawa żydowskiego. Wzbudzało to niechęć wpływowych kapłanów żydowskich. Jednocześnie Rzymianie byli zaniepokojeni tym, że jego nauczanie może podsycać antyrzymskie nastroje społeczne. Jezus został oskarżony przez żydowskich kapłanów, obawiających się utraty wpływów w społeczeństwie, o nawoływanie do buntu. Na tej podstawie został **skazany na śmierć przez ukrzyżowanie** decyzją zarządzającego Judeą prefekta **Poncjusza Piłata**.

Uczniowie i wyznawcy zaczęli głosić po śmierci Jezusa wieść o jego zmartwychwstaniu, odkupieniu ludzkich grzechów oraz o nadziei na życie wieczne, jaką daje każdemu człowiekowi wiara w Syna Bożego. Dość szybko zaczęło utrwalać się wśród nich przekonanie, że był on **istotą boską**. Jednak większość Żydów nie uznała w Jezusie zapowiadanego przez Biblię Mesjasza ani tym bardziej Boga. Postrzegali oni wspólnotę wyznawców Chrystusa (**chrześcijan**) jako kolejną sektę, która odeszła od podstaw religii mojżeszowej.

W niedługim czasie zwolennicy Jezusa zaczęli głosić jego naukę i pozyskiwać wiernych poza Judeą i **nie tylko w gminach żydowskich**, lecz także wśród wyznawców **innych religii**. Było to o tyle utrudnione, że oznaczało przekonanie do monoteizmu ludzi wychowanych w świecie religii politeistycznych. Jednak czynili to z dużym powodzeniem. W połowie I w. n.e. zaczęły powstawać licznie **gminy chrześcijańskie** przede wszystkim na obszarze Bliskiego Wschodu i Grecji, a także na zachodzie imperium oraz w samej jego stolicy – Rzymie. Prędko dotarły też na wschód

od cesarstwa – do Królestwa Partów. W ciągu kilku dziesięcioleci po śmierci Jezusa chrześcijaństwo oderwało się zupełnie od judaizmu, stając się odrębną religią.

Św. Paweł w wyobrażeniu włoskiego rzeźbiarza Adamo Tadolini, statua stojąca przed Bazyliką św. Piotra w Watykanie, XIX w.

Paweł z Tarsu prowadził bardzo szeroką działalność misyjną, nawracając na chrześcijaństwo mieszkańców różnych regionów państwa rzymskiego. Według niego osoby przyjmowane do wspólnoty chrześcijan nie musiały przestrzegać rygorów prawa żydowskiego. To stanowisko miało decydujące znaczenie dla otwarcia się nowej religii na osoby niebędące Żydami.

„*Nie ma już żyda ani poganina, nie ma już niewolnika ani człowieka wolnego, nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście kimś jednym w Chrystusie Jezusie.*

~ św. Paweł

Pomiędzy 70 a 100 r. n.e. zostały spisane cztery **Ewangelie** (z gr. dobra nowina), przyjęte później za obowiązujące chrześcijan i wchodzące w skład **Nowego Testamentu**. Wyznawcy nowej wiary uznawali też **Stary Testament** (Biblię hebrajską), nadając mu własną interpretację. Odrzucili wiele szczegółowych reguł prawa żydowskiego. Poszczególne lokalne ośrodki grupujące chrześcijan poczuwały się do wspólnoty – tworzyły **Kościół powszechny**. W połowie II w. n.e. ukształtował się system **hierarchii kościelnej**, z najwyższą władzą obieralnych **biskupów**, którzy odpowiadali za ciągłość przekazu chrześcijańskiej **doktryny** i prawidłowość odprawianych obrzędów. Językiem Kościoła była w tym okresie **greka**. Bardzo szybko zastąpiła ona języki, jakimi posługiwano się w czasach Jezusa – hebrajski i aramejski. Także kultura hellenistyczna wywarła swój wpływ na chrześcijaństwo.

Doktryna – obowiązujący wszystkich wyznawców zespół wierzeń i przekonań będących podstawą danej religii, uznanych za właściwe i prawdziwe.

Chrześcijaństwo zyskiwało wyznawców zwłaszcza wśród **warstw niższych** (jednak raczej w miastach niż na wsiach). Wynikało to w dużej mierze z tego, że głosiło **pochwałę dla ubóstwa**, w czym przeciwstawiało się tradycyjnej rzymskiej mentalności spychającej biedaków na margines. Koncepcja **równości wszystkich wiernych wobec Boga** szczególnie atrakcyjna wydawała się niewolnikom. W warstwach wyższych religia chrześcijańska łatwiej znajdowała uznanie wśród kobiet niż mężczyzn. Ideami, które czyniły chrześcijaństwo atrakcyjnym, było uczynienie z **miłości i miłosierdzia** nadrzędnych wskazań etycznych. Ideał **braterstwa**, które ma spajać **wspólnotę wiernych**, spotykał się z uznaniem przedstawicieli różnych grup społecznych. Pociągająca stała się wizja **kochającego Boga**, dającego szansę na **życie wieczne** jako nagrodę za właściwe, **moralne życie**.

Początki chrześcijaństwa wiązały się także z **prześladowaniami** i męczeństwem jego wyznawców, choć w pierwszych dwóch wiekach istnienia nowej religii nie przybrały one jeszcze większych rozmiarów. Jako pierwszy rzucił oskarżenie na

prześladowania
chrześcijan

chrześcijan cesarz **Neron**, obwiniając ich o wywołanie pożaru Rzymu w 64 r. n.e. Uznał, że łatwo będzie skierować gniew ludu rzymskiego na tę nową, szybko rozprzestrzeniającą się grupę religijną, która była traktowana podejrzliwie.

Henryk Siemiradzki, *Pochodnie Nerona (Świeczniki chrześcijaństwa)*, XIX w.

Wrogość Rzymian wobec wyznawców religii Chrystusa wynikała z tego, że postrzegano ich jako nieprzyjaznych rzymskim tradycjom, a zwłaszcza cesarskiej władzy. Chrześcijanie nie chcieli brać udziału w sprawowaniu kultów państwowych ani czcić boskich cesarzy, gdyż stało to w sprzeczności z wiarą w jedynego Boga. Z tego względu padli oni ofiarą prześladowań za panowania Dioklecjana, który wprowadził kult swojej osoby jako Pana i Boga (łac. *Dominus et Deus*). Wprawdzie monoteistyczny był także judaizm, jednak religia ta zyskiwała w oczach Rzymian więcej uznania jako mająca wielowiekowe korzenie (żydów zwalniano nawet ze składania ofiar rzymskim bogom). Chrześcijan traktowano natomiast jako „wyznawców nowego i zgubnego zabobonu” (tak pisał o nich Swetoniusz), którzy podważają tradycyjne normy życia społecznego Rzymian i mogą stanowić zagrożenie dla państwa.

Chrześcijańska płyta grobowa, początek III w. n.e.

Na płycie znajdują się napisy zarówno w języku greckim, jak i po łacinie. Umieszczone są ponadto na niej chrześcijańskie symbole: ryby i kotwica. „Ryba życia” symbolizowała oddanie wierze i przynależność do wspólnoty, którą Chrystus wybawił przez swoją ofiarę. Słowo „ryba” zapisane w języku greckim: ΙΧΘΥΣ (*Ichthys*) odczytywano ponadto jako skrótowiec wyrażenia *Iesous Christos Theou Hyios Soter*, czyli „Jezus Chrystus, Boży Syn, Zbawiciel”. Kotwica, która była znana w antycznym Rzymie jako symbol bezpieczeństwa, dla chrześcijan oznaczała też zakorzenienie w wierze – oparcie, jakie ona daje.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż dziedziny, w których rzymska cywilizacja osiągnęła najbardziej oryginalne rezultaty i wywarła najsilniejszy wpływ na kulturę europejską. Scharakteryzuj najistotniejsze – twoim zdaniem – osiągnięcia cywilizacyjne i kulturowe Rzymian.
2. Posługując się materiałami zawartymi w podręczniku oraz uzupełniając je informacjami zaczerpniętymi z literatury popularnonaukowej i internetu, przygotuj prezentację na temat architektury cesarskiego Rzymu.
3. Wyjaśnij, kim byli: Seneka Młodszy, Marek Aureliusz, Cyцерon, Wergiliusz, Horacy, Owidiusz.
4. Scharakteryzuj tradycyjne rzymskie wierzenia religijne i ich związek z życiem publicznym.
5. Jakie były przyczyny popularności kultów wschodnich wśród Rzymian? Czym się one charakteryzowały?
6. Przedstaw okoliczności, w jakich narodziło się i zaczęło się rozpowszechniać chrześcijaństwo.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 149 • Cywilizacja starożytnego Rzymu czerpała wiele z **greckiej** myśli filozoficznej, retoryki, sztuki oraz religii.
- s. 150 • Rzymianie rozwinęli wiedzę z zakresu **technologii oraz architektury**. Przyczynili się do powstania aktualnej do dziś **koncepcji prawa**.
- s. 152 • Szczególnie charakterystyczne dla **rzymskiej architektury** były: amfiteatry, cyrki, termy, łuki triumfalne, wolno stojące kolumny i bazyliki.
- s. 152 • Jako najwybitniejszych twórców literatury łacińskiej w starożytności wskazuje się najczęściej **Wergiliusza** (autora *Eneidy*), **Horacego** i **Owidiusza**.
- s. 153 • Religia rzymska miała charakter **politeistyczny**. Tradycyjne rzymskie bóstwa dość wcześnie utożsamiono z greckimi bogami. W epoce cesarstwa ważną rolę odgrywał także nakazany przez władze **kult boskich cesarzy**.
- s. 154 • Rzymianie **przejmowali od podbitych lub sąsiadujących ludów** ich wierzenia oraz bóstwa.
- s. 155 • **Chrześcijaństwo** narodziło się na Wschodzie w I w. n.e. Nauczanie Jezusa ściągnęło na niego niechęć zarówno kapłanów żydowskich, jak i Rzymian. Po jego śmierci zaczęto głosić wiarę w zmartwychwstanie Chrystusa – Syna Bożego i odkupienie przezeń ludzkich grzechów.
- s. 156 • Chrześcijaństwo stopniowo oderwało się od religii judaistycznej, a członkami gmin chrześcijańskich zostawały osoby niemające żydowskiego pochodzenia. **Chrześcijański Kościół powszechny** rozprzestrzeniał się na terenie rzymskiego imperium, choć **od czasów Nerona spotykały go prześladowania**.

5. Rzym w III–V w. Upadek cesarstwa na Zachodzie

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się o przemianach politycznych w Rzymie w III–V w.;
- przeczytasz o najazdach barbarzyńców na cesarstwo;
- poznasz okoliczności upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego.

Załamanie systemu władzy w III w.

Pierwsze dwa i pół wieku istnienia cesarstwa były jego złotym okresem. Jednak od trzeciej dekady III w. zaczęły narastać przejawy kryzysu. Pokój i bezpieczeństwo imperium stanęły pod znakiem zapytania ze względu na nasilenie się ataków **wrogów zewnętrznych**. Coraz groźniejsze okazywały się sąsiadujące z Rzymem plemiona, które Rzymianie wzorem Greków określali mianem **barbarzyńców** (a obszar na wschód i północ od granicy Renu i Dunaju jako **Barbaricum**). Germanie najeżdżali na Galię. Pustoszyli też Dację, którą Rzymianie w 2. połowie III w. zdecydowali się porzucić, przywracając granicę na Dunaju. Ponadto na wschód od imperium rzymskiego Królestwo Partów zostało zastąpione przez odrodzoną **Persję**, która okazała się przeciwnikiem jeszcze trudniejszym.

Germanie – grupa ludów wywodzących się z północnej Europy (ich kolebką były tereny dzisiejszej Danii i południowej Norwegii oraz Szwecji), które stopniowo rozprzestrzeniały się w kierunku Europy Środkowej. Rzymianie toczyli z nimi zacięte walki już w I w. p.n.e., ale ostatecznie zrezygnowali z prób podboju zajmowanych przez nich obszarów (decydujące znaczenie miała klęska legionów rzymskich w Lesie Teutoburskim w 9 r. n.e.). Stopniowo poszczególne plemiona Germanów zaczęły wywierać coraz większy nacisk na całą północną granicę imperium rzymskiego poprzez łupieżcze najazdy na pograniczne prowincje. Równocześnie Rzym utrzymywał z Germanami także pokojowe stosunki – przede wszystkim handlowe.

Rzymski cesarz Walerian klęczący przed władcą Persji Szapurem I, perska płaskorzeźba, III w.

W połowie III w. Persja podjęła działania wojenne przeciw Cesarstwu Rzymskiemu, atakując m.in. rzymską Syrię. Na przełomie 259 i 260 r. armia rzymska pod wodzą cesarza Waleriana podjęła nieudaną próbę przyścia z odsieczą obleganej Edessie. Klęska zakończyła się wzięciem przez Persów do niewoli samego cesarza. Był to pierwszy taki przypadek w historii imperium. Walerian nie odzyskał wolności i zmarł jako jeńiec, być może został zamordowany.

wojny domowe

Sytuacji tej towarzyszyły **wojny domowe** w samym cesarstwie, jakie prowadzili pomiędzy sobą kandydaci do najwyższej władzy w państwie. Niejednokrotnie armia obwoływała swojego cesarza, a senat własnego. Bunt i spiski wynosiły kolejnych **dowódców legionowych do godności cesarskiej**, po czym prędko ich obalały. Często kilku z nich uważało się za cesarzy równocześnie. Toczyli ze sobą walki, **opanowywali część państwa**, co doprowadzało do jego faktycznego rozbięcia. Sytuacja taka trwała przez około 50 lat.

Był to okres, kiedy znacznie wzrosła w imperium **rola armii** biorącej równocześnie udział w walkach wewnętrznych i obronie granic. Jej utrzymanie stawało się coraz **kosztowniejsze**, co stanowiło duże obciążenie dla mieszkańców imperium i dla gospodarki. Problemy ekonomiczne i ciągłe walki, a także nasilające się w tym okresie epidemie groźnych chorób zaowocowały **spadkiem zaludnienia** niektórych obszarów oraz **zahamowaniem rozwoju miast** i zmniejszeniem się ich znaczenia. **Lokalne odrębności** zaczęły coraz mocniej dochodzić do głosu, jak gdyby odwracając proces romanizacji, który dopiero niedawno zakończył się poprzez nadanie obywatelstwa rzymskiego ludności spoza Italii.

W tym też właśnie czasie – w połowie III w. – wzmożyły się **prześladowania chrześcijan** mające wcześniej ograniczoną skalę. Wówczas (i ponownie w początkowych latach IV w.) wyznawcy Jezusa znaleźli się w dramatycznej sytuacji. Sam fakt bycia chrześcijaninem wystarczał do skazania na karę śmierci – często jako ofiara dzikich zwierząt na arenie amfiteatru. Łagodniejsza forma kary przewidywała odebranie majątku i skazanie na ciężkie roboty. Represje takie nie były czymś stałym, powracały w pewnych okresach. Ich okrucieństwo umacniało stanowczość i żarliwość wiary najwytrwalszych chrześcijan.

Dobry Pasterz, fresk w katakumbach Pryscylli w Rzymie, 2. połowa III w.

Katakumby były podziemnymi cmentarzami, tworzonymi przez system wąskich korytarzy kutyh w skale, rozciągających się najczęściej na kilku poziomach. Zmarłych chowano w niszach umieszczonych wzdłuż ścian korytarzy lub w grobowcach znajdujących się w większych pomieszczeniach, w jakie rozszerzały się gdzieś korytarze. Chrześcijanie chowali swoich zmarłych w katakumbach do IV w. Katakumby Pryscylli znajdowały się w kamieniołomie. Zachowało się wiele zdobiących je fresków przedstawiających sceny biblijne. Motyw dobrego pasterza, z którym chrześcijanie utożsamiali Jezusa Chrystusa, został zaczerpnięty ze sztuki greckiej.

Dominat

Dopiero u schyłku III stulecia kryzys imperium został na pewien czas opanowany. Nastąpiło to za rządów **Dioklecjana**, który wstąpił na tron cesarski w 284 r. i panował przez 20 lat. Jego **reformy** zmieniły radykalnie **sposób zarządzania państwem i system sprawowania władzy**. Nowej epoce w dziejach cesarstwa historycy nadali nazwę **dominatu**. Ustrój imperium ostatecznie przestał wówczas pozorować istnienie republiki. Władca został wywyższony poprzez nowy tytuł *dominus* (z łac. pan, właściciel czegoś), już za życia otaczano go boską czcią, a mieszkańcy cesarstwa stawali się bardziej jego poddanymi niż obywatelami państwa. Władza cesarza była odtąd oficjalnie nieograniczona. Rządził on państwem poprzez urzędników swojego dworu, a nie poprzez osoby sprawujące tradycyjne urzędy wywodzące się jeszcze z czasów republiki. Nastąpił przy tym rozrost biurokracji, chociaż nadal istniał senat i wybierano konsulów.

dominat

Awers miedzianej monety (antoninian) z wizerunkiem cesarza Dioklecjana, III w.

Konstantyn I Wielki podjął jedną z kluczowych dla dalszych losów imperium decyzji. Było nią założenie w **330 r.** na obszarze dawnej greckiej kolonii Bizancjum u bram Morza Czarnego **nowego miasta**, które od imienia władcy nazwano **Konstantynopolem**.

Wkrótce stało się ono drugą stolicą imperium. Od tego momentu centrum życia politycznego, gospodarczego i kulturowego państwa przesunęło się coraz bardziej do jego wschodniej części. Okazała się też ona z czasem bezpieczniejsza w porównaniu z Zachodem, który w kolejnym stuleciu upadł pod naporem najazdów barbarzyńskich.

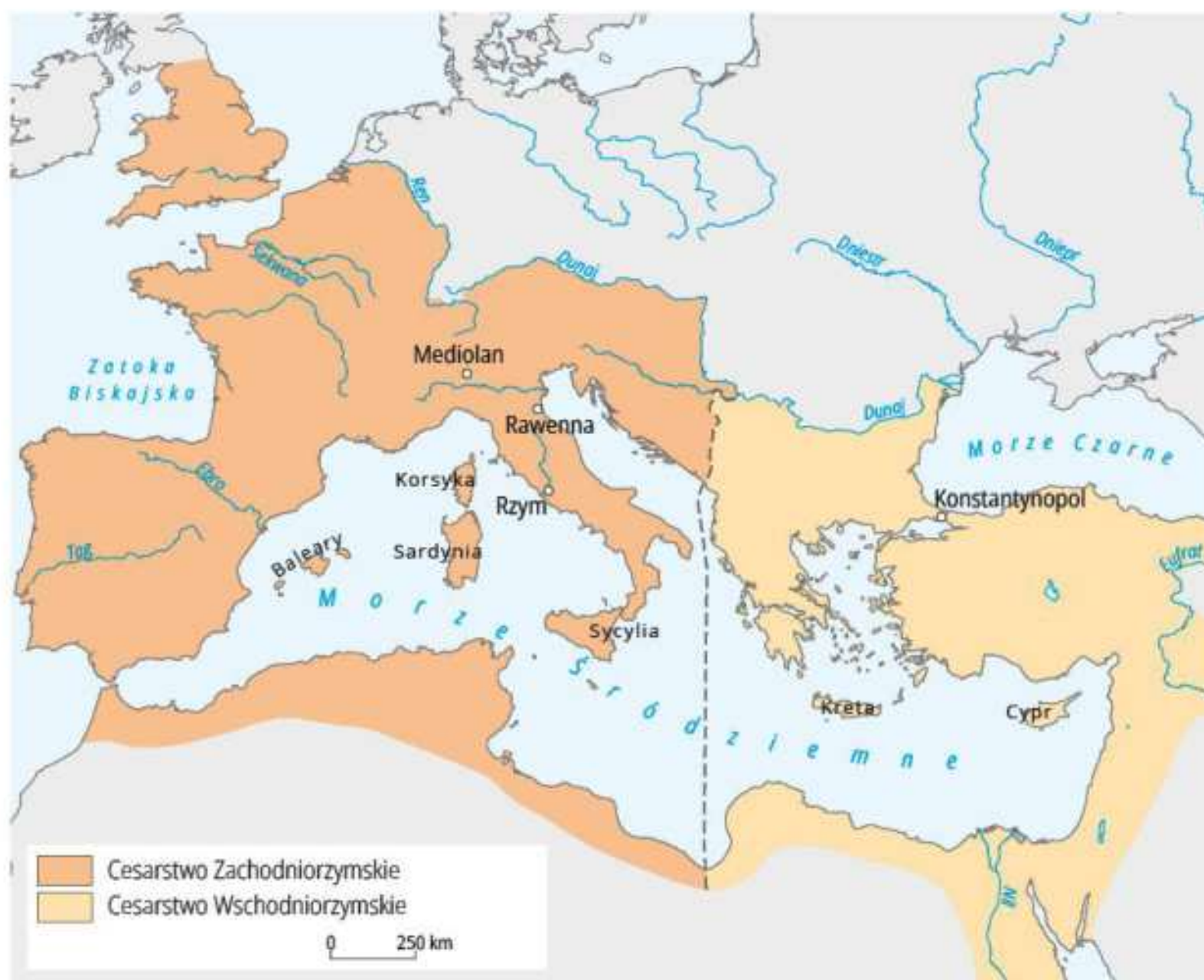
W 395 r. zgodnie z wolą zmarłego cesarza **Teodozjusza I Wielkiego** w chwili jego śmierci nastąpił **podział cesarstwa** pomiędzy jego dwóch synów. Cesarstwo Rzymskie nie powróciło już do jedności, **podział okazał się trwały**. **Wschodnia stolica** – Konstantynopol – rozkwitała. Cesarze zachodniej części imperium na początku V w. przenieśli się do **Rawenny** leżącej na północnym-wschodzie Italii (już wcześniej nie tyle Rzym, co Mediolan pełnił funkcję stołecznego miasta). Stopniowo drogi Zachodu i Wschodu zaczęły się rozchodzić. Podział cesarstwa pokrywał się z rozgraniczeniem kulturowym społeczeństwa. Na Zachodzie przeważała łacina, a ludność uległa romanizacji, natomiast na Wschodzie panowała greka i utrwalona tradycja greckiej kultury.

podział cesarstwa

Misorium (srebrna taca) Teodozjusza I Wielkiego

Replika srebrnej tacy podarunkowej z 388 r., wykonana z okazji dziesięciolecia panowania ostatniego władcy zjednoczonego cesarstwa. Odkryta w 1847 r. w pobliżu Méridy (Hiszpania), należy obecnie do zbiorów Królewskiej Akademii Historii (Hiszpania).

Podział Cesarstwa Rzymskiego między synów Teodozjusza I w 395 r.

Ćwiczenie

Określ, jakie obszary znalazły się we wschodnim, a jakie – w zachodnim Cesarstwie Rzymskim po jego podziale. Czym różniły się te dwa obszary? Jakie były ich tradycje cywilizacyjne?

Cesarstwo Rzymskie państwem chrześcijańskim

W 313 r. Konstantyn wraz z cesarzem współrządzającym wydali tzw. **edykt mediolański** wprowadzający wolność religijną w cesarstwie. Oznaczało to **przyzwolenie na wyznawanie chrześcijaństwa** i koniec jego prześladowań. Co więcej, Konstantyn wykazywał zdecydowaną sympatię wobec tej religii i zaczął wspierać jej rozwój, starając się przy tym ją nadzorować (przewodniczył pierwszemu i bardzo ważnemu dla historii Kościoła **soborowi powszechnemu w Nicei** w 325 r.). Chrześcijaństwo szybko umacniało swoją pozycję w państwie. Od pewnego czasu miało już bardzo licznych wyznawców także wśród społecznej elity.

Sobór – w Kościele katolickim zgromadzenie biskupów całego Kościoła zwołane w celu rozstrzygnięcia najważniejszych kwestii wiary oraz prawa kościelnego.

edykt mediolański

Konstantyn I Wielki, fragment posągu, początek IV w.

Konstantyn nie tylko zapewnił chrześcijanom swobodę wyznawania ich religii, lecz także sam stopniowo coraz bardziej czuł się związanym z Kościołem chrześcijaninem. Chrztę przyjął natomiast tuż przed śmiercią z rąk biskupa Nikomedii. W kościele prawosławnym jest uznawany za świętego.

Źródło historyczne

Fragmenty tzw. edyktu mediolańskiego z 313 r.

Gdyśmy tedy szczęśliwie, Ja, Konstantyn Augustus, i Ja, Licyniusz Augustus przybyli do Mediolanu i zastanawiali się nad tym, co służy dobru i korzyści państwa, postanowiliśmy [...] wydać zarządzenia dotyczące się czci i bojaźni bożej, to znaczy przyznać chrześcijanom oraz wszystkim innym wolny wybór wyznawania religii, jaką by chcieli, by boskie i niebiańskie Istoty, jakie by tylko były, łaskawe być mogły Nam i wszystkim Naszym poddanym. Tak więc w zbawiennym i najszczerzym przekonaniu wyraziliśmy wolę Naszą, by nikomu zgola nie odmawiano swobody wykonywania i wybrania religii czy wyznania chrześcijańskiego, oraz by każdemu przyznano prawo zwrócenia serca swego do tej religii, jaką sam uważa dla siebie za najodpowiedniejszą, a Bóstwo Nam użyzyć mogło łaskawej swej opieki i życzliwości. [...] daliśmy chrześcijanom wolne i nieograniczone prawo wypełniania swej religii. [...] Niewątpliwie bowiem, do zachowania czasów naszych spokoju przyczynia się okoliczność, by każdy miał prawo wyboru i praktyk religijnych według własnej swej woli. Tak zaś postąpiliśmy, by się nie zdawało, że jakaśkolwiek cześć czy służba boża przez nas została upośledzona.

Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, Poznań 1924, s. 446–447 (pisownia uwspółcześniona).

Ćwiczenia

1. Wyjaśnij, w jaki sposób władcy Cesarstwa Rzymskiego uzasadnili ogłoszenie wolności religijnej.
2. Określ, czy inne niż chrześcijańska religie zostały potraktowane w edyktie na równi z nią, czy w odmienny sposób.

IV w. był stuleciem, w którym imperium rzymskie coraz wyraźniej stawalo się krajem chrześcijańskim. Religii tej sprzyjali kolejni cesarze, a w 392 r. **Teodozjusz Wielki** uznał ją za **religię panującą** w cesarstwie oraz **zakazał wyznawania innych religii** i sprawowania innych kultów. Miało to na celu między innymi umocnienie spójności ideologicznej społeczeństwa. Teodozjusz zwalczał grecko-rzymskie tradycje religijne. Zakazał między innymi organizowania igrzysk w Olimpii. Ostatnie starożytne igrzyska odbyły się w rok po uznaniu chrześcijaństwa za religię państwową.

Natomiast już wcześniej następowało burzenie bądź przekształcanie w kościoły katolickie świątyń innych religii. **Na początku V w. chrześcijanie stanowili już zdecydowaną większość ludności imperium**, choć nie wszyscy jego mieszkańcy przyjęli tę religię bez sprzeciwu. Stare wierzenia trwały jeszcze przez kilka stuleci. Dotyczyło to zwłaszcza mieszkańców wsi. Właśnie stąd wzięto się słowo **poganin** (łac. *paganus* oznacza „wieśniak”) na określenie osób niewyznających wiary chrześcijańskiej.

Chrześcijaństwo wpłynęło na **kulturę rzymską** nie tylko wprost – poprzez wprowadzenie nowych tematów do sztuki i piśmiennictwa oraz zastąpienie świątyń dawnych kultów kościołami katolickimi. Zmieniło także **relacje społeczne i obyczaje**, co związane było z chrześcijańskimi ideami doceniania ubóstwa i uznania równości wszystkich ludzi wobec Boga (zobacz rozdz. III.4.). W sposób bardziej humanitarny zaczęto traktować niewolników, a od początku V w. w praktyce zakazano na Zachodzie walk gladiatorów. Zmieniło się podejście do życia rodzinnego – małżeństwa stały się bardziej stabilne, gdyż w chrześcijańskiej doktrynie ich świętość i nierozzerwalność były silnie podkreślane.

Sama instytucja Kościoła powszechnego przybierała coraz bardziej sformalizowane formy. Organizacyjnie był on podzielony na **diecezje** kierowane przez biskupów. Szczególnym autorytetem obdarzono **patriarchaty**, których wykształciło się pięć: Rzym, Konstantynopol, Antiochia, Jerozolima i Aleksandria. W końcu IV w. coraz powszechniejsze uznanie zyskiwała idea pierwszeństwa **biskupa Rzymu**. Nie wszyscy ją jednak akceptowali. Decydującą pozycję w Kościele, zwłaszcza w sprawach doktryny, miał zwoływany od czasu do czasu sobór.

Odstępstwa od zasad wiary określonych na soborach traktowano jako **herezje**. Już w II w. niektóre poglądy występujące wśród myślicieli chrześcijańskich potępiano jako heretyckie, a więc sprzeczne z nauczaniem przyjętym przez Kościół powszechny. Poszczególne gminy chrześcijańskie początkowo różniły się zresztą w swojej wierze, czemu właśnie starały się z czasem zapobiec sobory. Na początku IV w. najważniejszą nieprawomyślną koncepcją religijną, określoną wkrótce jako herezja, był **arianizm**. Pogląd ten odrzucał nauczanie Kościoła o Trójcy Świętej, zaprzeczał boskości Chrystusa i jego odwieczności, przyjmując, że został on stworzony przez Boga w pewnym momencie czasu.

Narastanie zjawisk kryzysowych w cesarstwie

Poczynając od chaosu epoki wojen domowych z III w., stopniowo nasilały się w cesarstwie niepokojące zjawiska. Z czasem pogłębiły one kryzys i doprowadziły do ostatecznego załamania. **Skończyła się epoka podbojów**, zdobywania łupów i jeńców. Imperium nadal było potężne terytorialnie i wydawało się niepokonane, ale od ekspansji przechodziło coraz wyraźniej do kosztownej obrony. **Najwięcej środków pochłaniała ogromna armia** (400 do 500 tys. żołnierzy), która prowadziła też liczne bratobójcze walki. Ich negatywne efekty odczuwali dotkliwie mieszkańcy imperium zarówno należący do niższych, jak i najwyższych warstw społecznych.

Poważne problemy dotyczyły sfery gospodarczo-społecznej. Daleko idące ograniczenie napływu jeńców powodowało **niedobór niewolników**, na których pracy bazowała w znacznej części rzymska gospodarka. Tymczasem, podobnie jak

w okresie republiki, różne rody rzymskie opierały swoje bogactwo na **latyfundiach** – wielkich gospodarstwach potrzebujących licznych rąk do pracy. Wolni, drobni rolnicy nie mieli dość silnej pozycji, by z nimi konkurować. Starali się o możliwość otrzymania pod uprawę (**dzierżawę**) części ziemi należącej do latyfundiów w zamian za ustalone opłaty lub usługi. Tych, którzy zawierali tego rodzaju umowy, określano mianem **kolonów**. System **kolonatu** tworzył się już od I w. i początkowo okazał się bardzo wydajny ekonomicznie.

Fragment mozaiki latyfundium z domu Dominusa Juliusa, przełom IV/V w. n.e.

kolonat

Umowy o dzierżawę ziemi odpowiadały właścicielom latyfundiów – pozwalały im rozwiązać problem braku niewolników i zapewniały stałe dochody. Skłaniały ich jednocześnie do tego, aby jak najsilniej **uzależnić od siebie kolonów** i zagwarantować sobie w ten sposób stabilność całego systemu. Ważne dla nich było, aby zależni od nich rolnicy wiązali się na stałe z dzierżawioną ziemią i przekazywali ją potomstwu wraz ze wszystkimi zobowiązaniami. Konstantyn Wielki wydał prawo **zakazujące kolonom opuszczania dzierżawionej ziemi bez zgody jej właściciela**.

Najazdy barbarzyńców i upadek cesarstwa na Zachodzie

Plemiona germańskie zamieszkałe u granic imperium wzrastały w siłę i ulegały przekształceniom społecznym, które skutkowały wytworzeniem się organizacji państwowych. Rosła też znacznie ich siła militarna. Do najważniejszych **germańskich grup plemiennych** zamieszkujących w pobliżu rzymskich granic należeli: **Sasi, Frankowie, Alemanowie, Wandalowie, Goci**. Z czasem dołączyli do nich **Burgundowie, Longobardowie i Swebowie**. Goci w III w. zajęli tereny położone daleko na wschodzie *Barbaricum* – nad Morzem Czarnym, na terenie dzisiejszej Ukrainy. Wkrótce nastąpił ich podział na **Wizygotów i Ostrogotów**.

najazdy barbarzyńców

Relief z Wielkiego sarkofagu Ludovisi przedstawiający walkę Rzymian z barbarzyńcami, III w.

rekrutacja do armii

Najazdy germańskie na imperium rzymskie początkowo opierały się na wyprawach łupieżczych. Były one bardzo uciążliwe dla rzymskiej ludności i dla gospodarki, jednak nie zagrażały rzymskiemu stanowi posiadania. Z czasem jednak takie napaści owocowały **osiedlaniem się grup ludności barbarzyńskiej** w granicach rzymskiego państwa. Cesarze niejednokrotnie uznawali taką sytuację za korzystną, gdyż germańscy osadnicy stawali się rolnikami oraz **stanowili podstawową grupę dla rekrutacji do armii**. Z wrogów stawali się sprzymierzeńcami i paradoksalnie to oni, zamieszkując pograniczne obszary, bronili państwa przed najazdami innych grup germańskich. W armii rzymskiej przybywało Germanów i już w IV w. znajdowali się oni wśród najwyższych dowódców. Czasami na żołąd państwa brano całe zorganizowane oddziały barbarzyńców na czele z ich wodzami. Armia rzymska nie mogła się już bez nich obyć. Wiążąc swoje interesy z imperium, stawali się jego obrońcami, choć wśród Rzymian budzili często nieufność.

wędrowka ludów

Ciąg dramatycznych wydarzeń, które miały przynieść kres istnieniu cesarstwa na Zachodzie i zakończyć epokę starożytności, rozpoczął się wraz z procesem określanym często jako **wielka wędrowka ludów**. Zapoczątkowali ją **Hunowie** – koczownicze plemię wywodzące się z obszarów leżących na północ od Chin. Przesuwając się na zachód, dotarli oni **w 2. połowie IV w. do Europy**. Okazali się bardzo groźnymi wojownikami. Zaatakowali plemiona gockie oraz rozbili i w znacznej mierze podporządkowali sobie Ostrogotów.

Wizygoci zagrożeni przez Hunów po pierwszych klęskach zwrócili się do cesarstwa z prośbą o możliwość **osiedlenia się po rzymskiej stronie granicy**. Uzyskali zgodę, jednak ich zamieszkanie w imperium stało się źródłem konfliktów, które doprowadziły ich do **buntu** przeciw Rzymianom. W **378 r. w bitwie pod Adrianopolem** (ok. 200 km na zachód od Konstantynopola) rozbili oni rzymskie wojska, dowodzone przez cesarza Walensa, który zginął w walce z nimi. W kolejnych latach pustoszyli Grecję, wreszcie zaatakowali Italię. **W 410 r.** pod przywództwem króla Alaryka I **wkroczyli do Rzymu**. Nie był już on stolicą, jednak symboliczny wymiar tego faktu był niezwykle silny – najeźdźcy wtargnęli do miasta po raz pierwszy od 800 lat. Następnie Wizygoci dotarli do Galii oraz Hiszpanii, gdzie założyli swoje królestwo istniejące do 711 r.

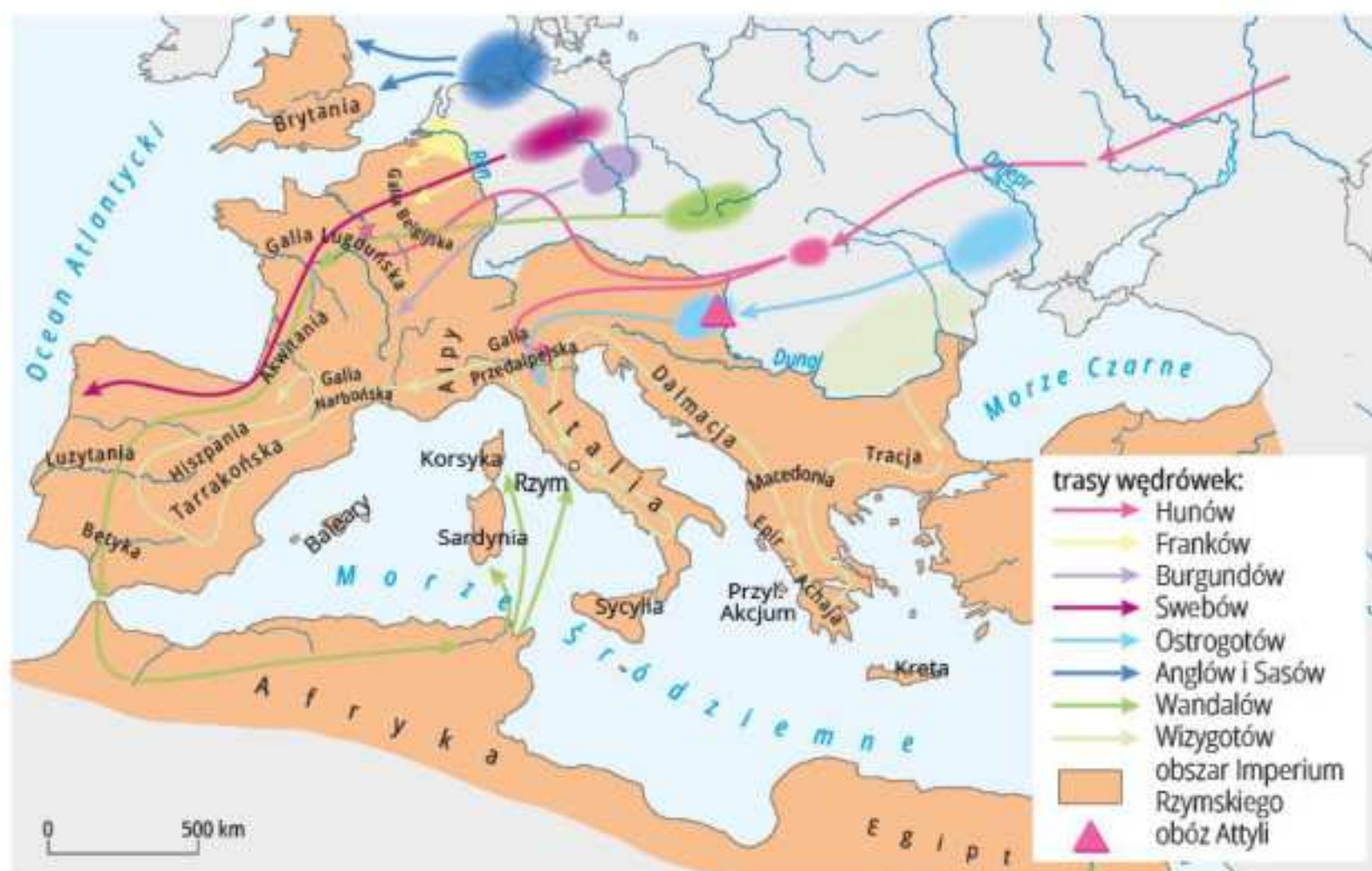

Fragment murów teodozjańskich w Konstantynopolu (dzisiejszy Stambuł), 1. poł. V w.

Odczuwane wciąż w stolicy wschodniego cesarstwa zagrożenie ewentualnymi najazdami barbarzyńców skłoniło cesarza Teodozjusza II (panował w latach 408–450) do budowy nowej podwójnej linii murów obronnych. Powstały one w odległości ok. 1,5 km na zachód od murów z czasów Konstantyna. Pomiedzy tymi dwoma zespołami umocnień znajdowały się m.in. olbrzymie cysterny na wodę, która była sprowadzana akweduktami i magazynowana na wypadek oblężenia miasta.

Przez całą pierwszą połowę V w. kolejne plemiona germańskie, korzystając z osłabienia państwa rzymskiego, przekraczały jego granice. Rzymianie nie byli już w stanie się im przeciwstawić. Z konieczności akceptowali zajmowanie przez barbarzyńców ziem, które już tylko formalnie należały nadal do imperium. W rzeczywistości powstawały tam **germańskie królestwa**: **Anglów, Sasów i Jutów** w Brytanii, **Franków** w północnej Galii, **Burgundów** w Galii Środkowej, **Wizygotów** na zachodzie Galii i w znacznej części Hiszpanii, **Swebów** w północno-zachodniej części Hiszpanii, **Wandalów** w Afryce (swoją stolicą uczynili Kartaginę).

Najazdy plemion barbarzyńskich (Germanie i Hunowie) w V w.

Ćwiczenie

Wskaż obszary imperium rzymskiego, które padły ofiarą najazdów barbarzyńskich.

W połowie V w. **Hunowie** zagrozili bezpośrednio Rzymowi. Ich związek plemienny nieustannie wzrastał w siłę. Przyczyniała się do tego również ich strategia włączania podbitych plemion germańskich (nie wszyscy Germanie uszli przed ich najazdem w granice rzymskie). Pod wodzą **Attyli** najechali najpierw **Cesarstwo Wschodniorzymskie**, wymusili na jego cesarzu **płacenie daniny**, a następnie zaatakowali **Cesarstwo Zachodniorzymskie**. Dopiero zawiązana szeroka koalicja Germanów i Rzymian powstrzymała najazd Hunów. Niedługo później Attyła zmarł, co doprowadziło do rozpadu związku plemiennego Hunów.

Attyła w wyobrażeniu jednego z mistrzów malarstwa francuskiego romantyzmu Eugene'a Delacroix (czytaj: eżena delakrua; fragment fresku w Pałacu Bourbonów w Paryżu), XIX w.

Attyła zaatakował zachodnie cesarstwo wiosną 451 r. Skierował swoje uderzenie na Galię. Przeciwwstawili się mu wojska rzymskie oraz wielu plemion germańskich, wśród których najsilniejsze były wizygoty. Rzymianami dowodził wybitny dowódca wojskowy Aecjusz (zwany „ostatnim Rzymianinem”), który przez wiele lat kierował polityką Cesarstwa Zachodniorzymskiego wobec barbarzyńców. Sojusz Rzymian i Germanów pokonał Hunów Attyły w bitwie na Polach Katalaunskich w czerwcu 451 r. Attyła wycofał się z częścią wojska, a w kolejnym roku podjął na nowo najazdy i uderzył na północną Italię. Dopiero jego śmierć w 453 r. oddaliła zagrożenie ze strony Hunów.

W 455 r. Wandalowie podjęli **wyprawę łupieżczą na Italię** i zdobyli oraz doszczętnie **ograbili Rzym**, wywożąc łupy i jeńców. Pamięć o tym wydarzeniu spowodowała, że w wielu językach świata znalazło się słowo „wandalizm” na określenie bezprzykładowych zniszczeń. Najazd zrujnował ekonomicznie Italię, a przez to pozbawił ją środków niezbędnych do utrzymania armii.

Osłabło w tym czasie zagrożenie zewnętrzne wobec **wschodniego cesarstwa**. Dzięki temu mogło ono stopniowo odbudowywać swoją pozycję i stało się bezpośrednim kontynuatorem Cesarstwa Rzymskiego. Istniało jeszcze przez 1000 lat. **Cesarze zachodni** dysponujący bardzo słabą władzą i często zależni od kaprysów dowódców wojskowych pochodzenia germańskiego władali właściwie już tylko Italią i Dalmacją (dawną Ilirią). **W 476 r. Odoaker – dowódca najemnych wojsk germańskich** na służbie cesarza Romulusa Augustulusa – wypowiedział władcy posłuszeństwo i **usunął go z tronu**. Insignia władzy cesarskiej przestał do Konstantynopola, czym uznał formalnie zwierzchność tamtejszego cesarza. **Na Zachodzie odrębne cesarstwo przestało istnieć.**

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż przejawy kryzysu imperium rzymskiego w III w.
2. Wyjaśnij pojęcia: *Barbaricum*, „Germanie”, „dominat”, „kolonowie”, „edykt mediolański”, „poganin”, „herezja”.
3. Omów, jak zmieniała się sytuacja chrześcijan i religii chrześcijańskiej w Cesarstwie Rzymskim w III–V w. Jakie znaczenie miał – twoim zdaniem – fakt, że chrześcijaństwo stało się w Rzymie religią państwową?
4. Scharakteryzuj przyczyny narastania kryzysu, a następnie upadku cesarstwa na Zachodzie. Podziel je na zewnętrzne i wewnętrzne oraz wskaż zależności między nimi.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Znaczna część III w. upłynęła w Cesarstwie Rzymskim pod znakiem **wojen domowych** pomiędzy rywalizującymi o władzę kandydatami. Umocniła się pozycja armii i jej wodzów. s. 160
- U schyłku III w. za rządów **Dioklecjana** została wprowadzona nowa forma rządów – **dominat**. s. 161
- W 330 r. przybyła cesarstwu nowa stolica – **Konstantynopol** wybudowany przez cesarza Konstantyna w miejscu greckiego Bizancjum. W 395 r. nastąpił trwały **podział państwa na wschód i zachód**. s. 161
- Cesarz **Konstantyn Wielki zakończył prześladowania chrześcijan**. Wydany przez niego **edykt mediolański z 313 r.** wprowadził wolność wyznania. Pod koniec IV w. Teodozjusz Wielki uznał religię chrześcijańską za panującą w państwie. s. 162
- Do rzymskiej armii coraz częściej **rekrutowano barbarzyńców** z zamieszkałych na terenie imperium plemion germańskich. s. 164
- W cesarstwie zachodziły bardzo istotne zmiany społeczno-gospodarcze. **System kolonatu** oznaczał uzależnienie wolnych dotąd drobnych rolników od wielkich właścicieli ziemskich. s. 165
- Imperium nękane było **najazdami barbarzyńców** (Germanów), a na wschodzie prowadziło ciężkie zmagania z odrodzoną Persją. s. 165
- Przybycie z Azji wojowniczych Hunów w 2. połowie IV w. zapoczątkowało **wielką wędrówkę ludów**. Od V w. na obszarze Cesarstwa Zachodniorzymskiego powstawały państwa barbarzyńskie tylko formalnie uznające zwierzchność cesarza. s. 166
- W 476 r. germański wódz oddziałów pozostających w służbie rzymskiej Odoaker położył **kres istnieniu odrębnego Cesarstwa Zachodniorzymskiego**. s. 168

Św. Augustyn – znamienity umysł chrześcijaństwa epoki starożytności

Augustyn (354–430) – święty Kościoła katolickiego i prawosławnego, doktor Kościoła katolickiego. Urodził się jako Aureliusz Augustinus w Tagaście w afrykańskiej prowincji Cesarstwa Rzymskiego – Numidii, w bezpośrednim sąsiedztwie Hippony, której biskupem został później (oba miasta leżą na terenie dzisiejszej Algierii). Matka Augustyna była chrześcijanką. Sam Augustyn został ochrzczony w wieku 32 lat. Wcześniej studiował, a następnie wykładał retorykę nie tylko w miastach afrykańskich, lecz także w Rzymie oraz Mediolanie. Przełom duchowy, który skłonił go do przyjęcia chrześcijaństwa, spowodował porzucenie przez niego światowego życia. Augustyn zaczął wkrótce wraz z grupą przyjaciół i naśladowców prowadzić życie klasztorne. Zasady, które opracował, stały się z czasem podstawą pierwszej w Kościele Zachodu reguły zakonnej. W 391 r. został kapłanem, a w 396 r. – biskupem. Zaangażował się w życie Kościoła powszechnego, prowadził bogatą korespondencję z wybitnymi osobistościami swojej epoki, zwalczał ruchy heretyckie. Zmarł w 430 r., kiedy pod mury Hippony dotarły pierwsze oddziały nacierających wojsk Wandalów.

Św. Augustyn, biskup Hippony – w wyobrażeniu jednego z mistrzów malarstwa włoskiego Simone Martiniego, XIV w.

Św. Augustyn stworzył wiele dzieł z zakresu filozofii chrześcijańskiej i wykładni prawd wiary (teologii). Ze względu na ich wagę był przez wieki uznawany za największy autorytet w Kościele zachodnim. Do dziś jest zaliczany w poczet Ojców Kościoła.

Traktat Augustyna *O państwie Bożym* przedstawia jego koncepcję współistnienia państwa Bożego i państwa ziemskiego. Pierwsze jest doskonałym, wiecznym uosobieniem boskich zamysłów, a drugie – przemijającym odbiciem ludzkich ułomnych dążeń. Mimo to ziemskie organizmy polityczne, takie jak Cesarstwo Rzymskie, są ludziom konieczne, organizują życie społeczne. Ich wielkim zadaniem jest też wspieranie państwa Bożego na ziemi, czyli Kościoła, i bronienie go przed wrogami oraz herezją. Z kolei Kościół wspomaga państwa, wskazując mu właściwą drogę opartą na wierze. W ostatecznym rozrachunku należy jednak pamiętać, że cele ludzkiego istnienia mają charakter duchowy, a nie materialny.

Francuski manuskrypt dzieła św. Augustyna *De civitate Dei* (*O państwie Bożym*), XIV w.

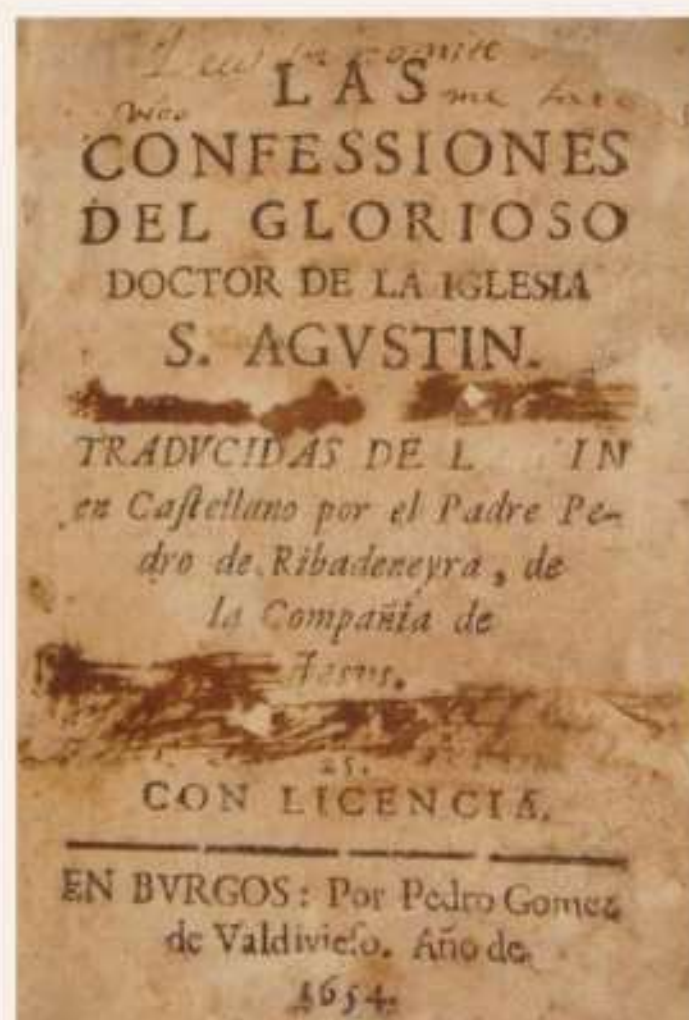
Wyznania to dzieło, w którym Augustyn przedstawił historię swojej duchowej przemiany i opisał lata młodości, które ocenił jako przepelnione błędami i żądzami. Podkreślił, że dopiero nawrócenie na chrześcijaństwo pozwoliło mu je opanować. **Wyznania** stały się jednym z najchętniej czytanych dzieł Augustyna.

Stworzyłeś nas bowiem jako skierowanych ku Tobie. I niespokojne jest serce nasze, dopóki w Tobie nie spocznie.

Wierzę, abym poznał.

– św. Augustyn

Strona tytułowa hiszpańskiego wydania *Wyznań* św. Augustyna, XVII w.

Hippona była miastem, w którego historii przeplatały się wpływy różnych ludów i kultur. Powstała jako kolonia fenicka. Później znalazła się w obrębie państwa numidyjskiego stworzonego przez plemiona Berberów – koczowników zamieszkujących Saharę i północną Afrykę. Ich król Masynissa był sojusznikiem Rzymian w II wojnie punickiej i w decydujący sposób przyczynił się do ich zwycięstwa nad Kartagińczykami. Później jednak Hippona toczyła wojny z Rzymem, została przez niego uzależniona, a za panowania Oktawiana Augusta stała się rzymską prowincją.

Mozaika z czasów rzymskich w ruinach Hippony

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

III. Starożytny Rzym

- s. 123 • Tradycyjna data **powstania Rzymu to rok 753 p.n.e.** Miasto rządzone było początkowo przez **królów**. W ostatnim okresie epoki królewskiej podporządkowali je Etruskowie.
- s. 124 • Na przełomie VI i V w. p.n.e. Rzymianie uwolnili się od etruskiego panowania i obalili władzę królewską. Od tego momentu kształtował się system ustrojowy **republiki rzymskiej**.
- s. 123 • Ustrój Rzymu miał **charakter oligarchiczny** – największy zakres władzy spoczywał w rękach reprezentujących patrycjuszy urzędników. Obywatele rzymscy uczestniczyli w sprawowaniu władzy poprzez komicja.
- s. 124 • Interesy **plebejuszy** reprezentowało **zgromadzenie ludowe i trybuni ludowi**, którzy mieli prawo weta wobec decyzji urzędników, jakie uznaliby za szkodliwe dla ludu.
- s. 126 • Stopniowo wzrastało znaczenie **senatu**, który był związany z **patrycjatem**.
- s. 128 • Pomiędzy IV a połową III w. p.n.e. Rzym dokonał **podboju Italii**.
- s. 132 • Rzymianie przystąpili następnie do zmagania, których efektem miało stać się opanowanie **basenu Morza Śródziemnego**. Najtrudniejszym przeciwnikiem okazała się **Kartagina, z którą stoczyli trzy zwycięskie wojny punickie**.
- s. 133 • Od 2. połowy III w. p.n.e. zaczęły powstawać **rzymskie prowincje**. Narodziło się *Imperium Romanum*, a wśród jego podbojów znalazła się część państw hellenistycznych, w tym sama Grecja.
- s. 134 • Łupy, jeńcy wojenni, daniny, eksploatacja ekonomiczna prowincji były źródłem rosnącego bogactwa i **potęgi republiki rzymskiej**.
- s. 135 • **Zyski z podbojów Rzymu** trafiały głównie w ręce najzamożniejszych i najbardziej wpływowych rodzin, które gromadziły duże zasoby ziemi i zakładały latyfundia. Jednocześnie drobni i średniozamożni rolnicy gwałtownie ubożeli. W Rzymie wzrastała liczba **proletariuszy**, o których głosy na zgromadzeniu ludowym ubiegali się wszystkimi środkami politycy. Republika przeżywała **kryzys**.
- s. 137 • W 2. połowie II w. p.n.e. próby reform podjęli **bracia Grakchowie**. Nie przyniosły one jednak trwałych efektów.
- s. 139 • I w. p.n.e. był w państwie rzymskim epoką **wojen domowych**, w trakcie których najambitniejsi politycy, opierając się na legionach, starali się przejąć władzę w państwie.
- s. 140 • W 73 r. p.n.e. wybuchło **powstanie niewolników pod wodzą Spartakusa**.
- s. 140 • W 60 r. p.n.e. Krassus, Pompejusz i Cezar zawarli **pierwszy nieformalny triumwirat** decydujący o sprawach państwa.
- s. 141 • Konflikt pomiędzy **Pompejuszem** a zdobywcą Galii **Juliuszem Cezarem** doprowadził do wojny zakończonej opanowaniem Italii przez Cezara w 49 r. p.n.e. Obwołano go **dożywotnim dyktatorem**. Skupił w swoim ręku szereg urzędów i uprawnień.
- s. 142 • Próba przywrócenia republiki po **zamachu na Cezara** (44 r. p.n.e.) się nie powiodła. Zabójcy dyktatora zostali pokonani w wojnie przez członków **II triumwiratu**: Antoniusza, Lepidusa i Oktawiana.
- s. 143 • **Oktawian August** stał się jedynowładcą – imperatorem, cesarzem, princepsem. Rozpoczęła się **epoka Cesarstwa Rzymskiego**. Jego pierwszy okres (do schyłku III w. n.e.) historycy nazwali **pryncypatem**.
- s. 147 • Ważnym procesem była **romanizacja ludności**, która w sensie kulturowym dokonywała się głównie na zachodzie, a w sensie politycznym – w całym imperium.

- W 212 r. n.e. obywatelstwo rzymskie zostało nadane wszystkim wolnym mieszkańcom cesarstwa. s. 147
- Cywilizacja starożytnego Rzymu czerpała wiele z greckiej myśli filozoficznej, sztuki oraz religii. s. 149
- W Rzymie rozwinęła się wiedza z zakresu technologii oraz architektury. Dla rzymskiego budownictwa były charakterystyczne: amfiteatry, cyrki, termy, luki triumfalne, wolno stojące kolumny. s. 152
- Jako najwybitniejszych twórców literatury łacińskiej w starożytności wskazuje się najczęściej Wergiliusza, Horacego i Owidiusza. s. 152
- Religia rzymska miała charakter politeistyczny. W epoce cesarstwa ważną rolę odgrywał także nakazany przez władze kult boskich cesarzy. s. 153
- Rzymianie przejmowali od podbitych lub sąsiadujących ludów ich wierzenia oraz bóstwa. s. 154
- Chrześcijaństwo narodziło się na Wschodzie w I w. n.e. Po śmierci Jezusa jego wyznawcy głosili, że on zmartwychwstał i odkupił ludzkie grzechy. s. 155
- Chrześcijaństwo stopniowo oderwało się od religii judaistycznej. Chrześcijański Kościół powszechny rozprzestrzenił się na terenie rzymskiego imperium. s. 156
- Znaczna część III w. n.e. upłynęła w Cesarstwie Rzymskim pod znakiem wojen domowych pomiędzy kandydatami do władzy cesarskiej. s. 160
- U schyłku III w. n.e. za rządów Dioklecjana została wprowadzona nowa forma rządów określana jako dominat. s. 161
- W 330 r. n.e. Konstantyn Wielki założył w miejscu greckiego Bizancjum nową stolicę – Konstantynopol. W 395 r. nastąpił trwały podział cesarstwa na wschodnie i zachodnie. s. 161
- Cesarz Konstantyn Wielki zakończył prześladowania chrześcijan. Edykt mediolański z 313 r. n.e. wprowadził wolność wyznania. Pod koniec IV w. Teodozjusz Wielki uznał religię chrześcijańską za panującą w państwie i zakazał wyznawania innych kultów. s. 162
- Do rzymskiej armii coraz częściej rekrutowano barbarzyńców z zamieszkałych na terenie imperium plemion germańskich. s. 164
- System kolonatu oznaczał uzależnienie wolnych dotąd drobnych rolników od wielkich właścicieli ziemskich. s. 165
- Imperium było nękane najazdami barbarzyńców (Germanów), a na wschodzie prowadziło ciężkie zmagania z odrodzoną Persją. s. 165
- Przybycie z Azji wojowniczych Hunów w 2. połowie IV w. zapoczątkowało wielką wędrówkę ludów. Od V w. w Cesarstwie Zachodniorzymskim zaczęły powstawać państwa barbarzyńskie tylko formalnie uznające zwierzchność cesarza. s. 166
- W 476 r. germański wódz oddziałów pozostających w służbie rzymskiej Odoaker położył kres istnieniu odrębnego Cesarstwa Zachodniorzymskiego. s. 168

Warto przeczytać

Starożytność i średniowiecze

Encyklopedia szkolna. Historia, praca zbiorowa, Warszawa 2004.

Gombrich E.H., *O sztuce*, Poznań 2016.

Kronika chrześcijaństwa, praca zbiorowa, Warszawa 1998.

Starożytność

Beard M., *SPQR. Historia starożytnego Rzymu*, Poznań 2018.

Brown P., *Augustyn z Hippony*, Warszawa 1993.

Ciechanowicz J., *Cień Minotaura*, Warszawa 1996.

Człowiek Rzymu, pod red. A. Giardiny, Warszawa 2000.

Dąbrowa E., *Gaugamela 331 p.n.e.*, Warszawa 2010.

Heather P., *Upadek Cesarstwa Rzymskiego*, Poznań 2017.

Krawczuk A., *Cesarz August*, Wrocław 1990.

Krawczuk A., *Gajusz Juliusz Cezar*, Wrocław 1990.

Krawczuk A., *Perykles i Aspazja*, Warszawa 1995.

Krawczuk A., *Poczet cesarzy rzymskich*, Warszawa 2004.

Kulesza R., *Maraton 490 p.n.e.*, Warszawa 1995.

Kulesza R., *Sparta w V–IV w. p.n.e.*, Warszawa 2003.

Lach G., *Salamina-Plateje 480–479 p.n.e.*, Warszawa 2010.

Mączyńska M., *Światło z popiołu. Wędrowki ludów w Europie w IV i V wieku*, Warszawa 2013.

Mrozewicz L., *Historia powszechna. Starożytność*, Poznań 1999.

Nowotka K., *Aleksander Wielki*, Wrocław 2007.

Rochała P., *Las Teutoburski 9 rok n.e.*, Warszawa 2008.

Roux G., *Mezopotamia*, Warszawa 2018.

Sikorski J., *Kanny 216 p.n.e.*, Warszawa 2012.

Świderkówna A., *Hellenika. Wizerunek epoki od Aleksandra do Augusta*, Warszawa 2009.

Świderkówna A., *Rozmowy o Biblii*, Warszawa 2004.

Indeks osobowy

A

Abraham 41, 42

Aecjusz 168

Afrodyta 92, 153

Agamemnon 70, 71

Ahura Mazda 82

Aleksander Wielki/Macedoński
109, 110, 111, 116, 118

Alkmena 91

Amon 33

Antoniusz Marek 142, 143,
148

Anubis 34

Apollo 92, 93, 94, 105, 153

Appian z Aleksandrii 135

Archimedes 113, 114

Artemida 92, 93, 104

Arystofanes 99

Arystoteles 101, 102, 103,
107

Arystrach 113

Asurbanipal 24, 26, 27

Aśoka 48

Atena 92

Atreusz 71

Attyla 167, 168

Augustyn z Hippony, św. 13,
170, 171

B

Boetos z Chalkedonu 115

Budda 50, 51, 56

C

Cezar Gajusz Juliusz 140, 141,
142, 143, 144, 148, 153

Champollion François 37

Chefren 35

Cheops 35

Coubertin Pierre de 95

Cyceron 149

Cyrus II Wielki 81, 82, 90

D

Dariusz III 109, 110
 Dariusz I Wielki 82, 84
 Dawid 39, 40, 45
 Demostenes 116, 117
 Dewi 49
 Dioklecjan 161, 169
 Dionizos 92, 98, 106
 Dionizy Mały 12
 Długosz Jan 9
 Drakon 76, 79, 80
 Dumuzi 20

E

Echnaton 36
 Eneas 153
 Epikur z Samos 112
 Eros 92
 Euklides 113
 Eurysteusz 91

F

Fidiasz 104, 105, 107
 Filip II Macedoński 108, 109, 116, 118

G

Gaja 92
 Gilgamesz 20, 26, 27
 Grakchowie, bracia 138
 Grakchus Gajusz 137
 Grakchus Tyberiusz 137

H

Hades 92
 Hammurabi 21, 22, 28
 Hannibal 132, 138
 Hera 91, 153
 Herakles/Herkules 91, 106, 152, 153
 Heraklit z Efezu 99
 Hermes 92
 Herodot z Halikarnasu 9, 107
 Herod Wielki 155
 Hestia/Westa 153
 Hezjod 98, 107
 Hipokrates 103
 Homer 64, 98, 107, 153
 Horacy 153, 158
 Horus 33, 34

I

Inanna 20
 Izrael/Jakub 41
 Izyda 33, 34, 154

J

Jahwe 41, 42, 43, 155
 Jakub/Izrael 41

Jezus Chrystus 12, 13, 17, 155, 156, 157, 158, 160
 Jowisz/Jupiter 153
 Józef Flawiusz 145
 Junona 153

K

Kastor i Polluks 127
 Klejstenes 78, 79, 80
 Kleopatra VII 143
 Konfucjusz/Kongfuzi 53, 54, 56
 Konstantyn I Wielki 152, 161, 162, 165, 166, 169
 Krassus Marek 140, 141, 148
 Krezus 81
 Kronos 92
 Kryszna 50
 Kserkses 84, 86, 108, 109
 Kybele 154

L

Laozi 54
 Leonidas 87
 Lepidus Marek 142, 143, 148
 Licyniusz 163
 Liwiusz Tytus 125, 153

M

Mahomet 12, 13
 Marduk 19
 Marek Aureliusz 149, 158
 Mars 153
 Masynissa 171
 Miltiades 84
 Minerwa 153
 Mitra 154
 Mojżesz 41, 42

N

Nabuchodonozor II 25, 40, 41
 Napoleon Bonaparte 16, 37
 Nefretete 36
 Neron 157, 158

O

Odoaker 168, 169
 Oktawian August 142, 143, 144, 145, 148, 171
 Owidiusz 153, 158
 Ozyrys 33, 34, 154

P

Paweł, św. 156
 Perykles 88, 90, 104, 105, 124
 Piotr, św. 156
 Pitagoras 99, 102
 Pizystrat 77, 79, 80

Platon 100, 101, 107, 149
 Plutarch z Cheronei 104
 Poliklet 105, 107
 Pompejusz Gnejusz 140, 141, 148

Poncjusz Piłat 155

Posejdon 92

Pyrrus 128

R

Re/Ra 33, 34
 Romulus Augustulus 168
 Romulus i Remus 123

S

Salomon 39, 40, 41, 44, 45
 Scypion Afrykański Starszy 133, 138
 Semiramida 25
 Seneka Młodszy 149
 Serwiusz Tuliusz 125
 Set 33, 34
 Shi Huangdi 52, 53
 Sokrates 100, 107
 Solon 76, 79
 Spartakus 140, 148
 Sulla 139, 148
 Swetoniusz 153

Ś

Śiwa 49

T

Tacyt 144, 153
 Tales z Miletu 99
 Tarkwiniusz Pyszny 123
 Temistokles 87
 Teodozjusz II 95, 166
 Teodozjusz I Wielki 161, 162, 163, 169
 Topolski Jerzy 9
 Trajan 146, 147, 152
 Tukidydes 89, 102, 107
 Tyrtajos 75

U

Uranos 92

W

Wenus 144, 153
 Wergiliusz 153, 158
 Westa/Hestia 153
 Wisznu 49

Z

Zenon z Kition 113
 Zeus 84, 91, 92, 93, 95, 105, 115, 127, 153

Indeks pojęć

Hasła indeksu nie odsyłają do wszystkich stron, na których użyte jest dane pojęcie, lecz jedynie do tych, na których znajdują się informacje pozwalające je zrozumieć.

A

agora 65, 68
alfabet 44
antykw 10, 122
archeologia 8
arystokracja 66, 74
autochtoni (ludność autochtoniczna) 19

B

Barbaricum 159
barbarzyńcy 62, 159, 165, 166
bazylika 150

D

demokracja w starożytnej Helladzie 66, 78, 88
diaspora 145
doktryna 156
dominat 161
dwupółówka 62

E

epos (poemat epicki) 20, 21, 98
era 12

F

falanga 66, 84
filozofia 99
forum 152
fresk 105

G

geocentryczna teoria 103

H

heliocentryczna teoria 113
hellenistyczna kultura 112, 114, 115, 147
herezja 164
heros 91
hierarchia 31
hieroglify 36
historiografia 9, 102

I

Imperium Romanum 131, 134, 138

K

kanon (w sztukach plastycznych) 35
kasta (system kastowy) 48
katakumby 160
kolonie fenickie 44, 45, 67
kolonie greckie 67, 68
kolonowie, kolonat 165
kultura duchowa 9
kultura materialna 9

L

latyfundium 134, 136, 165

M

miasto-państwo 19, 72
misteria 94, 154
mitologia 91, 92
monoteizm 42, 44, 155
mumifikacja 34

N

niewolnictwo 134, 136
nirwana 50

O

oligarchia 66, 74, 124

P

papirus 29, 36
patrycjusze 124, 126
pismo 8, 44
pismo ideograficzne 20, 54
pismo klinowe 20, 21
pismo obrazkowe (piktograficzne) 20, 21, 36, 54
plebejusze 124, 126
poganin 164
polis 65, 66, 67, 68, 91, 93
politeizm 19, 33
prawo rzymskie 150
prehistoria (prahistoria) 8
proletariat rzymski 135
prowincje rzymskie 132, 133, 134, 135, 138
pryncypat 143

R

reinkarnacja 49
relief 25, 105
republika 123
retoryka 117
romanizacja 147

S

sekte religijna 155
Semici (ludy semickie) 21
senat rzymski 126, 144
sobór 162, 164
synkretyzm religijny 112
system irygacyjny 18, 29

T

teokratyczne rządy 32
triumwirat 140, 142
tympanon 103
tyrania 77

W

wielka wędrówka ludów 166, 167